

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİ

MAHİRƏ HÜSEYNOVA

DİLİN ELMİ VƏ
ESTETİK
PROBLEMLƏRİ

BAKİ-2019

Elmi redaktor:

İsmayıl Kazımov
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər:

Məhərrəm Hüseynov
filologiya elmləri doktoru, professor
Mirvari İsmayılova
filologiya elmləri doktoru, professor
Həcər Hüseynova
filologiya elmləri doktoru, professor

Mahirə Hüseynova. Dilin elmi və estetik problemləri.
Bakı-2019. ADPU-nəşriyyatı. 320 səh.

Görkəmli ictimai və siyasi xadim, Azərbaycan dövlətinin qurucusu və memarı, Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin və onun siyasi kursunun layiqli davamçısı Azərbaycan Respublikasının Predmeti İlham Əliyevin hərtərəfli yaradıcı fəaliyyətlərində Azərbaycan dilinin saflığının qorunmasına daim diqqət yetirilmiş və bu gün də bu qayğı davam etdirilməkdədir. Qloballaşma şəraitində Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin imzaladığı müxtəlif Fərman və Sərəncamlar xalqımız tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılır, yüksək dəyərləndirilir. Əsərdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Azərbaycanda dil quruculuğu sahəsində verdiyi Fərmanlar əsas götürülərək reklam lövhələrində, internet resurslarında, mətbuat, televiziya və radio dilində yol verilmiş nöqsan və qüsurlar aşkara çıxarılır, klassik yazıçı, şair, ədəbiyyatşünas alimlərimizin dil doktorinaları bu və ya digər istiqamətlərdə təhlil edilir.

"Hər bir xalq öz dili ilə yaranır. Ancaq bu dili yaşatmaq, inkişaf etdirmək və dünya mədəniyyəti səviyyəsinə qaldırmaq xalqın qabaqcıl adamlarının, elm, bilik xadimlərinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur".

Heydər Əliyev

ELMI TƏFƏKKÜR VƏ İFADƏ TƏRZİNİN HARMONİK VƏHDƏTİ

Geniş yaradıcılıq erudisiyası, zəngin və əhatəli nəzəri təfəkkürü ilə fərqlənən Mahirə Hüseynova orijinal dəsti-xətti olan bədii söz ustası, filologiyamızın köklü və aktual problemlərini həvəslə öyrənən tədqiqatçı kimi Azərbaycan dilçilik elminin inkişafına təmənnasız xidmətin canlı nümunəsidir. M. Hüseynovanın nəzəri planda qaldırdığı və həllinə səy göstərdiyi problemlər içərisində elmi, nəzəri-estetik kateqoriyaları müasir təfəkkür işığında təhlil etmək mərkəzi yer tutur. O, tədqiqat obyektini faktlar və hadisələr yığını kimi nəzərdən keçirmir, əksinə ən vacib elmi- nəzəri problemləri geniş linqvistik -tarixi və tipoloji zəmində qoyub spesifik xüsusiyyətləri haqqında bir çox cəhətdən orijinal konsepsiyalar irəli sürməyi bacarır. M. Hüseynova haqqında belə bir fikri tam qətiyyətlə demək mümkündür ki, onun qələm məhsulları irəli sürülən problematika dairəsinin genişliyi, elmi- nəzəri əhatəliliyi, aktuallığı ilə bərabər, həm də faktlara yanaşma həssaslığı, təhlil mədəniyyətinin yüksək səviyyəsi, tədqiqata cəlb olunan məsələlərin mahiyyətinə nəzəri baxışlara dəqiqliyi, müasirlik mövqeyi ilə seçilir. Azərbaycan dilinin və dilçiliyinin əsas problemləri, onun inkişafının əsas başlıca meyilləri, aparıcı tərəfləri geniş kontekstdə götürülüb diqqət mərkəzində saxlanılan əsas məsələlərdəndir. M. Hüseynova Azərbaycan dilinə dövlət qayğısına, korifey dilçilərimizin həyat və fəaliyyətinə, bədii yaradıcılığın ən mühüm komponenti olan dil və üslub problemlərinə dilimizin inkişaf meyillərinin geniş kontestdə yanaşmışdır ki, bu da müəllifin təhlil

və təhkiyəsinin canlı və dinamik olmasını təmin etmişdir. Onun hər bir yazısının forma və quruluşunda, elmi mükəllimələr arxasında dərin, düşündürücü və əhatəli məzmunu durur, hər bir məqalənin arxasında qoyulan məsələyə yeni baxış, müəyyən qətiyyət, konkret münasibət dayanır. Ayrıca qeyd olunmağa layiqdir ki, vacib dilçilik problemlərinin orijinal şərhə zəngin filoloji bünövrəyə söykənir, alimin müxtəlif istiqamətlərdəki axtarışları ilə tanınmış elm xadimlərinin, dilçi-alimlərin elmi qənaətləri əsasən ahəngdarlıq təşkil edir. Onun hökm və müləhizələri dəqiq nəzəri və bədii mənbələr, məxəzlər əsasında ümumiləşdirilir. Bu məziyyətləri biz onun bu “Dilimizin elmi və estetik problemləri” kitabında da görürük. Kitab “Prezidentin dil haqqında Fərmanı – Ana dilimizə qayğının təzahürüdür” adlı çox maraqlı bir məqalə ilə başlanır. Müəllif ana dilimizin qorunmasını qədim və zəngin tarixə, mədəniyyətə malik olan xalqımızın mövcudluğu və tərəqqisi üçün ən vacib şərtlərdən biri kimi dəyərləndirir. Azərbaycan dilini xalqımızın ən dəyərli və milli-mənəvi sərvəti hesab edən M.Hüseynova onun özündə xalqımızın keçdiyi tarixi yolu, mədəni səviyyəsini ehtiva etdiyini, millətin təşəkkülündə, milli birliyin formalaşmasında rolunu xüsusi olaraq vurğulayır. M.Hüseynova milli dilimizin qorunması və təbliği istiqamətində yazarkən öz qələmini və ruhunu Ümum-milli liderimiz dahi Heydər Əliyevin aşağıdakı müdrik kəlamları üzərində kökləyir: “Şübhəsiz ki, musiqi də, ədəbiyyat da, ayrı-ayrı tarixi abidələr də millətin milliliyini təsdiq edir. Amma millətin milliliyini ən birinci təsdiq edən onun dilidir. Əgər Azərbaycan dili olmasa, Azərbaycan dilində mahnılar olmaz, musiqi olmaz. Bunların hamısı birbirinə bağlıdır. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi yaşa-

ması, möhkəmlənməsi, inkişaf etməsi də bizim ən böyük nailiyyətlərimizdən biridir. Bu, tək-cə dil məsələsi deyil, bu həm də azərbaycançılıq məsələsidir”

Azərbaycan dilinin inkişafı tarixində ən parlaq səhifələrdən biri kimi yadda qalan Heydər Əliyev fenomeninə diqqət çəkən M.Hüseynova haqlı olaraq bir daha xatırladır ki, Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin hazırlayıb həyata keçirdiyi dil siyasəti dövlət quruculuğu siyasətinin mühüm tərkib hissəsi idi:” Özümüzün dilimiz var – Azərbaycan dili! Çox da gözəl dilimiz var. Çox ləzzətli dilimiz var. Mənim təhsilim rus dilində gedibdir. Gəncliyimdə də rus dilində oxumuşam, rus dilində işləmişəm. Moskvada böyük işlərdə işləmişəm. Rus dili mənim üçün ana dili kimi bir dildir. Amma nə qədər mən o dildən istifadə etmiş olsam da, Azərbaycan dili ilə mən onu yan-yanə qoya bilmərəm. Mənim üçün Azərbaycan dili hər şeydən əzizdir” – söyləyən Ulu öndər tərəfindən “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Fərmanına ciddi strateji münasibət bildirilir. Dövlətin dil siyasətini bütün miqyası ilə olduqca dolğun şəkildə əks etdirən Fərmanın elmi-metodoloji məzmunu da təhlildən keçirilir. Prezident İlham Əliyevin Ulu öndərin dil siyasətini uğurla davam etdirməsi, dilimizin qorunmasına və hərtərəfli inkişafına böyük həssaslıqla yanaşması, dil siyasətinin mühüm strateji istiqamətləri, dilin mühafizəsi və təbliği yönündə reallaşdırılan fundamental tədbirlər, dilə münasibət vasitəsilə milli ideologiyanın, Azərbaycançılığın möhkəmləndirilməsi, kütləvilik səviyyəsinin yüksəldilməsi və s. müəllifin fikrini intensiv şəkildə məşğul etmişdir.

Belə bir nüansa xüsusi diqqət yetirmək lazımdır ki, M.Hüseynova ölkə başçısının “Azərbaycan dilinin global-

laşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair dövlət proqramı haqqında” sərəncamından irəli gələn tələb və vəzifələrə həssaslıqla yanaşmağın zəruri şərtlərinə öz ciddi münasibətini aydınlaşdırmışdır. Ulu öndərin təməlini qoyduğu milli siyasətin fonunda Azərbaycan dilinin qorunub inkişaf etdirilməsi yönündə həyata keçirilən səmərəli tədbirlərin dövlət başçısı tərəfindən dövrün aktual çağırışlarına və qanunauyğunluğuna müvafiq surətdə davam etdirilməsi Azərbaycan dilinin milli həmrəylik, bütövlük və ideriaktikliyi təmin edən əsas faktor kimi çıxış etməsini konkret arqumentlərlə və inandırıcı məntiqlə əsaslandırmışdır. “Dilimizi qorumaq ən müqəddəs borcumuzdur” məqaləsində də ölkəmizdə ana dilinin qorunması və zənginləşdirilməsinin dövlət siyasəti səviyyəsində gerçəkləşdirilməsi problemi müəllifin diqqət mərkəzindədir. Milli-mənəvi dəyərlər sistemində ana dilimizə mənəvi Vətən kimi yanaşan müəllif milli birlik və milli varlığın möhkəmləndirilməsində Azərbaycan dilini mənəviyyatımızın güzgüsü, müstəqilliyimizin mühüm atributu, suverenliyimizin önəmli göstəricisi kimi səciyyələndirmiş, onun saflığının qorunmasını ictimai borc və vətəndaşlıq vəzifəsi olduğunu dönə-dönə xatırlatmışdır.

Əsərdə bütün hallarda ana dilinə xüsusi ehtiramla yanaşmağın fəzilətlərindən söz açılmışdır. Məhz, bunun birbaşa nəticəsidir ki, “Mətbuat dilində durğu işarələri səhvlərinə yol vermək bağışlanmazdır” sərlövhəli məqaləsində ana dilimizin inkişafına, zənginləşdirilməsinə əngəl törədən çeşidli nöqsanları ciddi şəkildə pisləmiş, mövcud qüsurları aradan qaldırmaq üçün əsaslı təkliflər səsləndirmişdir. Müəllifə görə, fasiləsiz təkmilləşən informasiya – kommunikasiya sistemləri, insanların texnoloji yenilikləri

sürətlə mənisəmələri, maneəsiz informasiya mübadiləsi imkanlarının artması ana dilini zənginləşdirməklə yanaşı, onu mənfi təsirlərə də məruz qoyur. İnformasiya vasitələrində, mətbuatda dövlət dilinin norma və prinsiplərinə uyğun gəlməyən ünsürlərin işlədilməsi dilə biganə yanaşılma kimi qiymətləndirilir, dilin sabitləşmiş qaydalarının pozulması müəllifdə ciddi narahatlıq hissləri doğurur.

“Dilimiz ruhumuzun qidasıdır” yazısında M. Hüseynova Azərbaycan dilinin gözəlliklərini, qüdrətini, estetik cövhərini təşkil edən bütün konkret və əyani detalları təhlildən keçirir, öz düşüncələrini xarakterik nümunələr, ədəbi-bədii faktlarla əsaslandırır bilir. Müəllif, dil faktlarını hər tərəfdən işıqlandırır, o, danışıda gözəllik yaradan əsas ünsürlərin, zəngin ifadə vasitələrinin bütün potensialını, emosional mənbələrini, onların gözəgörünməz sirlərini incəliklərinə qədər təhlil etməyə təşəbbüs göstərir.

M.Hüseynova sözün təkamül prosesini, bu prosesin drammatizm səviyyəsinə yüksəlməsinin ictimai, tarixi, hətta siyasi səbəblərini, real köklərini həssas alim reaksiyası, istedadlı təfəkkür sahibi kimi təhlil və izah edir, çox zaman ədəbi proses fonunda yeni poetik səslənmənin meydana gəlməsini, formalaşmasını, hakim estetik mövqeyə ucalmasını əsl tədqiqatçı ehtirası ilə maraqlı təhlilə cəlb edir. Müəllif həm də bu prosesi təsadüfi estetik fakt kimi yox, minilliklər ərzində yaranıb kristal ənənəyə çevrilmiş klassik praktikanın dialektik davamı kimi səciyyələndirir. Olduqca istedadlı alim, geniş filoloji diapazonu olan bu həssas tədqiqatçı dil gözəlliklərinin bütün köklərini, onların nəzəri və praktik aspektlərini açmağa qabil olduğunu sübuta yetirir. M.Hüseynova ruhən, qəlbən mükəmməl bədii söz ustası olduğu üçün dilin gözəlliyi, sözün estetikası haq-

qında təsirli, dürüst, elmi-məntiqi fikir irəli sürə bilir. Yazıları oxuduqca dərhal hiss olunur ki, dərin elmi təfəkkürə sahib olan müəllifin sinəsində közərən od parçası var. Məhz bunun nəticəsidir ki, dil gözəlliklərindən bəhs edən müəllifin sözün estetikası haqqındakı fikirlərinin hər birində böyük həqiqət möhürü mövcuddur.

Kitabda biri ingilis dilində olmaqla 4 məqalə İmaddəddin Nəsimiyə həsr edilmişdir. (“Nəsimi ili” ilə bağlı plan və perspektivlərimiz”, “Nəsiminin əsərlərində dialektizmlərin və onların ümumtürk dillərinə qarşılıqlı inteqrasiyası”, “Nəsiminin dilində qayıdış əvəzlilikləri və onların ümumtürk dillərinə qarşılıqlı inteqrasiyası”) və s.

Bu əsərləri oxuduqca belə qənaət hasil olunur ki, poetik şüur tarixi olduğu kimi, poetik dillə bağlı olan nəzəri baxışlar, elmi təfəkkür də tarixi səciyyəlidir. Nəsimi poeziyasının bütün ünsürləri, o cümlədən məqalənin bəhs etdiyi dialektizmlər, qayıdış əvəzliliklərinin hər biri müəyyən bir özlül üzərində qərar tutur, hər bir söz sənətkarının bu problemlə bağlı özünəməxsus konsepsiyası formalaşır. Nəsiminin timsalında göstərilir ki, poeziya dilinin bir sıra problematikasını, ümumtürk poetikasının bir sıra aktual problemlərini obyektiv və prinsipial mövqedən işıqlandırmaq üçün onu geniş ədəbi proses fonunda götürüb qiymətləndirmək zəruri elmi nəticələrə gətirib çıxarır. Nəsimi əsərlərində dialekt leksikası və qayıdış əvəzliliklərinin ümumtürk dillərinə qarşılıqlı inteqrasiyası ilə bağlı mülahizələr filologiyamızda hiss olunan boşluqları doldurmağa cəhd kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Təbii hal kimi xüsusi olaraq göstərmək yerinə düşər ki, M.Hüseynova poeziyamızın aparıcı mövqeyində dayanan, öz dəsti-xətti və yaradıcılıq fərdiyyətinə görə seçilən

görməli şairlərin əsərlərinə daha artıq diqqət yetirir. Bu, ondan irəli gəlir ki, bədii təfəkkür etibarilə daha yüksəkdə dayanan söz sənətkarlarının üslubu onun poeziya dilində gedən prosesləri müəyyənləşdirərkən daha bol və xarakterik materiallarla silahlandırır. M.Hüseynova poeziya dilinin müxtəlif səpkilərinə aid əsərlərində dil materiallarını estetik hadisə kimi dəyərləndirmiş, bütün linqvistik faktlara yüksək sənətkarlıq mövqeyindən yanaşmışdır. M.P.Vaqifin dilini uğurlu elmi-tədqiqat obyektinə çevirmək və onu şairin yaşadığı dövrün bədii-estetik mənzərəsi fonunda qiymətləndirmək meyl, heç şübhəsiz, araşdırılan dil materiallarının kəmiyyət və keyfiyyətindən asılıdır. Bu cəhətdən M.P.Vaqif poeziyasının ən səciyyəvi və təqdirəlayiq əlamətlərindən biri onun linqvistik material cəhətdən zənginliyidir. Bunu biz M.P.Vaqif şeirlərində bəzi toponim və hidronimlərin leksik-semantik və üslubi xüsusiyyətlərini saf-çürük edən məqalədə açıq-aşkar müşahidə edirik.

Mahirə xanım bədii hadisələrə həqiqi sənət meyarları ilə yanaşaraq bu fikrə aydınlıq gətirir ki, M. P. Vaqifin lüğət tərkibindəki bütün sözlər kimi coğrafi adlar və hidronimlər də misralarda obrazlaşaraq poeziya hadisəsinə çevrilirlər. Onomastik vahidlər şeir dilinin komponenti olaraq bütünlükdə keyfiyyət halı kəsb edərək estetik güc mənbəyinə dönə bilər. Məhz buna görə də M. P. Vaqif kimi kamil söz ustalarının dilində toponim və hidronimlərin də durğunluq vəziyyəti yoxdur. Toponim və hidronimlər də mükəmməl bədii mətndə hərəkətdə olan sözdür və bu dinamizm şeir dili üçün çevik, rəşional və təsirli ifadə üsulundan qaynaqlanır.

M.Hüseynova belə bir fikri əsaslandırmışdır ki, M.P.Vaqifi şeir dilində canlı ünsiyyət dilinin dərin qatlarına

nüfuz etdikcə toponim və hidronimlər də fəallaşır, deyim tərzində milli koloriti gücləndirir. Daha effektiv üslubi gözəllik yaratmaq naminə onomastik vahidlər bədii qayə ilə öz aralarında daxili vəhdətə nail olmaq üçün deyim tərzinə xüsusi dolğunluq və tutumluluq qazandırır. Hidronim və toponimlərin yaratdığı koloritli təsvirin əhəmiyyətindən söhbət açan müəllif qeyd edir ki, onomastik vahidlərin emosional-ekspressiv xassəsi üslubi prosesi fəallaşdırır. Bu leksik vahidlərin işlənmə tezliyi fikrin maksimum aydınlığına xidmətindədir. M.Hüseynova onomastik vahidlərə M.P.Vaqif şeirinin poetik tələblərini ödəmək baxımından yanaşmış, onu bədii təsvir obyektinin tutumlu çərçivədə təcəssümünə nail olma tələbi ilə əlaqələndirmişdir. Müəllif diqqətimizi belə bir fikrə cəlb edir ki, M.P.Vaqif poeziyasında toponim və hidronimlərin bədiilik siması onların konkret poetik qayəni nə səviyyədə əks etdirməsi və estetik təsiri ilə ölçüyə gəlir. Bütün hallarda bu məziyyət aparıcıdır: toponim və hidronimlərin iştirakı ilə yaradılan obrazlı düşüncə qayəyə müvafiqdirsə, təbii və cazibədardır. Belə olduqda onlar təsvir- tərənnüm obyektini haqqında dolğun təsəvvür yaradır, bədii nitq mühitinə ekspressivlik gətirir və mətnin poetik ab- havasına uyğunlaşır.

M. P. Vaqifin əsərlərinin dilində bağlayıcıların funksional üslubi dəyərindən danışarkən M. Hüseynova belə bir mülahizəni qabarıq şəkildə nəzərə çatdırmaq istəyir ki, əsl bədii söz xridarının əsərlərində, hətta leksik-semantik mənadan məhrum olan elementlər də müstəsna üslubi əhəmiyyətə malikdir. Həqiqi poeziyanın ümumi ahəngində orijinal şairin yüksək ustalığı, dil gözəlliyi, üslub aydınlığı, bir sözlə, forma gözəlliyi ona görə xüsusi yer tutur ki, burada dilin bütün göstəriciləri fəaldır, köməkçi nitq hissələri, o

cümlədən bağlayıcılar da mətnin gözəllik yaradan detalları kimi çıxış etməkdə şairin söz duyumunda həlledici amildir. Bədii dil mədəniyyəti və sözün poetikləşdirmə imkanlarından sənətkarlıqla istifadə bağlayıcılara da poetik siqlət və bədii həyat bəxş edir.

M.Hüseynovanın məqalələrinin intellektual təsirini ona görə dərinlən dərk edirik ki, burada yazı sanbalı təkcə mövzu və problemlərin zənginliyi ilə məhdudlaşmır. Onun yazı tərzində, üslubunun canlılığında, elmi təhlil zənginliyində, müraciət etdiyi nəzəri məsələləri əhatə etmə miqyasında özünü büruzə verən yaradıcılıq əhvali-ruhiyyəsi olduqca cəlbedicidir. Müəllif faktçılıqdan qaçmaqla elmi novatorluğa, konsepsiyaya üstünlük verir, dil hadisələrini və üslubi meyilləri geniş elmi-nəzəri kontekstə alıb mənalandırmaq istiqamətini əsas götürür. Son illər onun yaradıcılığında sənət korifeylərinə, onların dilinə və dilçilik görüşlərinə diqqətin güclənməsi hiss olunur. Müxtəlif dövrdə Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin inkişaf qanunauyğunluqları, bədii üslubun, poeziya və nəşr dilinin əlamətləri, qüdrətli klassiklərimizin dil mədəniyyəti, poetik ifadə vasitələrinin inkişafı və təkamül tarixi və s. qlobal problemlər M.P.Vaqif, C.Məmmədquluzadə, C.Cabbarlı, M.Müşfiq, H.Cavid, M.Cəfər, H.Araslı, Ə.Dəmirçizadə, A.Qurbanov, İ.Şıxlı və s. görkəmli bədii söz sahibləri və alimlərin əsərlərinin təhlili vasitəsilə işıqlandırılmışdır. Müəllif bədii ədəbiyyatın üslub problemlərindən, dilin bədii-estetik funksiyalarından, adi dil materiallarının bədii poetik-publisistik sərvətə çevrilməsi mexanizmindən, dil üzərində yaradıcılıq işgüzarlığının özünəməxsus tərəflərindən, dil və fərdi yaradıcılıq məsələlərindən və s. danışarkən yuxarıda sadalanan ədib və alimlərin yaradıcılığından istinad kimi faydalanan

mişdir. Onun əsərlərində - dilin müxtəlif səpkilərinə aid araşdırmalarında dil materialları daha çox estetik hadisə kimi dəyərləndirilmiş, bütün faktlara yüksək elmi səviyyədən yanaşılmışdır.

Təbii bir hal kimi xüsusi olaraq göstərmək yerinə düşər ki, M.Hüseynova ədəbiyyatımızda aparıcı mövqedə dayanan, öz fərdi üslubu və yaradıcılıq fəaliyyətinə görə seçilən görkəmli ədəbi şəxsiyyətlərin əsərlərinə daha artıq diqqət yetirir. Bu, ondan irəli gəlir ki, bədii təfəkkür etibarilə daha yüksəkdə dayanan söz sənətkarlarının dili müəllifi bədii dildə gedən prosesləri müəyyənləşdirərkən daha səciyyəvi nitq materialları ilə silahlandırır. Məsələn, müəllif C.Məmmədquluzadənin məqalələrində işlənmiş toponimlərin leksik-semantik və üslubi xüsusiyyətlərini, yaxud dahi sənətkarın əsərlərində alınma sözlərin poetik funksiyalarını ona görə tədqiqat obyektinə çevirmişdir ki, burada göstərilən dil vahidlərinin kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri ilə ədibin qələm məhsullarının bədii-estetik mənzərəsini, ən səciyyəvi və təqdirəlayiq əlamətlərini şərh etmək mümkündür. M.Hüseynovanın C.Məmmədquluzadənin dilində işlənmiş toponim və alınma leksikanın üslubi məziyyətlərinə həsr etdiyi məqalələrinin əsas əlaməti analitik təhlil meylinin güclü olmasıdır.

Söz seçmə vərdişinin mənanı xüsusi mündəricə siqleti və səsləndirmə məharəti ilə bağlılığı, konkret mətn şəraitində toponim və alınma sözlərin obraz yaratma qabiliyyəti, sözü məqsədəməvafiq seçməklə üslubi kəskinlik məqamı formalaşdırma, sözü kəsərli və tutarlı demək bacarığı, onomastik vahidlərin və alınma sözlərin mətnlərə nüfuzu və seçilmə prinsipləri və s. məsələlər C.Məmmədquluzadə idealları işığında araşdırılır və nəzərdən keçirilir. Bu, onun

mövzuya geniş baxışlarının əlamətidir və həmin əlamətlər H.Cavidə həsr olunmuş məqalələrdə də açıq-aydın hiss olunur.

H.Cavidin “Topal Teymur” dramında köməkçi nitq hissələrinin kommunikativləşməsi və mənşəyi yığcam təhlil yolu ilə işıqlandırılır, bütün elmi qənaət və hökmlər elmi zəminə əsaslanır.

H.Cavidin dramlarının dilində xitabları ekspressivlik yaradan vasitə kimi araşdıran müəllifin fikrincə, müraciət bildirən bütün müraciət formaları H.Cavidin dramlarında güclü emosiya, dərin ruhi vəziyyətlər üçün ən münasib ifadə vasitələrindəndir. Çağırış məqsədi ilə işlənilib, qrammatik cəhətdən cümlənin heç bir üzvi ilə rabitələnməyən söz və söz birləşmələri vokativləşərək estetik hadisəyə çevrilir. Lüzumsuz ritorikadan, sözçülükdən uzaqolma yolunda çəkilən zəhmətin bəhrəsi kimi H.Cavidin sözdən yaradıcı şəkildə, bacarıqla istifadə üsuludur ki, xitabların yaratdığı hissi vəziyyətlər olduqca təqdirəlayiq sənətkarlıq əmilidir. M.Hüseynova konkret fraqmentlərə istinadən göstərir ki, xitablar H.Cavidə məşğul və narahat edən düşüncələri, emosiyaları üzə çıxarmaq üçün münasib bədii ifadə formasıdır. Müəllif belə hesab edir ki, xitablar dram dilinin tələblərini xüsusi çevikliklə ödəyir. Onların yaxından iştirakı ilə dialoqların estetik miqyası genişlənir, şairin qabarıq şəkildə vermək istədiyi dramatik ovqatın ən vacib atributları xitabların ətrafında cəmləşir, məzmun dərinləşdikcə, şair vokativlərlə orjinal deyim tərzindən daha çox faydalanır. Mahirə xanım əsaslandırmağa çalışmışdır ki, H.Cavidin dram dilində çağırış və müraciətin xüsusi bədii əhəmiyyəti bir də ondadır ki, fikri çevik şəkildə şairi daha qabarıq canlandırmaq istədiyi obyektə yönəlmiş, bədii

qayə üslubi-semantik cəhətdən dolğunlaşaraq daha da təsirli olur. Xitabın yaratdığı “maqnit sahəsi”ndə poetik dil faktları sistemləşərək replikaların ekspressivlik xüsusiyyətlərini qüvvətləndirir.

M.Hüseynovanın elmi yaradıcılığında böyük dramaturqumuz C.Cabbarlının bədii üslubu ilə bağlı fəaliyyəti müntəzəm şəkil almışdır. Təsadüfi deyil ki, onun dahi sənətkarın bədii dilinə dair əsərləri sistem səciyyəlidir. O, bu kitabda misilsiz söz ustadının poetik dil problemlərinə dair beş sanballı məqalə daxil etmişdir. Həmin araşdırmaların hamısı C.Cabbarlının dil sənətkarlığına aiddir və onların əsas istiqaməti nəhəng söz korifeyinin bədii üslubunda xüsusi aksent yaradan linqvistik materialların poetik keyfiyyətləridir. C.Cabbarlının üslubu ilə bağlı məsələlərin qoyuluşunda M.Hüseynova həmişə fəal estetik mövqedə dayanmış, dramaturqun dil sənətkarlığını bədii yaradıcılığının əsas göstəricilərindən biri hesab etmiş, ədəbiyyatımızın tanınmış nümayəndəsinə xas olan əsas cəhətlərə, ümumiyyətlə, bədii üslubun əsas xüsusiyyətlərinə dair tutarlı fikirlər söyləmişdir. Təqdirəlayiq haldır ki, C.Cabbarlı sənətinin üslubi siması, mükəmməllik ölçüləri doğru olaraq dramaturqun dilə münasibəti və həmin münasibəti reallaşdıran dildən istifadə vərdislərinin xarakteri ilə əlaqəli şəkildə götürülüb təhlil olunur. C.Cabbarlının pyeslərində dialektizmlərin şivələrimizdəki arealları, kalamburların gülüş yaratma imkanları, ləqəblərin etimoloji – semantik təhlili, okkazionalizmlərin stilistik nüansları və s. problemlər dilçi-alimin əsas elmi qənaətlərinin özülündə dayanır və gəlinən nəticələr fikrimizcə, mütəxəssislər tərəfindən qarşılanandır.

Şeir dilinin bir sıra özünəməxsus əlamətlərini M.Hüseynova misilsiz Mikayıl Müşfiqin bədii irsi ətrafında işıqlandırır. Xalq dilinin şeirliyi, şair təxəyyülünün obrazlı lövhələr yaratma imkanları, M.Müşfiqə məxsus analoqsuz şairənə təxəyyülün yaradıcı mahiyyəti “Mikayıl Müşfiqin yaradıcılında anaforanın poetik funksionallığı” və “Mikayıl Müşfiqin əsərlərində mötərizə və tire işarələrinin üslubi imkanları” adlı məqalələrində bütün dolğunluğu ilə əks olunmuşdur. İllərin sınağından uğurla çıxmış M.Müşfiq irsinin sənətkarlıq sirlərinin bir sıra poetik detalları, konkret desək sintaktik fiqurlar və durğu işarələri müəllifin fikirlərini məşğul etmişdir. M.Hüseynova M.Müşfiq şeirlərinin ahəngi və onun meydana çıxma spesifikasi ilə bağlı axtarışlarında anaforaların emosional – ekspressiv cəhətlərini, mötərizə və tire işarələrinin estetik aspektlərini poetik meyarlara uyğun şəkildə incələmişdir. Anaforanın canlı danışq dilindən qaynaqlanan tərəfləri, onun poeziya dilinin təbiiliyi ilə əlaqəsi aydınlaşdırılarda da bilavasitə nitq elementlərinin, ritm və intonasiyanın şeir poetikasına hərtərəfli təsiri də əsas götürülmüşdür. Bu problemlərin qarşılıqlı əlaqəsinə kifayət qədər əhəmiyyət verən Mahirə xanım M.Müşfiqin fərdi-üslubi meyillərinin mühüm əlamətləri və ümumiyyətlə, yaradıcılıq simasının müəyyənləşməsində anaforik nizamın və durğu işarələrinin tənzimlədiyi poetik ahəngdarlığın estetik əsaslarına aydınlıq gətirməyə çalışmışdır.

M.Hüseynovanın nəsr əsərlərinin dilinə, nəsr təcrübəsinə baxışlarında sənətin intensiv hərəkəti, poetik axtarışlar və bu istiqamətdə qazanılan ciddi yaradıcılıq uğurlarına münasibət mühüm yer tutur və dil – üslubla bağlı yaradıcılıq vəzifələri barədə söhbət İsmayıl Şıxlının “Ayrılan

yollar” romanının poetikasının geniş mənzərəsi fonunda aparılır. Hiss olunur ki, ədəbi prosesin bütöv mənzərəsi fonunda nəsr dilini incə detalları, daxili şaxələri ilə araşdırmaq və əsas üslubi təkamülləri aşkara çıxarmaq M.Hüseynovanın tədqiqat üsuluna xas olan məziyyətlərdəndir. O, “Ayrılan yollar”ın dilinə, hər şeydən, əvvəl ədəbi prosesin dinamikası, bədii fikrin hərəkəti ilə vəhdətdə baxmağı zəruri hesab hesab edərək estetik uğurlarla təsbit oluna bilən sənətkarlıq axtarışlarını, İ.Şıxlının üslubi meylinin perspektivli xüsusiyyətlərini, bədii ifadə vasitələrinin mahiyyətli əlamətlərini aydınlaşdırmağa xüsusi əhəmiyyət verir, araşdırdığı romanın dilindəki səciyyəvi xüsusiyyətlər ətrafında aktual fikirlər yürüdülür, məsələnin praktik-nəzəri cəhətlərinə toxunur. “İ.Şıxlının “Ayrılan yollar” romanında təşbehlərin müqayisə subyektləri” və “İ.Şıxlının “Ayrılan yollar” romanında atalar sözləri və məsəllərin üslubi imkanları” məqalələrində müəllif, İ.Şıxlının dili ətrafında çox mühüm, aktual problemlərlə bağlı mühakimələr yürüdür, əsas diqqətini nasirin təşbehləri və frazeologizmlərinin üslubi keyfiyyətləri üzərində cəmləşdirir. Əsas məziyyət kimi təşbehlərin ifadə sərrastlığı xüsusi olaraq vurğulanır, bu ifadə vasitələrinin müqayisə subyektlərinin geniş elmi-nəzəri şərhə xüsusi maraq doğurur. İ.Şıxlının romanlarında nail olduğu bədii dil uğurlarının mühüm detalları, xüsusilə atalar sözləri və məsəllərdən faydalanma məharətinə, onların məna sıqlətinə xüsusi diqqət cəlb edilir. Beləliklə, nəsr dili və onun poetikasına dair çoxsahəli və çoxcəhətli göstəricilər əyaniləşdirilir, müasir nəsrin dil qayğıları haqqında dərin və professional mühakimələr yürüdülür.

Kitabda akademik H.Araslı və akademik M.Cəfərin dilçiliyin müxtəlif problemlərinə dair fikirlərini əks etdirən

səhifələr olduqca böyük maraq doğurur. Müəllifin təqdimatından aydın görünür ki, Azərbaycan dilinin, dil mədəniyyətinin linqvistik nöqteyi-nəzərindən öyrənilməsinə diqqət artdıqca, linqvistik poetika fəallaşdıqca, ədəbiyyatşünaslıq və ədəbi tənqid də bu sahədəki fəaliyyətindən imtina etməmiş, əksinə, adları çəkilən ədəbiyyatşünas alimlər və digərləri dilçiliyin nəzəri problemlərinə, dilin daxili mahiyyətinə daha yaxından nüfuz etmiş, sənətkarlığın prinsiplərinə daha fəal münasibət bildirib, onun hərtərəfli perspektivlərini müəyyənləşdirmək və bədii yaradıcılığın vacib üslubi problemlərini aydınlaşdırmaq, ədəbiyyatın dil ləyaqətinin ölçülərini və bu ölçü meyarlarından yararlanma üsullarını müasir filologiyaanın nəzəriyyə və metodologiyası əsasında inkişaf zərurətini aşkarlamaqla ədəbiyyatşünaslıq da öz fəaliyyətindən qalmamışdır. Müəllif bu məsələni H.Araslı və dahi şairimiz Nizaminin timsalında müfəssəl şəkildə şərh etmişdir. H.Araslının “Şairin həyatı” əsərinin dilində dialektizmlər və onların üslubi, leksik-semantik xüsusiyyətləri mükəmməl bədii sistem və üslubi novatorluq mövqeyindən dəyərləndirilmiş, alimin elmi yaradıcılığında dil məsələlərinə, onun dilin nəzəri məsələləri ilə bağlı zəngin nəzəri arsenalına xüsusi diqqət cəlb edilmişdir.

M.Cəfərin dialektologiya sahəsindəki araşdırmaları geniş elmi-linqvistik və tipoloji zəmində qoyulur, burada nəzəri fikirlərin dəqiqliyi, elmi ümumiləşdirmələrin dərinliyi təqdir olunur. M.Cəfərin mülahizələrinə yüksək nəzəri baxış, müasir elmi-metodoloji münasibət aydın hiss olunur. “Hüseyn Cavidin dili və üslubu akademik Məmməd Cəfərin təqdimatında” adlı məqalə ilə M.Hüseynova belə bir təkzibolunmaz həqiqəti bir daha kodlaşdırır ki, bədii əsərin canı olan estetik mahiyyəti, nəzəri problematikasi ədəbi

tənqid və estetik fikrinin parlaq nümayəndəsi M. Cəfərin qələm süzgəcindən daha miqyaslı formada keçmişdir. M.Hüseynovanın məqaləsində M.Cəfərin yaradıcılığında bədii dilin mahiyyəti və daxili sirlərinin mühüm məsələlərinə dair, sözün tam və dürüst mənasında, dərin cavablar tapmaq olur. M.Cəfərin H.Cavid sənətinin dilinə münasibəti müəllif tərəfindən mühüm aspektlərin şərh fonunda təhlil və təqdim olunur. M.Cəfərin filoloji tədqiqatları içərisində H.Cavidin poetik dil və üslub problemləri, xüsusilə şeirin leksikası, dil quruluşu anlayışları geniş estetik kateqoriya səviyyəsində götürülür. “Dil şeirin varlıq formasıdır, onsuz şeiriyyət yoxdur, dil poeziyada, onun bədii ləyaqətində həlledici rol oynadığı üçün söz ustasının lüğət zənginliyi, səmimiyyəti, fikrin ifadəsindəki təbii səs – söz düzümü misilsiz əhəmiyyət kəsb edir” – tezisindən çıxış edən M.Hüseynova H.Cavidin şeir dilindən, bu dil haqqında M.Cəfərin irəli sürdüyü həqiqətlərdən yüksək peşəkarlıqla danışmış, canlı dil və sənət dili münasibətlərini çox dəqiq və dərin elmi əsasda qoymuşdur.

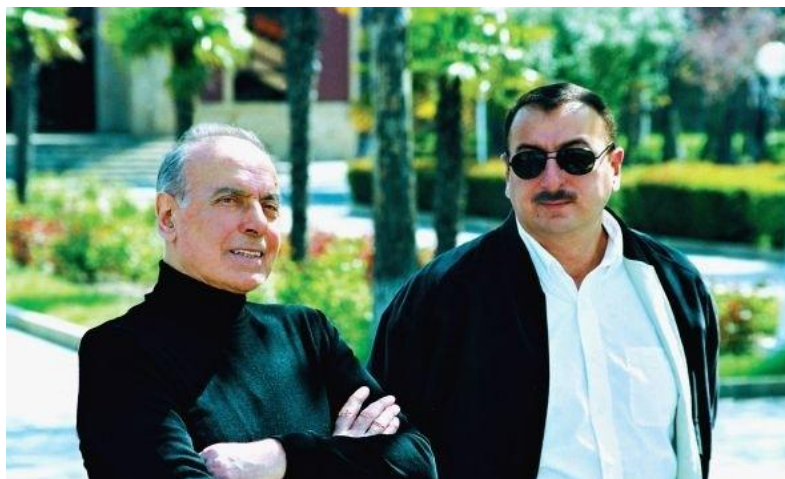
Kitabda Azərbaycan dilçiliyinin Ə.Dəmirçizadə, A.Qurbanov, Ə.Tanrıverdi kimi nümayəndələrinin – milli linqvistikanın vacib yaradıcılıq problemlərinin həllində böyük fəallıq göstərən alimlərin yaradıcılıq qayələri, elmi şəxsiyyəti, onların yaradıcılıq uğurları haqqında müfəssəl məlumat və elmi şərh verilən məqalələr də vardır. Məqalənin kəmiyyət göstəricilərinə istinadən demək olar ki, M.Hüseynovanın elmi irsində, onun ədəbi-bədii və dilçiliklə bağlı yaradıcılığında dilimizin elmi-praktik problemləri ilə bağlı məsələlər ardıcıl və daimi xarakter daşıyır. Poetik dil problemlərinin obyektiv mövqedən ardıcıl şəkildə işıqlandırılması onun estetik görüşləri sistemində mü-

hüm yer tutur. Dil və üslub məsələləri vacib sənətkarlıq amili və əlaməti olaraq M.Hüseynovanın problemlərlə zəngin və prinsipial məqalələrdə öz əksini tapır. Üslubi özünə-məxsusluq əsl sənətkar orijinallığının göstəricisi kimi, formanın məzmununa münasib qurulma qanunauyğunluğu aspektində təqdim olunur. Ən mühüm cəhət ondan ibarətdir ki, M.Hüseynovanın əsərlərində ədəbiyyatın dil və üslub qayğıları söz sənətinə müasir baxış fonunda çözlənir. Dil sadəliyində dərinlik, üslub aydınlığında müasirlik məqamları M.Hüseynova tərəfindən poetik-analitik təfəkkür sücğəcindən keçirilərək bədii söz sənətinin gələcək inkişafına narahatlıq hissləri düşündürücü arqumentlərlə geniş oxucu kütləsinə çatdırılır.

Azərbaycan aşığı və el şairlərinin dili və üslubu, türk dilləri dialektlərinin qarşılıqlı inteqrasiya problemi, “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə vergi adlarının tarixi-etimoloji təhlili, antroponimik adların tərkibi və semantikasısı, entotoponimlərin tarixi-lingvistik analizi müasir nəzəri baxışların səviyyəsində qavranılıb mənalandırılır. Göstərilən problemlərin hər birinə ayrı-ayrı elmi münasibət müəllifin yaradıcılıq axtarışlarının diapazonunu təsdiq edir. Bununla da aydın görmək olur ki, M.Hüseynovanın elmi fəaliyyəti bütövlükdə yüksək, istedadlı tədqiqatçılıq mədəniyyətinin bariz göstəricisidir. Mübaligəsiz demək mümkündür ki, filologiyamızın nəhəng şəxsiyyətlərinə, böyük klassiklərimizin yaradıcılıq simasına, bir sıra dilçilik problemlərinə həsr olunmuş bu kitab monoqrafik tədqiqatın bariz nümunəsidir. Dil, üslub, janr və poetikanın bir sıra ən vacib tərəflərinə nüfuz edən müəllif bu kitabı yazarkən özünün bu sahədəki zəngin təcrübəsini, dərin mühakimə və qənaətlərini məharətlə ümumiləşdirmiş və görkəmli söz

ustalarının yaradıcılığı ətrafında elmi axtarışlarını, təcrübəsini yekunlaşdırmışdır. Bununla da bədii söz sənətinin yeni inkişaf perspektivlərini də müəyyənləşdirməyə müvəffəq olmuşdur. Yaradıcılığını bu aspektdə davam etdirmək arzusu ilə!...

Məhərrəm Hüseynov
filologiya elmləri doktoru, professor

PREZİDENTİN DİL HAQQINDA FƏRMANI ANA DİLİMİZƏ QAYĞININ TƏZAHÜRÜDÜR

İctimaiyyət 2018-ci il noyabr ayının 1-də, Azərbaycan dilçiliyinin tarixində mühüm bir hadisə kimi yadda qalacaq Azərbaycan dilinin qorunmasını və gələcək inkişafını təmin edən çox mühüm ali dövlət sənədi ilə tanış oldu. Bu, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin həmin gün imzaladığı “Azərbaycan dilinin safliyının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” Fərman idi.

Fərmanın preambulasında dövlətçiliyimizin bərpa-sından sonra doğma dilimizin inkişafı üçün yaradılan şərait belə təqdim edilir: “Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ana dili cəmiyyətin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, elmi və mədəni həyatının bütün sahələrində daha geniş istifadə edilməyə başlamış, onun dövlət dili kimi maneəsiz inkişafı üçün münbit zəmin yaranmışdır”. O gerçəkliyi hökmən vurğulamağı lazım bilir ki,

bunun üçün zəminin kökləri isə ötən əsrin 70-ci illərində daha da möhkəmlənmiş, növbəti mərhələdə o zamankı Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının siyasi liderliyində olan ulu öndər Heydər Əliyevin iradəsi ilə Sovet Azərbaycanı Konstitusiyasında “dövlət dili” statusunda təsbit edilmişdi. Yada salmaq lazımdır ki, Azərbaycanın da daxil olduğu totalitar sistemdə stalinizmin qorxunc havasını Xruşşov volyuntarizmi yumşaltsa, Brejnev liberalizmi cəmiyyətdə xofu aradan qaldırda da İttifaq miqyasında milli respublikalar üçün “millətçilik” damğasının vurulma vahiməsi aktual olaraq qalırdı. Buna baxmayaraq, ölkənin siyasi rəhbəri yeni hazırlanan Konstitusiyaya layihəsinə Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi salınmasına nail olmuşdu. Yeri gəlmişkən, Azərbaycan İttifaq subyektlərinin çoxundan fərqli olaraq buna nail olan azsaylı respublikalardan biri oldu.

Dilin qorunması və onun inkişafı üçün vacib olan faktorlardan biri- bu işə dövlət dəstəyi Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyindən sonra da ümummilli lider Heydər Əliyev üçün prioritet istiqamətlərdən biri olmuşdur.

Prezident İlham Əliyevin 2018-ci il noyabr ayının 1-də imzaladığı “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” Fərmanın preambulasında bu belə təqdim edilir: “Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında işlənib hazırlanmış və 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi ilə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 2001-ci il 18 iyun tarixli və “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” 2001-ci

il 9 avqust tarixli fərmanları, 2002-ci ildə qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu dilimizin hüquqi statusunu, onun işlənməsi, qorunması və inkişafı üçün zəruri olan tədbirləri müəyyənləşdirmişdir”.

Əlbəttə, prezident Heydər Əliyevin başladığı, strateji məqsədləri olan bu siyasət 2003-cü ildən sonra da davam etdirildi. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin prezidentliyi illərində bununla əlaqədar imzalanmış sərəncam və fərmanların geniş spektri fikrimizi təsdiq edər.

“Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” 2012-ci il 23 may tarixli, “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi haqqında” 2012-ci il 29 may tarixli, “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında” 2013-cü il 9 aprel tarixli, “Azərbaycan dilinin elektron məkanda daha geniş istifadəsinin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” 2018-ci il 17 iyul tarixli sərəncamları, həmçinin “Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası haqqında Əsasnamə”nin təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2012-ci il 26 noyabr tarixli Qərarı ana dilinə dövlət qayğısının artırılması, dilçilik sahəsində fundamental və tətbiqi araşdırmaların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün əlverişli şərait yaratmışdır.

Bütün yuxarıda qeyd olunan ali dövlət sənədləri doğma dilimizə göstərilən yüksək səviyyəli dövlət qayğısı

barədə danışığ üçün əsas verir. Haqqında söhbət açdığımız Fərman isə göstərilir ki, bu istiqamətdə ardıcıl dövlət siyasətinin aparılması nə qədər zəruridir. O bir gerçəklikdir ki, müasir Azərbaycan dili mükəmməl qrammatik quruluşa, zəngin lüğət tərkibinə və ifadə vasitələrinə malikdir, bunlar Prezidentin imzaladığı sənədin preambulasında Fərmanın verilməsini vacib edən faktorlar kimi sadalanır: “Dilimizin hüdudsuz imkanlarından yetərincə və düzgün istifadə edilməməsi halları hələ də kifayət qədər geniş yayılmışdır. Televiziya və radio kanallarında, internet resurslarında, mətbu nəşrlərdə və reklam daşıyıcılarında ədəbi dilin normalarının kobud şəkildə pozulması, leksik və qrammatik qaydalara əməl edilməməsi, məişət danışığından istifadə olunması, əcnəbi söz və ifadələrin yersiz işlədilməsi, az qala, adi hala çevrilmişdir. Bu sahədə hüquqi tənzimləmənin və daimi nəzarətin olmaması dil pozuntularının azaldılması və aradan qaldırılması istiqamətində təsirli tədbirlər görməyə imkan vermir”.

Prezidentin imzaladığı Fərmanda Monitoring Mərkəzinin yaradılması və Monitoring Mərkəzinin Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası ilə birlikdə “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da yaxşılaşdırılması ilə bağlı Tədbirlər Planı”nın hazırlanması barədə tapşırıq verir.

Əlbəttə, dil canlı orqanizmdir və hesab edirik ki, onun inkişafı üçün dövlət səviyyəsində, hətta, sənədlər toplusunun oynaya biləcəyi rol barədə danışmağın özü qeyri-ciddi görünər və bu belədir. Bu nöqteyi-nəzərdən onu vurğulamağı lazım bilir ki, cənab prezidentin “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər

haqqında” 1 noyabr 2018-ci il tarixli Fərmanı ana dilimizin ədəbi dil səviyyəsində qorunması baxımından əhəmiyyətliidir. Buna görədir ki, həmin ali sənəd yayıldıqdan sonra ölkəmizin ictimaiyyəti, ziyalılar, xüsusilə, filoloqlar tərəfindən geniş rezonans doğurdu. Böyük çoxluq yekdilliklə həmin sənədi “dilimizin geniş işləkliyinin və saflığının təmin edilməsi ilə bağlı son vaxtlar artmaqda olan ictimai narahatlığa dövlət başçısı İlham Əliyevin həssas və tələbkər münasibətinin daha bir təzahürü kimi” qarşıladılar. Məsələn, Azərbaycan dilçilik elminin müasir nümayəndələrindən AMEA-nın həqiqi üzvü, Milli Məclisin deputatı Nizami Cəfərovun imzalanan sənəd haqqında fikirləri maraqlıdır: “Müstəqillik illərində ikinci bir məsələ barəsində Azərbaycan dilinin dövlət dili statusunun təmin edilməsi ilə bağlı olduğu qədər rəsmi sənəd qəbul edilməmişdir. Dil haqqında mükəmməl Qanun hazırlanıb təsdiq edilmiş, cəmiyyətdə ana dilinin layiqli mövqeyə qaldırılması ilə əlaqədar dövlət proqramı qəbul edilmiş, –Prezident fərmanları, sərəncamlar verilmiş, bu məsələ daim ölkə rəhbərliyinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu da təsadüfi deyil. Çağdaş Azərbaycan dövlətinin memarı və qurucusu ümummilli lider Heydər Əliyevin respublikamıza rəhbərliyinin hər iki dövrü, ulu öndərin ideya və əməllərinin sadıq davamçısı Prezident İlham Əliyevin dövlət başçısı kimi son 15 illik fəaliyyəti ana dilimizə müstəsna sayğının və onun dövlət dili statusunun yüksək səviyyədə təmin edilməsinin məmnunedici örnəkləri ilə zəngindir.

Milli varlığın qorunması və ümumxalq həmrəyliyi-nin möhkəmlənməsində mühüm rol oynayan dil, eyni zamanda, mənəvi və mədəni zənginləşmə, elmi-texniki inkişaf üçün zəruri olan ünsiyyət vasitəsidir. Ana dili hər bir xalqın

mənəvi sərvəti, mənəviyyatının güzgüsüdür. Azərbaycan dövlətinin dil siyasəti bu həqiqətin tam mənada gerçəkləşdirilməsinə, suverenliyimizin əsaslarının daha da möhkəmləndirilməsinə və onun əbədləşdirilməsinə xidmət edir”.

Dövlət Dil Komissiyasının üzvü, "Azərbaycan Dil Qurumu" İctimai Birliyinin rəhbəri, xalq şairi Sabir Rüstəmxanlı isə Prezident İlham Əliyevin imzaladığı Fərmanı Azərbaycan Respublikası Prezidentin bu istiqamətdə apardığı işlərin davamı kimi qiymətləndirir: "Həmin sənədlər içərisində Dövlət Dil Komissiyasının yaradılması haqqında qərarı, Dilin inkişafı ilə bağlı Dövlət Proqramını xüsusilə vurğulamaq istəyirəm. Azərbaycan Prezidentinin bu sahə ilə bağlı son fərmanı da qeyd olunan istiqamətdə növbəti mərhələdir. Monitoring Qrupunun yaradılması dilimizdəki sözlərin yazılış qaydasını və işlədilməsi vəziyyətini müqayisəli şəkildə real faktlarla yoxlamağa imkan verəcək”.

Həqiqətən, sirr deyil ki, son illərdə ictimaiyyəti narahat edən başlıca məsələlərdən biri Azərbaycan ədəbi dilinin kütləvi informasiya vasitələrində, xüsusilə, televiziya və radiolarda, sözün birbaşa mənasında, bərbad hala salınması, az qala adıləşibdir. Dil təəssübü çəkən ziyalılarımızı narahat edən faktor təkcə həmin informasiya vasitələri üçün “sevimli və aktual olan” mövzular və onların təqdimat formaları deyil, həmin mövzuları hansı vəziyyətə salınmış şəkildə auditoriyaya çatdırılan Azərbaycan dilidir. Maraqlı cəhət odur ki, həmin kontingent “təvazökarcasına” danışq dilini, xalq dilini aktuallaşdırırıq – deyərək özlərinə bəraət də qazandırdıqlarının şahidi olmaq olar.

Ölbəttə, bütün bunlar ictimaiyyətin və müvafiq qurumların fəal müqaviməti fonunda baş verənlərdir.

Dilimizdə əcnəbi sözlərinin (alınma sözlərin yox, məhz əcnəbi sözlərin) işlədilməsi də ciddi problemlərdən biridir. Qəbul edək ki, qloballaşan dünyada dilimizin leksikasında alınma sözlər olaraq bir sıra əcnəbi sözlərinin pasport alması prosesinin qarşısını nəinki almaq, əksinə, dilimizin normalarını qorunmaqla bu prosesi tənzimləmək qaçılmaz sayılır və bu belə də olmalıdır. Elmi-texniki inkişafın nəticəsi olaraq dilimizin leksik tərkibinə daxil olan belə sözlər gündəlik həyatımızın tərkib hissəsinə çevrilir və oxşar proseslərdən yayınmaq istəyinin özü belə normal sayıla bilməz. O da normal hal hesab olunmaz ki, bu, kor-koranə baş versin. Əlbəttə, dildə gedən və yaxud getməsi zəruri olan belə proseslər günümüzə qədər müxtəlif qurumlar tərəfindən sadəcə, seyr edilməyib. Həmin qurumların o proseslərə fəal müdaxiləsini görmək olur. Ümumiyyətlə, onu qeyd etmək yerinə düşür ki, bu istiqamətdə aparılan işlərin miqyası son illər intensivləşib. Azərbaycan Respublikası Dövlət Dil Komissiyası və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunu bu intensivliyin içində vaxtaşırı görürük. Həmin qurumları ölkəmizin dilçi alimləri və vətəndaş mövqeyi olan ziyalıların iştirakı ilə ən müxtəlif tədbirlərdə görmək olur. Bu, Azərbaycan dilinin dövlət dili statusunun tam təmin edilməsi, onun qorunması və zənginləşdirilməsi ilə bağlı kompleks məsələlərin nəzarətdə saxlanılması təşəbbüsü kimi diqqətçəkəndir. Ölkəmizdə mütəxəssislərin böyük əksəriyyəti etiraf edər ki, bu gün Azərbaycan dilinin imkanlarından yetərinə və düzgün istifadə edilməməsi halları da geniş yayılıb, dövlət orqanlarında, KİV-lərdə və reklam daşıyıcılarında ana dilindən istifadə sahəsində nöqsanlar var. Həmin nöqsanlar daha çox onunla xarakterikdir ki, müəy-

yən hallarda ədəbi dilin normalarına, leksik və qrammatik qaydalara əməl edilmir.

Anoloji hallarda əksər situasiyalar zamanı keçərli tədbirlərin görülmə bilməməsi də reallıqdır və həmin reallıqların fakt olaraq ortadan qaldırılmaması isə, nə gizlədək, problem kimi ortaya çıxan məsələlərə hüquqi yanaşma imkanlarının olmaması ilə izah edilə bilər. Düzdür, bu missiyanı həyata keçirmək üçün AMEA-da yaradılmış Monitoring Mərkəzi müəyyən cəhdlər göstərirdi və etiraf edək ki, bu göstəriciləri qənaətbəxş hesab etmək olmazdı. Etiraf edək ki, ictimai məzəmmət heç də həmişə istənilən nəticəni vermir və oxşar situasiyalarda qanunun gücünə üz tutmaq lazım gəlir. Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin imzaladığı “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” Fərman bizə o imkanı verəcək.

Fərmanın 1-ci bəndində qeyd olunur: “Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin tətbiqinə nəzarət edən, kütləvi informasiya vasitələrində, internet resurslarında və reklam daşıyıcılarında ədəbi dil normalarının qorunmasını təmin edən, dövlət büdcəsindən maliyyələşən “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyası yanında Monitoring Mərkəzi” publik hüquqi şəxs yaratsın”.

Hesab edirik ki, Dövlət Dil Komissiyası yanında yaradılacaq Monitoring Mərkəzinin qarşısında xeyli çətin, lakin çətin olduğu qədər də şərəfli vəzifələr dayanır. Söhbət, xalqımızın yarandığı vaxtlardan üzü bəri onunla bərabər yol gələn, onun mənəvi xəzinəsinin ən mühüm daşıyıcılarından biri olan ana dilimizin qorunmasından gedir.

**Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və
dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə
bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası
Prezidentinin Fərmanı**

Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan dili cəmiyyətin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, elmi və mədəni həyatının bütün sahələrində daha geniş istifadə edilməyə başlamış, onun dövlət dili kimi maneəsiz inkişafı üçün münbit zəmin yaranmışdır. Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında işlənib hazırlanmış və 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi ilə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 2001-ci il 18 iyun tarixli və “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” 2001-ci il 9 avqust tarixli fərmanları, 2002-ci ildə qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu dilimizin hüquqi statusunu, onun işlənməsi, qorunması və inkişafı üçün zəruri olan tədbirləri müəyyənləşdirmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” 2012-ci il 23 may tarixli, “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi haqqında” 2012-ci il 29 may tarixli, “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proq-

ramı”nın təsdiq edilməsi haqqında” 2013-cü il 9 aprel tarixli, “Azərbaycan dilinin elektron məkanda daha geniş istifadəsinin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” 2018-ci il 17 iyul tarixli sərəncamları, həmçinin “Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası haqqında Əsasnamə”nin təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2012-ci il 26 noyabr tarixli Qərarı ana dilinə dövlət qayğısının artırılması, dilçilik sahəsində fundamental və tətbiqi araşdırmaların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün əlverişli şərait yaratmışdır.

Müasir Azərbaycan dili mükəmməl qrammatik quruluşa, zəngin lüğət tərkibinə və ifadə vasitələrinə malikdir. Bununla yanaşı, dilimizin hüdudsuz imkanlarından yetərin-cə və düzgün istifadə edilməməsi halları hələ də kifayət qədər geniş yayılmışdır. Televiziya və radio kanallarında, internet resurslarında, mətbu nəşrlərdə və reklam daşıyıcılarında ədəbi dilin normalarının kobud şəkildə pozulması, leksik və qrammatik qaydalara əməl edilməməsi, məişət danışığından istifadə olunması, əcnəbi söz və ifadələrin yersiz işlədilməsi az qala adi hala çevrilmişdir. Bu sahədə hüquqi tənzimləmənin və daimi nəzarətin olmaması dil pozuntularının azaldılması və aradan qaldırılması istiqamətində təsirli tədbirlər görməyə imkan vermir.

Azərbaycan dilinin saflığının qorunmasını və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsini təmin etmək məqsədilə, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq qərara alıram:

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti:

1. Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin tətbiqinə nəzarət edən, kütləvi informasiya vasitələrində, internet resurslarında və reklam daşıyıcılarında ədəbi dil normalarının qorunmasını təmin edən, dövlət büdcəsindən maliyyələşən “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyası yanında Monitoring Mərkəzi” publik hüquqi şəxs yaratsın;

2. “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyası yanında Monitoring Mərkəzi” (bundan sonra – Monitoring Mərkəzi) publik hüquqi şəxsin təsisçisinin “Publik hüquqi şəxslər haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 8.2-ci maddəsində qeyd edilən səlahiyyətlərini həyata keçirsin;

3. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası ilə birlikdə “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da yaxşılaşdırılması ilə bağlı Tədbirlər Planı”-nı hazırlayıb bir ay müddətində təsdiq etsin;

4. Monitoring Mərkəzinin nizamnaməsini Azərbaycan Respublikasının Prezidenti ilə razılaşdırmaqla, iki ay müddətində təsdiq etsin;

5. Monitoring Mərkəzinin strukturunu, işçilərinin say həddini və əməkhaqqı fondunu Azərbaycan Respublikasının Prezidenti ilə razılaşdırmaqla, iki ay müddətində təsdiq etsin;

6. Monitoring Mərkəzinin fəaliyyətinin təşkili ilə bağlı müvafiq yer ayrılmasını və zəruri maddi-texniki təminat məsələlərini həll etsin;

7. kütləvi informasiya vasitələrində, internet resurslarında və reklam daşıyıcılarında ədəbi dil normalarının pozulması hallarının qarşısını almaq üçün qanunvericilik

aktlarında dəyişikliklər barədə təkliflərini hazırlayıb üç ay müddətində Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin;

8. bu Fərmandan irəli gələn digər məsələləri həll etsin.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 1 noyabr 2018-ci il.

DİLİMİZ RUHUMUZUN QİDASIDIR

***Ana dilimiz müstəqil Azərbaycanın, Azərbaycan xalqının
ən böyük milli sərvətidir!
Heydər Əliyev***

Ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra bütün sahələrdə olduğu kimi mənəvi sərvətimiz, müqəddəs dövlət atributlarımızdan biri olan Azərbaycan dilinə, onun işlədilməsinə, saflığının qorunmasına dövlət qayğısı daha profesional və daha əsaslandırılmış bir mahiyyət kəsb edir. Dilimizi qorumaqla zəngin tariximizi, milli mənliliyimizi, kimliyimizi, mənəviyyatımızı qorumuş oluruq. Dilimizin saflığının bütün sahələrdə qorunması və dövlət dili kimi işlədilməsi zərurətindən danışmağı çox sevən Ulu öndərimiz Heydər Əliyev deyirdi ki, inkişaf etmiş zəngin dil mədəniyyətinə sahib olan xalq əyilməzdir, ölməzdir, böyük gələcəyə malikdir. Ulu öndərimizin milli dilimizin inkişaf etdirilməsi, ədəbi dilin saflığınının qorunması və fəaliyyət dairələrinin genişləndirilməsi barədə dolğun fikirləri say-sız-hesabsızdır və bunlar da hər bir vətəndaşımızı mövcud problemləri aşkarlamağı, dilimizin qayda-qanunlarından doğru-düzgün, yerli-yerində istifadə etməyə güclü çağırışdır. Təbiidir ki, dilimizin orfoepik, orfoqrafik, leksik, morfoloji, qrammatik quruluş və xüsusiyyətləri cıllanmış bir şəkildədir və bütün bunlar hər şeydən əvvəl yad təsirlərə, əcnəbi sözlərə qarşı olduqca müqavimətlidir. Bütün bunları nəzərə alan ölkə rəhbərimiz cənab İlham Əliyev bu ilin noyabr ayının 1-də “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” fərman imzalamış

və bu fərmanla bağlı fikirlərini şərh edərkən xüsusi olaraq vurğulamışdır ki, bizim dilimizə lüzumsuz xarici kəlmələr lazım deyil. Bizim dilimiz o qədər zəngindir ki, istənilən fikri, istənilən məsələni ifadə etmək mümkündür. Ancaq biz görürük ki, bəzi hallarda həm kütləvi informasiya vasitələrində, həm də digər sahələrdə dilimizə yad kəlmələr daxil edilir. Bunlar dilimizi zənginləşdirmir, əksinə, bəzən mövcud sözlərlə əvəzləşir və mən bunun qəti əleyhinəyəm.

Fərmandan irəli gələn bütün müddəalar yaşından, təhlil səviyyəsindən, ixtisasından asılı olmayaraq hər bir vətəndaşımızdan ana dilimizin orfoepiya, orfoqrafiya qaydalarına və nitq mədəniyyəti məsələlərinə məqsədəmüvafiq səviyyədə riayət olunmasını tələb edir. Məlumdur ki, körpə ailədə dil açır, ana, ata, vətən, Azərbaycan və sair yüzlərlə belə şirin kəlmələri ailədə öyrənir və bunlar heç şübhəsiz ki, alqışlanmalıdır, təqdirəlayiqdir. Gəlin görək, hər bir azərbaycanlı ailəsində buna riayət edilirmi? Əsla yox! Müşahidələrimiz göstərir ki, çoxsaylı ailələrdə övlad atasına “papa”, anasına “mama” deyər müraciət edir ki, bu da doğma dilini ürəkdən, candan sevnələri əsəbləşdirməyə bilmir. Ailələrdə ədəbi dil normalarına əməl edilməməsi leksik səviyyədə daha çox özünü göstərir. Bu gün azərbaycanlı ailələrdə *“soyuducu”* əvəzinə *“xolodennik”*, *“dondurma”* əvəzinə *“morojenno”*, *“soba”* əvəzinə *“peç”*, *“elektrik”* əvəzinə *“tok”* və onlarla belə sözlər işlədilir ki, bunlar da milli ruhumuzu, milli dilimizə ziddir və ailədə ədəbi dilimizin normalarının əməlli-başlı pozulması deməkdir.

Bu gün dilimizdə qrafik əsasda düzəldilən qısaltma sözlər baş alıb getməkdədir. Belə sözlərin tələffüzündə onların yazılması, yəni hansı hərflərlə formalaşması, yazılmış sözlərin hansı hissələrinin əsasında qurulması və yazılmış

vahidlərin heca təşkil edib-etməməsi mütləq nəzərə alınır. Buna görə də belə sözlərin tələffüzü yazı vahidləri ilə bağlı olur və tələffüz qaydaları – normaları qrafik şərait əsasında müəyyənləşir. Vaxtilə dilimizdə formalaşdırılmış və bu gün də hər bir vətəndaşımız tərəfindən asanlıqla başa düşülən, anlaşılan **BMT, ATƏT, ABŞ, APU, BDU, AMEA, MM, AYW, TEC, SES, ADR, AFR, RF, MƏR, AHİB** və s. onlarla belə qısaltmalar geniş dairədə işlədilir və belə sözlərin əksəriyyəti danışq dilimizdə olduqca işlək səviyyədədir. Bu gün bizdə özəl idarə, təşkilat və şirkətlərin adları çox hallarda qısaltmalar şəklində yazılır və bunları da sahibkarlar və şirkət əməkdaşlarından başqa heç kim mənasını anlamır. Daha çox ingilis dilində AE (Amazing Electronics), İS (İnternational Sevice), CVC (Crystal Vater Company), Bank of Baku və yüzlərlə belə əcnəbi dilli lövhələr əsəblərimizi tarıma çəkir, gənc nəslin azərbaycançılıq ruhunda tərbiyəsinə mənfi tipoloji təsir göstərir. Belə çıxır ki, qısaltma sözlər üçün də ayrıca bir izahlı lüğət tərtib edilməlidir.

Özəl televiziya, radio kanallarında, küçə lövhələrində “Koka-kola” – “Coca-cola” şəklində nümayiş etdirilən bu adı nəyə görə “Koka-kola (k hərfi ilə) yazmırlar? “Bank of Baku” yazılmış lövhənin yanında nəyə görə “Bakı Bankı” yazılmış lövhə olmamalıdır? Eləcə də “Çudo Peçka” kəlməsinin mənası nə deməkdir? Bütün bunlara bənzər reklam lövhələri tam anlaşılmaz bir hal yaradır və bunlara qarşı sözün əsl mənasında etiraz səsi ucaltmağın vaxtı çatmışdır.

Biz xitabət kürsülərindən dilimizin saflığının qorunması zərurətindən ağızdolusu danışmağı çox sevirik və təəssüflər olsun ki, dilimizə olan ilgi və məhəbbətimiz çox

zaman deklarativ xarakter daşıyır. Gəlin görək, hansımız bir şirkət sahibinin yaxasından tutub tələb etmişik ki, cənab filankəs, Azərbaycanda yaşayırsan, onun çörəyini yeyir, suyunu içir, havasını udursan, zəhmət olmasa, reklam lövhəsində özünə gətirdiyin əcnəbi sözün Azərbaycan dilində qarşılığını da verəsiniz. Bunu etmişikmi? Əsla yox.

Dilimizin hər qatı, hər səviyyəsi özünün variantlığı, çevikliyi, mükəmməlliyi ilə bütün fikirləri ifadə etmək gücünə malikdir. Müşahidələrimiz göstərir ki, çap olunan kitablarda, dərc olunan qəzetlərdə, internet resurslarında **araşdırmaçı** əvəzinə **araşdırıcı**, **çatışmazlıq** əvəzinə **çatışmamazlıq**, **siz** əvəzinə **sizlər**, **biz** əvəzinə **bizlər**, **cənab** əvəzinə **cənabları** və s. onlarla belə sözlərdə morfoloji normalara əməl edilmir. Deyək ki, bədii üslubda **biz**, **siz** əvəzlərinə emosionallığı gücləndirmək məqsədilə **-lar**, **-lər** cəm şəkilçisi artırmaq mümkündürsə, buna ədəbi dilimizdə ehtiyac yoxdur və bu yolverilməzdir. Ə.Dəmirçizadə də haqlı olaraq göstərirdi ki, **biz**, **siz** əvəzlələri özü-özlüyündə cəmlilik bildirir. Buna görə də çoxluq ifadəsi üçün cəm şəkilçisinin bu sözlərə bitişdirməyə ehtiyac yoxdur. Deməli, **bizlər**, **sizlər** şəklində bu əvəzlərin cəmlənməsi mənə çalarlığı üçündür və sırf üslubi haldır.

Bəli, dilimiz ruhumuzun qidasıdır. Dilimizin saflığını qorumaqla mənəvi baxımdan ruhumuzu da saf bir şəkildə qidalandırılmalı oluruq. Buna görə də istər hər hansı bir şəxslə fərdi görüşlərimizdə, istərsə də ictimai yerlərdə dilimizin potensial imkanlarından maksimum səviyyədə yararlanmalı, onun fonetik, leksik, qrammatik, semantik laylarından bacarıqla istifadə etməli və bunu ətrafdakılarımızdan da ciddi şəkildə tələb etməliyik.

DİLİMİZİ QORUMAQ ƏN MÜQƏDDƏS BORCUMUZDUR

Onlar gərək ekranda hər bir vətəndaş üçün nümunə olsunlar – həm öz danışıqları ilə, görünüşü ilə, həm də ekranda özlərini aparması ilə, ümumiyyətlə, hər bir cəhətdən nümunə olsunlar.

Heydər Əliyev

Cəmiyyət həyatında informasiya vasitələri misilsiz rola malikdir və bu vasitələrdə işıqlandırılan hər bir mövzunun palitrasına uyğun olaraq dil vasitələri seçilir. İnformasiya vasitələri cəmiyyətin bütün sahələrində gedən proseslərin güzgüsüdür və bu güzgüdə dil prosesləri də aydın və şəffaf bir şəkildə görünür. Bu şəffaflığı şərtləndirən əsas cəhətlər çoxdur və bunların əsasında ədəbi dil normalarının aydınlığı, anlaşıqlığı, səlisliyi, məntiqliyi dayanır. Maraqlı cəhət budur ki, informasiya vasitələrində savad səviyyəsiindən asılı olmayaraq hər bir şəxs çıxış edə bilir və fikri aydın, anlaşıqlı, səlis və məntiqi ifadə etməyi bacarmayanların çıxışlarında, yazılarında hər hansı bir dil vahidi dəqiq seçilmir, linqvistik elementlər başqa ifadə vasitələri ilə harmoniya yaratmır, mövzu və müəllif təhkiyəsiindən asılı olaraq üsluba ciddi fikir verilmir, söz və ifadələr yerliyerində işlədilmir, yeknəsəq təsir bağışlayır və beləliklə də ədəbi dil normaları pozulmuş bir vəziyyətə düşür. Bütün bu nöqsanlar oxucunun və dinləyicinin zövqünə olduqca mənfi təsir edir, onların fikrini yayındırır və bütövlükdə təqdim edilən müxtəlif materialların təsirini sıfıra endirir. Bütövlükdə bu və ya bu kimi vacib məsələləri nəzərə alan ölkə rəhbərimiz cənab İlham Əliyevin bu ilin noyabr ayının 1-də

imzaladığı “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” fərmanı biz alimlərdə də böyük məsuliyyət hissi yaradır. Ölkə başçımızın imzaladığı bu mühüm və vacib fərmandan dərhal sonra rəhbəri olduğum Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin “Müasir Azərbaycan dili” kafedrasının növbəti yığıncağını keçirdik və bu fərmandan irəli gələn vəzifələri geniş şəkildə müzakirə etdik. Müzakirə prosesində cənab Prezidentimizin yeni tövsiyyə və tapşırıqları sətir-sətir oxundu, kafedramızın hər bir əməkdaşı tərəfindən alqışlandı və görülməli işlərin plan və perspektivləri müəyyənləşdirildi. Fərmandan irəli gələn problemlərin aktuallığını nəzərə alaraq qərara aldığımız ki, mətbuatda, radio dalğalarında, televiziya kanallarında, nəşr olunan kitablarda, internet resurslarında, reklam lövhələrində və digər sahələrdə dilimizin saflığına xələl gətirən lüzumsuz söz və ifadələr aşkar edilsin və yol verilən nöqsanların ən ümumi və xarakterik cəhətləri müxtəlif mətbu orqanlarda vaxtaşırı işıqlandırılınsın. Buna nail olmaq üçün illik plan tərtib etdik və bu plana əsasən aşağıdakı mövzular üzərində axtarışlar aparmağı məqsədəuyğun saydıq:

1) Azərbaycan ədəbi dilinin saflığının qorunmasına dövlət qayğısı;

2) Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan ədəbi dilinin saflığının qorunması ilə bağlı işlənib hazırlanmış fərmanlar;

3) Dil haqqında cənab Prezidentimiz İlham Əliyevin fərmanları;

4) Ədəbi dilin saflığı milli mədəniyyətin əsas tərkib hissəsi kimi;

5) Mətbuat səhifələrində orfoqrafik normaların pozulması;

6) Radio dalğalarında və televiziya kanallarında orfoepik normaların pozulması halları;

7) Kitab səhifələrində qrammatik qayda- qanunların və üslubi normaların bəzi məqamlarda gözlənilməməsi halları;

8) İnternet resursları və ədəbi dil normaları;

9) Rəsmi sənədlər və ədəbi dil normaları;

10) Qloballaşma şəraitində bəzi yad kəlmələrin ədəbi dilimizə mənfi təsiri;

11) Reklamlarda bəzi alınma sözlər və bunların ədəbi dilimizə mənfi təsiri;

12) Bəzi dialekt və şivə sözlərinin ədəbi dilin leksik vahidləri üzərində dominantlığı;

13) Bəzi mətbuat orqanlarında durğu işarələrindən yerli-yerində istifadə edilməməsi;

14) Radio və ekran nitqində vurğu normaları və s.

Belə tənqidi aspektdə yazılacaq mövzuların sayını istənilən qədər artırma bilərik və cənab Prezidentin də tövsiyələrində bu məsələlər aydın və konkret şəkildə verilir və mütəxəssislərin üzərinə yetərinə böyük məsuliyyət qoyulur. Məsələn, cənab Prezident Ağdam rayonuna səfəri zamanı Ağdam Muğam Mərkəzinin açılışı mərasimində demişdir ki, mən bu yaxınlarda Azərbaycan dilinin saflığının qorunması ilə bağlı fərman imzalamışam. “Buna ehtiyac var, mən bu məsələ ilə bağlı bir neçə dəfə öz fikirlərimi bildirmişəm. Bizim çox zəngin dilimiz var və Azərbaycan ədəbiyyatı bunu təsdiqləyir. Ancaq indi dünyada gedən qloballaşma prosesləri, digər proseslər istəməz dilimizə də təsir edir, biz dilimizi xarici təsirdən

qorunmalıyıq. Bizim dilimizə lüzumsuz xarici kəlmələr lazım deyil. Bizim dilimiz o qədər zəngindir ki, istənilən fikri, istənilən məsələni ifadə etmək mümkündür. Ancaq biz görürük ki, bəzi hallarda həm kütləvi informasiya vasitələrində, həm digər sahələrdə dilimizə yad kəlmələr daxil edilir. Bunlar dilimizi zənginləşdirmir, əksinə, bəzən mövcud sözlər yeni sözlərlə əvəzlənir və mən bunun qəti əleyhinəyəm.

Fərmandan irəli gələn bütün müddəalar biz alimlərdən tələb edir ki, mükəmməl qrammatik quruluşa, zəngin lüğət tərkibinə və ifadə vasitələrinə malik olan ana dilimizin saflığı keşiyində ayıq-sayıq dayanmalı və onu yad təsirlərdən qorunmalıyıq. Fenomen elektron erasında yaşadığımız bir dövrdə cəmiyyətin sosial strukturunda, eləcə də estetik və mənəvi sərvətlər sistemində özünəməxsus yer tutan, spesifik ifadə vasitələrinə malik olan informasiya vasitələrində dilimizin fonetik, morfoloji, qrammatik, sintaktik quruluş və xüsusiyyətləri ilə bağlı hər hansı bir nöqsana yol verilməsi bağışlanılmazdır. İnformasiya vasitələrində, daha çox televiziya verilişlərinin aparıcılarının nitqində rus dilindən gələn **uje, prosto, kapriz, interesni, podumaş, koneçno, pereriv, neujeli** (bu sözləri aparıcıların tələffüz etdiyi kimi yazdım – M. H) və s onlarla belə sözlər az qala ümumişlək vahidlər kimi özlərinə yer tutmuşlar. Bunu yazarkən yadıma tələbəlik illərim düşdü. 1982- ci ilin sentyabr ayının ortaları idi. Beyləqanda pambıq yığımında idik. Rəhbərimiz dialektoloq alim Bayram Əhmədov pambıq cərgələrinin arası ilə gəzişər, tələbələrle şirin-şirin söhbətlər edər və kənd yerlərindən gəlmiş uşaqlardan şivələrimizə aid sözləri toplayardı. Bayram müəllim eyni zamanda tələbələrle belə bir şərt də kəsmişdi: kim

nitqində bir rus kəlməsi işlətsə, 10 qəpik cərimə olunacaq. Ənənəvi olaraq hər gün saat 13.00-da nahar fasiləsinə çıxırdıq. Bir gün Gülnarə adlı tələbə yoldaşımız Bayram müəllimə dedi ki, **uqe** saat birdir, **pereriv** vaxtıdır. Bayram müəllim gülümsədi və dedi: -Gülnarə, qızım, sən 20 qəpik cərimə olursan, çünki bir cümlədə 2 rus sözü işlətdin.

Keçən il qonşumuzun nəvəsi birinci sinfə qədəm qoydu. Bir gün nənəsindən soruşdum ki, nəvən necədir, necə oxuyur? Sualım ağzımda qaldı, danışma, ay Mahirə xanım, bir ildir ki, nəvəmə dərs deyən müəllimi dəyişdirə bilmirəm. Şəkidəndir və sinifdə Şəki ləhcəsində danışır, nəvəm qarışıq uşaqlar da heç nə başa düşmürlər.

Dilimizin vurğu normaları var və vurğu səlis ahəng, intonasiya, tələffüz gözəlliyi yaradır. Televiziya kanallarının istər kadr arxasında, istərsə də kadrda ani səslənib keçən cümlənin mənasının dəqiq çatdırılmasında vurğu əvəzsiz rol oynayır və gəlin görək telekanalların aparıcıları bunlara riayət edə bilirlərmi? Fikrimcə, əsla yox. Çoxlu sayda aparıcılar hələ də **kommunikativ, integrasiya, platforma, ekspert, titul, anomaliya, şoviniz, konsensus, fenomen, rakurs, sereks, mikro, kataloq** və s. kimi yüzlərlə alınmalarda vurğunun hansı hecanın üzərinə düşməsinə müəyyənləşdirə bilmirlər və demək olar ki, öz üzərlərində işləmək də istəməzlər.

Belə faktların sayını istənilən qədər artırmaq olar və mən belə hesab edirəm ki, milli mədəniyyətimizin ayrılmaz tərkib hissəsi və ən qiymətli mənəvi sərvətimiz olan ana dilimizi ailə-məişətimizdən tutmuş ən ali kürsülərə qədər qorumaq hər birimizin müqəddəs borcu olmalıdır.

“Ədalət” qəzeti, 06.12.2018

MƏTBUAT DİLİNDƏ DURĞU İŞARƏLƏRİ SƏHVLƏRİNƏ YOL VERMƏK BAĞIŞLANILMAZDIR

Biz indi müstəqil dövlət kimi, azad xalq kimi öz dilimizlə Azərbaycan dili ilə fəxr edirik... Hər bir xalq öz dili ilə yaranır. Ancaq xalqın dilini yaşatmaq, inkişaf etdirmək və dünya mədəniyyəti səviyyəsinə qaldırmaq xalqın qabaqcıl adamlarının, elm, bilik xadimlərinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur.

Heydər Əliyev

Mənim dillərin inkişafı və yad təsirlərə məruz qalması ilə bağlı belə bir subyektiv fikrim var ki, inkişaf tempi sürətlə gedən dillər daha çox qədim xüsusiyyətləri özündə qoruyub saxlaya bilmişdir və Azərbaycan dili bu gün özünün yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdır. Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin və bu böyük düha sahibinin siyasi kursunun layiqli davamçısı hörmətli cənab Prezidentimiz İlham Əliyevin dilimizin saflığının qorunması ilə bağlı imzaladıqları fərman və sərəncamlar daima xalqımıza böyük fərəh gətirib, dilmizi sevənlərin qəlbində iftixar, qürur hissi yaradıb. 1 noyabr 2018-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin imzaladığı “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” adlı fərmanı da xalqımızın sevincinə səbəb oldu. Fərmanda deyilir: “Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan dili cəmiyyətin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, elmi və mədəni həyatının bütün sahələrində

daha geniş istifadəyə başlamış, onun dövlət dili kimi maneəsiz inkişafı üçün zəmin yaranmışdır. Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında işlənib hazırlanmış və 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi ilə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 2001-ci il 18 iyun tarixli və “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” 2001-ci 9 avqust tarixli fərmanları, 2002-ci ildə qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu dilimizin hüquqi statusunu, onun işlənməsi, qorunması və inkişafı üçün zəruri olan tədbirləri müəyyənləşdirmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” 2012 – ci il 23 may tarixli, ” Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi haqqında” 2012 – ci il 29 may tarixli, “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın təsdiq olunması haqqında 2013 -cü il 9 aprel tarixli, “Azərbaycan dilinin elektron məkanda daha geniş istifadəsinin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” 2018 – ci il 12 iyul tarixli sərəncamları, həmçinin “Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası haqqında Əsasnamə”nin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2012- ci il 26 noyabr tarixli Qərarı ana dilinə dövlət qayğısının artırılması, dilçilik sahəsində fundamental və

tətbiqi araşdırmaların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün əlverişli şərait yaratmışdır.

Müasir Azərbaycan dili mükəmməl qrammatik quruluşa, zəngin lüğət tərkibinə və ifadə vasitələrinə malikdir. Bununla yanaşı, dilimizin hüdudsuz imkanlarından yetərincə və düzgün istifadə edilməməsi halları hələ də kifayət qədər geniş yayılmışdır. Televiziya və radio kanallarında, internet resurslarında, mətbu nəşrlərdə və reklam daşıyıcılarında ədəbi dilin normalarının kobud şəkildə pozulması, əcnəbi söz və ifadələrin yersiz işlədilməsi az qala adi hala çevrilmişdir. Bu sahədə hüquqi tənzimləmənin və daimi nəzarətin olmaması dil pozuntularının azaldılması və aradan qaldırılması istiqamətində təsirli tədbirlər görməyə imkan vermir.”

Son günlərdə mətbuat dilində, internet resurslarında, reklam daşıyıcılarında, kitab səhifələrində dilimizin təmizliyinin, düzgünlüyünün böyük təhlükə qarşısında qalması barədə bir neçə məqalə yazıb, müxtəlif mətbu orqanlarda dərc etdirmişəm. Bu məqaləmdə isə mətbuat dilində yol verilən durğu işarələri səhvlərindən danışmağı qarşıma məqsəd qoymuşam.

Müşahidələrimiz göstərir ki, bu gün respublikamızda dərc olunan qəzet səhifələrində durğu işarələri normalarına müxtəlif zövqdən yanaşma halları baş alıb gedir ki, bunlar da sözün əsil mənasında yolverilməzdir. Elə qəzetlər var ki, hər səhifəsində 20-30 durğu işarəsi səhvi tapmaq olar. Keçən əsrin əvvəllərində elm və təhsilin indikindən çox aşağı bir səviyyədə olduğu vaxtlarda qəzet səhifələrində bu qədər hərc- mərcliyə rast gəlmək olmazdı.

Məlumdur ki, müasir yazımızda durğu işarələri fikrin aydın, düzgün, dürüst və dəqiq ifadə edilməsinə kömək

göstərməklə yanaşı, sözə qənaət, az sözlə çox fikir ifadə etmək və s. kimi üslubi məqsədlər daşıyır. Məsələn, “Şəhidlər” qəzetinin ötən saylarından birində belə bir cümlə işlədilmişdir: “Mən yüksək qürur hissi keçirirəm oğlum Qarabağ uğrundakı döyüşlərdə şəhidlik zirvəsinə ucaldı”. Göründüyü kimi, cümlədə işlənən “keçirirəm” feilindən sonra durğu işarəsi buraxılmışdır. Fikrimizcə, bu bağışlanılmaz səhv jurnalistika qeyri-peşəkarlığından irəli gəlmişdir. Əslində isə “keçirirəm” feilindən sonra “iki nöqtə” işarəsindən istifadə edilməli idi. Çünki iki nöqtə işarəsi cümlədə **çünki, ona görə ki, ondan ötrü ki** bağlayıcılarından birini əvəz edir. Əgər yuxarıda verdiyimiz cümləni iki nöqtə işarəsi əvəzinə, bağlayıcılarla restavrasiya etsək, cümlə belə yazılmalı idi: “Mən yüksək qürur hissi keçirirəm, çünki (ona görə ki, ondan ötrü ki)oğlum Qarabağ uğrundakı döyüşlərdə şəhidlik zirvəsinə ucaldı”.

Mətbuat dilində **tire** işarəsindən istifadədə də ciddi nöqsanlara yol verilir. Məsələn, müstəqil qəzetlərdən birində belə bir cümlə getmişdir: “Professor Qəzənfər Kazımov elimizin və elmimizin fəxri bu il Əməkdar elm xadimi adına layiq görülmüşdür”. Bu cümlədə Qəzənfər Kazımov antroponimindən sonra mütləq tire işarəsindən istifadə olunmalı idi. Yaxud, cümlədəki tire işarəsi yerinə və, həm də bağlayıcılarından da istifadə etmək məqsədəuyğun olardı.

Belə bağışlanılmaz səhvləri jurnalistlərin üzünə vuranda hamısı bir ağızdan deyirlər ki, texniki qüsurdur. Halbuki, tire işarəsi də sözə qənaət etməyə, az sözlə cümlə və birləşmələrin mənasını dəqiq, aydın ifadə etməyə kömək göstərir ki, bu da, fikrimizcə, onun üslubi əhəmiyyəti sayılmalıdır.

Mətbuat səhifələrində **ki** bağlayıcısı ilə **ki** ədatı çox vaxt qarışıq salınır. Cümlələrdə gah bağlayıcı, gah ədat kimi işlənən bu köməkçi vahidlərdən sonra əksər hallarda vergül işarəsindən istifadə edilir. Azərbaycan dilinin qrammatika kitablarında birmənalı şəkildə qeyd edilir ki, cümlədə ədat kimi işlənən **ki** köməkçi sözündən sonra vergül işarəsindən istifadə olunmamalıdır. Yaxud, cümlədə istifadə olunan fikrə daha çox şəxsi münasibəti bildirən **məncə, sənəcə, bizcə, fikrimizcə, zənnimizcə** və s. modal sözlərdən sonra vergülün qoyulması ədəbi dil norması hesab edilir. Di gəl ki, bəzi mətbu orqanların dilində buna əhəmiyyət verən yoxdur.

Hər bir mətbuat əməkdaşının əlinin altında durğu işarələrinin işlədilməsinə aid vəsaitlər olmalıdır. Atalarımız da doğru olaraq deyiblər ki, bilməmək eyib deyil, bilməyib öyrənməmək eyibdir. Unutmaq olmaz ki, durğu işarələrinin işlədilməsi mənə, sintaktik quruluş və intonasiya ilə əlaqədardır. Onu da qeyd etməliyik ki, cümlənin quruluşu da, intonasiyası da müəyyən məqsədlə, mənanın ifadəsi ilə bağlıdır. Ona görə də durğu işarələrinin işlənməsində mənə məsələsi həlledici amil sayılır. Durğu işarələrindən yerli-yerində istifadə etmədikdə fikrin – cümlənin mənasına da xələl gətirmiş olur. Məsələn, mətbuat səhifələrində kobud səhvə yol verilmiş iki cümləyə nəzər salaq: 1)- Ana Vətənimiz təhlükədədir, mən də cəbhəyə getmək istəyirəm. 2)-Mən istərdim ki, ana vətənimiz düşmən qarşısında boyun əyməsin. Birinci cümlədə hekayə personajı anasına müraciət etdiyindən bu sözdən sonra vergül işarəsi qoyulmalı idi. İkinci cümlədə isə **ana** sözü **vətən** sözü ilə birləşərək söz birləşməsi yaratdığından vergül işarəsindən istifadə etmək olmaz. Mətbuat dilində belə nöqsanların sayı

istənilən qədərdir və bütün bu dediklərimizi akademik A. Axundovun bir fikri ilə yekunlaşdırmaq istəyirik: “Mənə qalsa, hər nömrəsində yeddi səhv buraxan qəzetləri bağlayardım. Necə olur, yazısında yeddi səhvə yol verən abituriyent ali məktəbdən kənarda qoyurlar. Hamıya dərs vermək iddiasında olan qəzetlər isə iki-üç qat dil səhvi ilə xalqın mənəvi sərvəti meydanında qılinc oynadır”.

**2019-cu il Azərbaycanda “Nəsimi ili” elan edildi –
Sərəncam**

Prezident İlham Əliyev yanvarın 11-də 2019-cu ilin Azərbaycanda “Nəsimi ili” elan edilməsi haqqında sərəncam imzalayıb.

Sərəncamda Azərbaycan xalqının çoxəsrlik ənənələrə malik bədii və fəlsəfi fikrində dərin iz qoymuş mütəfəkkir şair İmadəddin Nəsiminin zəngin irsinin bu gün də insanların mənəvi-əxlaqi kamilləşməsində mühüm əhəmiyyətə malik olduğu vurğulanıb.

Sərəncamda qeyd edilib ki, şairin irsinin ölkəmizdə sistemli tədqiqi və təbliği ümummillə lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Nəsiminin 600 illik yubileyinin keçirildiyi vaxta təsadüf edir. Böyük söz ustasının 600 illiyinin UNESCO-nun görkəmli şəxsiyyətlərin və əlamətdar hadisələrin yubileyləri siyahısına daxil edildiyi və beynəlxalq miqyasda qeyd olunduğu həmin dövrdən etibarən Nəsimi ilə bağlı çox sayda araşdırmalar aparılıb.

Nəsiminin əsərləri ölkəmizdə dəfələrlə işıq üzü görüb. Şairin əsərləri Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” 12 yanvar 2004-cü il tarixli Sərəncamına əsasən, kütləvi tirajla nəşr olunaraq ölkə kitabxanalarına hədiyyə edilib.

2017-ci ilin may ayında Parisdə UNESCO-nun baş qərargahında Nəsiminin vəfatının 600 illiyi qeyd edilib, 2018-ci ilin sentyabr ayında ölkəmizdə ilk dəfə Nəsimi şeir, incəsənət və mənəviyyat festivalı keçirilib.

Sərəncamda vurğulanıb ki, 2019-cu ildə Nəsiminin anadan olmasının 650 illiyi tamam olur. Azərbaycanın ədəbi-mədəni fikir tarixinin bu əlamətdar hadisəsinin dövlət səviyyəsində təşkil edilməsi məqsədilə “Böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin 650 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında” ölkə başçısının müvafiq sərəncamı ilə Nazirlər Kabinetinə müvafiq tədbirlər planının hazırlanıb həyata keçirilməsi tapşırılıb.

“NƏSİMİ İLİ” İLƏ BAĞLI PLAN VƏ PERSPEKTİVLƏRİMİZ

Biz indi müstəqil dövlət kimi, azad xalq kimi öz dilimizlə, Azərbaycan dili ilə fəxr edirik... Hər bir xalq öz dili ilə yaranır. Ancaq xalqın dilini yaşatmaq, inkişaf etdirmək və dünya mədəniyyəti səviyyəsinə qaldırmaq xalqın qabaqcıl adamlarının, elm, bilik xadimlərinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur.

Ulu öndər Heydər Əliyev

Təcrübəli və ustad siyasətçi, fenomenal hafizəyə və incə duyuma malik, dilimizin dərin bilicisi olan Ulu öndərimiz Heydər Əliyev Azərbaycan dilinə həmişə xüsusi diqqət və qayğı ilə yanaşmış, dövlət dilimizin yeni inkişaf dönməndə yaranmış vəziyyətləri nəzərə alaraq çox vacib və gərəkli müxtəlif fərmanlar imzalamışdır. Ulu öndərin siyasi kursunun layiqli davamçısı cənab prezidentimiz İlham Əliyevin doğma dilimizə xüsusi qayğı göstərməsi, dilimizin öz tarixi inkişafı boyu əldə etdiyi uğurlara dərin-dən münasibət bildirməsi, yaşadığımız dövrdə dövlət dili sahəsində yaranmış problemləri vaxtaşırı geniş təhlil etməsi və imzaladığı fərman və sərəncamlarda həmin problem və nöqsanların həlli yollarını göstərməsi ölkəmizin hər bir vətəndaşının ürəyincədir.

Ölkə rəhbəri cənab İlham Əliyevin 2018-ci noyabr ayının 1-də “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” fərman imzalaması və 2019-cu ili “Nəsimi ili” elan etməsi şübhə yoxdur ki, qloballaşma

şəraitində dilimizin saflığı ilə bağlı çoxlu sayda dilçilik əsərlərinin yazılmasına təkan verəcəkdir.

Cənab prezidentimiz İlham Əliyevin 2019-cu ilin yanvarın 11-də Azərbaycanda “Nəsimi ili” elan edilməsi haqqında imzaladığı sərəncamda Azərbaycan xalqının çoxəsrlik ənənələrə malik bədii və fəlsəfi fikrində dərin iz qoymuş mütəfəkkir şair İmadəddin Nəsiminin zəngin irsinin bu gün də insanların mənəvi-əxlaqi kamilləşməsində mühüm əhəmiyyətə malik olduğu vurğulanıb.

Sərəncamda qeyd edilib ki, şairin irsinin ölkəmizdə sistemli tədqiqi və Ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Nəsiminin 600 illik yubileyinin keçirildiyi vaxta təsadüf edir. Böyük söz ustasının 600 illiyinin UNESCO-nun görkəmli şəxsiyyətlərin və əlamətdar hadisələrin yubileyləri siyahısına daxil edildiyi və beynəlxalq miqyasda qeyd olunduğu həmin dövrdən etibarən Nəsimi ilə bağlı çox sayda araşdırmalar aparılıb.

Nəsiminin əsərləri ölkəmizdə dəfələrlə işıq üzü görüb. Şairin əsərləri Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” 12 yanvar 2004-cü il tarixli Sərəncamına əsasən, kütləvi tirajla nəşr olunaraq ölkə kitabxanalarına hədiyyə edilib.

2017-ci ilin may ayında Parisdə UNESCO-nun baş qərargahında Nəsiminin vəfatının 600 illiyi qeyd edilib, 2018-ci ilin sentyabr ayında ölkəmizdə ilk dəfə Nəsimi şeir, incəsənət və mənəviyyat festivalı keçirilib.

Sərəncamda vurğulanıb ki, 2019-cu ildə Nəsiminin anadan olmasının 650 illiyi tamam olur. Azərbaycanın ədəbi-mədəni fikir tarixinin bu əlamətdar hadisəsinin dövlət səviyyəsində təşkil edilməsi məqsədilə “Böyük Azərbaycan

şairi İmadəddin Nəsiminin 650 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında” ölkə başçısının müvafiq sərəncamı ilə Nazirlər Kabinetinə müvafiq tədbirlər planının hazırlanıb həyata keçirilməsi tapşırılıb.

Ölkə başçımızın 2019-cu ili “Nəsimi ili” elan etməsi dahi Azərbaycan şairinə dərin qayğı və məhəbbətin təzahürü “Nəsimi ili” ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin filologiya fakültəsində bir sıra elmi işlərin yerinə yetirilməsi və müxtəlif tədbirlərin keçirilməsi nəzərdə tutulur. Bu barədə danışmaq və bir sıra sualları cavablandırmaq üçün ADPU-nun filologiya fakültəsinin dekanı, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Mahirə Hüseynovaya müraciət etdik.

- XIV-XV əsrlərdə yaşayıb-yaradan Nəsiminin əsərləri o qədər bədii, o qədər poetik, o qədər oynaq idi ki, xalq arasında tez yayılırdı və dillər əzbəri olurdu. Şair sanki öz əsərlərinin doğma xalqının yaddaşına, hafizəsinə tez hopması üçün qələmə alırdı və şübhəsiz ki, bütün bunlar Nəsiminin böyük söz sənətkarı olmasından xəbər verir. Nəsiminin sənətkarlıq xüsusiyyətlərini qısa və dolğun şəkildə səciyyələndirdiyiniz oxucularınız üçün maraqlı olardı.

- Öncə onu qeyd etməliyik ki, Nəsimi fərdi istedadla malik bir söz sənətkarı olmuşdur. Nəsimi ana dilində ilk olaraq ictimai-fəlsəfi qəzəl nümunələri yaradaraq, ictimai və fəlsəfi fikir tarixində inqilab etmişdir. Dahi şairimiz ictimai fikrin yeni istiqamətdə inkişafına mühüm təkan verən söz ustadıdır. XIV-XV əsrlər Azərbaycan ədəbi dilinin tarixində misilsiz xidmətləri olmuşdur. Belə ki, o, Azərbaycan ədəbi dil tarixində yeni bir mərhələ açmış, türk dillərinin gələcək inkişafına güclü təsir göstərərək, onların təkmil-

ləşməsinə, sabitləşməsinə və zənginləşməsinə çalışmış və bütün bunlara hərtərəfli bir şəkildə müvəffəq olmuşdur. İctimai-siyasi həyatın çox çətin vaxtında yazıb-yaradan Nəsiminin əsərlərini Azərbaycan tarixinin o dövrkü aynası da adlandırmaq olar və dəhşətli monqol istilasının ictimai həyata vurduğu ağır iqtisadi zərbələr, xalqın işğalçı müharibələrə qarşı etiraz səsləri, qüvvələrin, ideyaların və dillərin mübarizəli bu dövrü səciyyələndirən əsas cəhətlərdir. Nəsimi kamil insanın tərəfdarı olmuş, elə buna görə də o, bütün şəirlərini bəşəri ideyaların tərənnümünə həsr etmişdir.

- Mahirə xanım, “Nəsimi ili” ilə bağlı yəqin ki, tədbirlər planı hazırlamısınız və bu barədə məlumat verməyiniz yerinə düşərdi.

- 2019-cu il Azərbaycan Respublikasında “Nəsimi ili” elan edilməsi ilə bağlı cənab Prezidentimiz İlham Əliyevin imzaladığı sərəncamdan bir aydan çox vaxt keçir. Fakültəmizin dilçi, ədəbiyyatşünas, metodist alimləri ilə birgə mükəmməl bir tədbirlər planı hazırlanmışıq. Tədbirlər planında cənab Prezidentimizin imzaladığı sərəncamından irəli gələn problemlərin aktuallığını daha çox nəzərə almışıq. Bu ilin sentyabr ayının sonlarında fakültəmizdə “Nəsimi ili” ilə bağlı böyük bir elmi konfransın keçirilməsi nəzərdə tutulub, Nəsiminin zəngin ədəbi irsi ilə bağlı çoxlu sayda mövzular müəyyənləşdirilmiş və yaradıcı tələblər və müəllimlər arasında paylaşmışdır. Hal-hazırda mövzuların müəyyənləşdirilməsi üzərində işlər davam etdirilir. Mövzuları müəyyənləşdirərkən çalışırıq ki, bunlar orijinal və aktual səviyyələrdə olsun.

- Mahirə xanım, Siz Azərbaycan folklor dilinin və üslubunun araşdırıcılarından olmağınıza baxmayaraq, Nə-

simi yaradıcılığının da vurğunuz. Hazırda Nəsimi irsinin ədəbiyyatşünaslıq və dilçilik istiqamətlərində tədqiqi hansı durumdadır?

- Sovet dövründə yazılmış Nəsimi isri ilə bağlı bəzi monoqrafiyaları çıxmaq şərti ilə bu zəngin irsin həm dilçilik, həm də ədəbiyyatşünaslıq aspektlərindən tədqiqi hamını razı salır. Nəyə görə sovet dövrünü deyirəm, çünki bu dövrdə qələmə alınan yazıların bəzilərində Nəsimi “Allahsız”, “dinsiz”, belə demək mümkünsə, “kommunist” bir şair kimi səciyyələndirilmişdir. Bunları alt-üst etməyin vaxtı qatmışdır. Digər bir cəhəti də qeyd etmək istərdim. Belə ki, Nəsimi Şərq ölkələrində yaxşı tanındığı, oxunduğu, sevildiyi halda, bunu biz Avropada görürük. Biz çalışmalıyıq ki, yazdığımız məqalə və əsərləri daha çox Avropa ölkələrinin mətbu orqanlarında nəşr etdirək. Məsələn, mən bu günlərdə Nəsiminin dili ilə bağlı bir məqalə hazırlayıb ABŞ-da dərc olunan jurnalların birinə göndərdim. Bir faktın da üstündən sükutla keçmək olmaz. Bəzi ədəbiyyatşünas alimlərimiz Nəsiminin ərəb və fars dillərində əsərlər yazıb-yaratmasının səbəbini başqa amillərlə bağlayırlar. Fikrimizcə, Nəsiminin bu dillərdən istifadə edərək əsərlər yaratması onun ədəbi irsinin Şərq ölkələrində tez yayıla, tez məşhurlaşa, çoxlu oxucu kütləsi qazana bilməsi ilə əlaqədar olmuşdur. Belə məsələlərə ədəbiyyatşünaslıq prizmasından yanaşmaq olduqca vacibdir.

- Professor Mahirə Hüseynova hal-hazırda Nəsiminin dili ilə bağlı nə yazır? Bu ilkin planlarımız barədə konkret danışmağınızı xahiş edirik.

- Azərbaycan dilinin zəngin dialekt və şivə layı var. Hər hansı bir söz sənətkarı bu laydan da istifadə etmədən layiqli sənət əsərləri yarada bilmirlər. Nəsimi də bu

laydan bacarıqla, yerli-yerində istifadə edən söz sənətkarı olmuşdur. Bu barədə Azərbaycan dilçiliyində müəyyən araşdırmalar aparılmışdır və bunlar olduqca təqdirəlayiqdir. Lakin türkologiyada “Nəsiminin dilində şivə sözləri və onların türk dillərinin dialektlərinə qarşılıqlı inteqrasiyası” mövzusu işlənməmiş qalır. Bu ilin sonuna kimi belə bir mövzuda monoqrafiya yazıb çap etdirməyi planlaşdırmışam.

NƏSİMİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ DIALEKTİZMLƏR VƏ ONLARIN ÜMUMTÜRK DİLLƏRİNƏ QARŞILIQLI İNTEQRASIYASI

Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyevin 2019-cu ili “Nəsimi ili” elan etməsi olduqca təqdirəlayiq haldır, alqışlanandır, böyük Nəsimi bədii irsinə tükənməz məhəbbətin ifadəsidir. “XIV-XV əsrlərdə yaşayıb yaradan Nəsimi ana dilində ilk dəfə olaraq ictimai- fəlsəfi qəzəl nümunələri yaradaraq, ictimai və fəlsəfi fikir tarixində inqilab etmişdir. Bu tarixi xidməti ilə Nəsimi Azərbaycanda ictimai fikrin yeni istiqamətdə inkişafına mühüm təsir etmişdir. Digər bir tərəfdən isə Nəsimi bununla Azərbaycan diinin cəmiyyət, təbiət və təfəkkürün bütün sahələrində fəal mövqeyini bir daha nümayiş etdirərək onun həm də gözəl lirik duyğuları əks etdirə bilmək qüdrətini sübuta yetirmişdir. Nəsimi yaradıcılığı Azərbaycan tarixinin ən gərgin və ziddiyyətli dövrünə təsadüf etmişdir. Dilin hər hansı bir xalqın tarixini özündə əks etdirə bilmək qüdrətinə malik olduğunu artıq tarix dəfələrlə təsdiq etmişdir. Məhz bu cəhətdən Nəsiminin dili bir növ tarixin özünün real mənzərəsini canlandırır”. (1,11)

İctimai- siyasi həyatın çox çətin vaxtlarında yazıb-yaradan Nəsiminin əsərlərində dialektizmlər olduqca çoxdur və onların kökdil formalarının öyrənilməsi, ümumtürk dillərinə inteqrasiyası məsələlərinin tədqiq edilməsi müasir dövrümüz üçün olduqca aktuallıq kəsb edir. Nəsiminin əsərlərində özünü göstərən dialektizmlərin ümumtürk dillərinə qarşılıqlı inteqrasiyası bir tərəfdən qədim türk leksik vahidlərinin bəzilərinin olduğu kimi saxlanması ilə, digər tərəfdən isə kökdil formalarının müəyyən fonetik dəyişik-

liyə məruz qalması ilə xarakterizə olunmalıdır. Azərbaycan ədəbi dili tarixində bir sənətkar kimi öz məsuliyyətini dərk edən böyük Nəsimi əsərlərində dialektizmlərdən də müəyyən üslubi effektlər yaratmaq məqsədilə məharətlə istifadə etmişdir ki, onların bəzilərini aşağıdakı şəkildə şərh edə bilərik:

Dün: Bu dialektizm Nəsiminin şeirlərində “*gecə*” mənasında işlənmişdir: **Dünü** gün müntəzirəm bən ki, bu pərgar nədir, Günübədi-çərxi fələk, gərdişi dəvvar nədir (2, 257); **Dünlə** günüm həmişə qəmə şamü səhərdir (2, 257)

Dün sözü müasir Türkiyə və Azərbaycan türkcələrində heç bir fonetik dəyişikliyə məruz qalmadan işləndiyi halda, türkmən türkcəsində sözün ortasına *y* samitinin əlavəsi ilə (**düyn**) çıxış edir. Bu söz *gecə* mənasında başqırd türkcəsində (*kısü*), qazax türkcəsində (*keşe*), qırğız türkcəsində (*keçē*), özbək türkcəsində (*keçā*), tatar türkcəsində (*kiçā*), uйğur türkcəsində (*keçā*) işlənir. Maraqlı cəhət budur ki, **dün** sözünün **tün** qədim formasına uйğur dilində rast gəlinir. **Tün** sözü uйğur dilində mürəkkəb quruluşa malik **tünöqün** sözünün birinci komponentində işlənir (3, 195)

Dün sözü Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində “*qaranlıq*” mənasında işlənir. Bu sözün tün variantı Gəncə dialektində “*üstü örtülü küçə*” mənasında çıxış edir. (6, 393) B. Xəlilov qeyd edir ki, **tün** sözü Qax dialektində “*səkkiz litrlik neft qabı*” mənasında işlənir. Məs: ***Tündə nəft saxlayırıx***. Bu söz Gəncə dialektində “*hər iki tərəfində müxtəlif dükanlar olan üstüörtülü pasaj*” mənasında işlənir. (9,323; 5, 513)

Tün sözü “*gecə*” mənasında uйğur, cığatay, tarançın, qırğız, qara qırğız, altay, saqay, koybol, koman və

s. dillərində də işlənir: **kün tün** (uyğur dilində)- **gecə-gündüz, tün ortası** (qırğız dilində)- **gecənin ortası; tün ortozi** (teleut dilində)- **gecənin ortası; orto tün** (teleut dilində)-**gecənin ortası**. (7, 1548)

Nəsimi dövründə **tün** sözü ümumtürk ədəbi dillərinin leksik vahidlərindən olmuş və hazırda əksər türk dillərinin ədəbi dillərində işlənsə də, Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələrində öz izini qoruyub saxlamışdır. Q. Məmmədova göstərir ki, müasir canlı danışıq dilində **tün** sözü ilə yaranmış bəzi sözlərə də təsadüf olunur. Məsələn, bu qədim sözün əvvəlki mənasına çox yaxın olan **tünnüy** (**qarma- qarışıqlıq**) sözünün tərkibində bu aydın nəzərə çarpır: Bala, nə var **tünnüyə** girirsən, gəl bura. (Salyan) Bundan başqa, bu sözün Salyan rayon şivəsində işlənən bir ifadənin tərkibində sırf **gecə, hiyləgər** mənasında işlənməsinə rast gəlmişik. *Pozğun, avara həyat tərzini keçirən, hiyləgər və dələduz* adam haqqında **“O yüz tüləxanadan // tünəxadan çıxıb”** ifadəsi işlədilir. Bizcə, bu **“gecəxana, gecə ayləncə, kef məclisinin keçirildiyi yer”** anlayışı yaradır (1, 110).

V.V.Radlov **tün** sözünün soyon dilində **“gecə” və “dünən”** (Azərbaycan dilindəki dünən sözündə dən hissəsi asemantikləşmişdir) mənalarını verdiyi göstərmişdir (7, 1548; 4, 322). V.V.Radlovun verdiyi **tüna** (cığatay dilində “dünən” mənasında), **tüna** (uyğur dilində “gecələmək” mənasında), **tünak** (uyğur dilində qaranlıq yer, qaranlıq”, dustaqxana, qazamat, zindan” mənasında), **tünaqi** (sıqay, koybol, cığatay dillərində “dünənki gün” mənasında), **tüneqin** (karaim dilində “dünən” mənasında) və s. sözlərdə (7, 1549-1550; 4, 322) **tün // tüna** sözü asemantikləşmişdir. Diqqət yetirək: **tünak → tün – a → tüna → tünak; tünaqi**

– *tün – a → tünəqi (Azərbaycan dilində dünənki); tünəqin → tün – e → tüne – tüne – qin // kin // gün → tünəqin (Azərbaycan dilində dünən → dün – gün → dünən) (4, 322).*

Kəpənək: Bu qədim söz Nəsiminin bir neçə misrasında işlədilmişdir: *Çəkəm əynimə bu sikkeyi-mərdan kəpənək, Biləsən qıldı mənim dərdimə dərman kəpənək* (8, 117). Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində bu söz işlənməsə də, bir neçə toponimdə qorunub saxlanılmışdır. Belə ki, Gürcüstanın Azərbaycan əhalisi yaşayan ərazisində **Kəpənəkçi** kənd adı qeydə alınmışdır. Qədim dövrlərdə geyim əşyasının adını bildirən *kəpənək* sözü hazırda “*yapınçı*” anlamında çıxış edir. *Yapınçı* sözü özbək türkcəsində *yâpinçik*, türkmən türkcəsində *yapınca* fonetik variantlarında işlənir. *Kəpənək* sözü Türkiyə türkcəsində kepenek, qazax türkcəsində isə kevenek fonetik variantlarında çıxış edir (3, 466-467)

“Kitabi-Dədə Qorqud “ dastanlarında da *kəpənək* leksik vahidi işlənmişdir: “Oğlana qara *kəpənək* gedirmişlərdi. (9, 74); Qıl *kəpənək* boyuncuğun sürər degil. (8, 75)

Sinək: Nəsiminin dilində bu söz “*milçək, çibin*” mənasında bənzətmə mövqeyində işlədilmişdir: Qanda kim şərh eyləsəm şirin todağın qəndini, Ərvah uşar *sinək* kibi ol tatlu şirin qəndinə. (2, 303)

Qədim türk lüğətlərində *sinək* sözü *siyək//sinək//sisək* fonetik variantlarında qeydə alınmış və “ *milçək, ağcaqanad*” mənalarında izah edilmişdir. (10, 500)

Sinək sözü *siyək* fonetik variantında Salyan rayon şivəsində milçək növü mənasında çıxış edir. Məs:Üzüm qalıb günün , qıqcırıb, *siyək* basıb (danışıqdan).

Siyək sözü Lənkəran rayon şivəsində isə **sisək** fonetik variantında **həşərat növü, pıspısı** anlamını bildirir. (6, 373; 1, 121) Qədim **sinək** sözü Kərkük dialektində də **milçək** anlayışı verir: Onnardan göstərə billəm, **çibin, milçək**, və ya **sırsız, qarınca, əqrəb, bit...** (1, 121)

Sinək sözü Türkiyə türkcəsində **sinek**, türkmən türkcəsində **sinək** şəklində işlənir. (3, 782 -783) Ümumtürk dillərində bu sözün qarşılıqlı inteqrasiyası daha çox özünü **çibin** sözündə göstərir. Belə ki, bu leksik vahid Azərbaycan türkcəsində **çibin**, başqırd türkcəsində **sivin**, qazax türkcəsində **şivin**, qırğız türkcəsində **çumin**, tatar türkcəsində **çivin**, uyğur türkcəsində **çivin** (3, 782-783) fonetik variantlarında çıxış edir.

Yeg: Bu söz müasir Azərbaycan ədəbi dilində arxaikləşsə də, dilimizin Ordubad və Bakı dialektlərində qədim formasını qoruyub saxlamışdır. Müasir dilimizdə bu söz “daha yaxşı, daha gözəl” mənasında işlənir (3, 980)

Yeg sözü Nəsiminin dilində “yaxşı” anlamında işlədilmişdir: **Şikayət eyləmənim dilbərin cəfasından, Ki onun cəfası bana yegdürür vəfasından** (2, 554); **Mənə sürmə kimi ayağın tozu yaradır, Ki, deyəkdir anın tozu həkimin tutiyasından** (8, 159).

Yeg sözü Türkiyə türkcəsində, uyğur türkcəsində və türkmən türkcəsində heç bir fonetik dəyişikliyə məruz qalmadan işlədilir ki, bu da güclü qarşılıqlı inteqrasiya əlaməti hesab olunmalıdır.

Yemiş: Bu söz qədim türk yazılı abidələrində yemiş şəklində qeydə alınmışdır (4, 14). “Oğuznamə”də yemiş sözü “meyvə” mənasında işlənmişdir (11, 189). Nəsiminin aşağıdakı beytlərində bu söz “meyvə, bar” mənasında işlədilmişdir: Tuba ağacının nədir yemişi, Hər anı ər yaratdı,

yoxsa, dişi (2, 559); Şirin həlavət ol yemiş imiş ki, sidrəsi Zatında xub xilqəti şirin üsul ola (8, 16).

Yemiş sözü Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində 3 mənada işlənir. 1) “hər cür meyvə” anlamında: - *Bu il yemişimiz bol olub (Balakən)*; 2) “*Quru meyvə qarışığı, üzüm qurusu*” mənasında: - *Bəşir bayramçün yemiş alıb (Şamaxı, Cənubi Azərbaycan)*; 3) “*Keçmişdə yaxşı xərəklər yeyib-içmiş (adam) (Qubadlı) (6, 245).*

Yemiş sözü hazırda ədəbi dilimizdə semantik daralmaya məruz qalaraq yalnız “**qovun**” mənasında işlənir (1, 126). Ümumtürk dillərində **yemiş** sözünün fonetik variantlarla işlənmə mənzərəsi belədir: **yemiş (türk dilində)**, **yimiş (başqırd dilində)**, **jemis (qazax dilində)**, **ğemiş (qırğız dilində)**, **çimiş (tatar dilində)**, **iymiş (türkmən dilində)**, **yemiş (uyğur dilində)** (3, 982-983).

Bu deyilənlərə əsasən, belə bir nəticəyə gəlirik ki, Nəsiminin əsərlərinin dilində işlənən dialektizmlərin ümumtürk dillərinə qarşılıqlı integrasiyasını hərtərəfli bir şəkildə araşdırmaqla müəyyən fonetik, leksik, qrammatik əlamətləri üzə çıxarmış oluruq və bütün bunlar bir tədqiqat əsərinin mövzudur.

XIV-XV əsrlərdə yaşayıb-yaratmış dahi Azərbaycan şairi Nəsimi doğma dilimizin fonetik, leksik, qrammatik layından məharətlə istifadə edərək dilimizin zənginləşməsində böyük xidmətlər göstərmişdir. Bu görkəmli şairin bədii irsində işlənən dialektizmlərin ümumtürk dillərinə qarşılıqlı integrasiyası məsələsi ilk dəfə olaraq bu məqalədə şərh edilir. Şübhəsiz ki, bir məqalə həcmində bu böyük və aktual mövzunu araşdırmaq imkan xaricindədir. Azərbaycan ədəbi dili tarixində bir sənətkar kimi öz məsuliyyətini dərk edən böyük Nəsimi əsərlərində dialektizmlərdən də

müəyyən üslubi effektlər yaratmaq məqsədilə məharətlə istifadə etmişdir. Şairin çox zəngin və rəngarəng lüğət tərkibinə malik olan bədii irsində işlənmiş dialektizmlərin və onların ümumtürk dillərinə qarşılıqlı inteqrasiyasının hərtərəfli bir şəkildə tədqiqi müasir türkologiyanın qarşısında duran ən vacib və aktual problemlərdən biridir.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov Q. Nəsiminin dili və Azərbaycan şivələri. Bakı, “Nurlan”, 2004
2. Qəhrəmanov Ç. Nəsiminin “Divanı”nın leksikası. Bakı. Elm. 1970
3. Karşılaştırmalı türk lehceleri sözlüğü. Ankara, 1993
4. Xəlilov B. 224 qədim türk sözü. Bakı, 2010
5. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 2007
6. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964
7. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Санкт Петербург, 1905, III т, ч 1
8. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. Tərtib edən: H.Arslı. Azər nəşr, 1973
9. Kitabı-Dədə Qorqud. Tərtib edənlər: F.Zeynalov, S.Əlizadə. Bakı, “Yazıçı”, 1988
10. Oğuznamə. Bakı, “Yazıçı”, 1987

Mahira Nagi gizi Huseynova
Azerbaijan
Doctor of Philology, Professor
Azerbaijan State Pedagogical University

**DIALECTICS IN THE WORKS OF NASIMI AND
THEIR INTEGRATION INTO THE TURKISH
LANGUAGE**

This is a delightful and endless explanation of the love for the great Nasimi's literary heritage, which the President of the Republic of Azerbaijan Mr. Ilham Aliyev declared 2019, the Year of Nasimi. He was the first, who lived and wrote during his life and activity the social - philosophy ghazals, made revolution on social - philosophy thoughts in native language, in history, in XIV –XV centuries. With this historical achievement, Nasimi had a significant influence on the development of public opinion in Azerbaijan. On the other hand, Nasimi demonstrated his active position in Azerbaijan in all spheres of society, nature and thinking and demonstrated his ability to reflect beautiful lyrical feelings. Creativity Nasimi coincided with the most intense and controversial period in the history of Azerbaijan. History has repeatedly confirmed that the language is able to reflect the history of in any nation. From this point of, Nasimi's language reveals the real history of the view.

In Nasimi's works, which are very difficult in social and political life, the dialectic is very spread out, and the study of their abundant forms, the study of issues of integration into the Turkish language is extremely actual

for our time. Mutual integration of dialectics in Turkish should be characterized by the preservation of some ancient Turkic lexical units in Nasimi's works, on the one hand, by the fact that radical forms are subject to certain phonetic changes. Nasimi skillfully used dialectics to create certain stylized effects in the history of the Azerbaijani literary language, which understands its responsibility, and some of them can be interpreted as follows in works: Yesterday: this dialect was used in Nasimi's poems in the meaning of "night": yesterday is the day when I regularly commit adultery, everyday life, dawn? Yesterday and today my day is always a gloomy morning. While "yesterday's" word is translated into modern Turkish and Azerbaijani Turkish without any phonetic changes, in Turkmen Turkish this word is used with 'y' in the middle of the word. The word "night" refers to the word "night" in Bashkir Turkish (kısä), Qazakh Turkish (keşe), Kyrgyz Turkish (keçë), Uzbek Turkish (keçä), Tatar Turkish (kiçä), and Uyghur Turkish (keçä). An interesting fact is that the ancient form of the "yesterday's" word is found in the Uyghur language, and the entire word is written in the first component of the compound word of the Uyghur language.

The word "dün" means the "darkness" in Azerbaijani dialects and variations. The word "tün" is used in the Ganja dialect, which means "covered street". B. Khalilov notes that the word "tün" in Gakh means "eight liter oil container". For exam: I kept eight liter oil in container. (Tündə nəft saxlayırıx.) This word is used in the Ganja dialect as "overlapping aisles from different sides of the shops." The word "night" means "Uigur", "Jygatay", "Taranchyn", "Kirghiz", "Black Kirgiz", "Altai", "Sakai", "Coibol",

“Koman” and others. in the middle of the night: day and night, at midnight (in Kyrgyz) in the middle of the night; tün ortozi (Teleut language) - the middle of the night; or the tun (in Teleut) is the middle of the night. In Nasimi’s period, the word "tun" was one of the lexical units of the common literary languages and was preserved in some turkish literary language and dialects of the Azerbaijani language, although at present it is used in the literary languages of most Turkic languages. G. Mamedova shows that in modern speech language there are some words that were considered from the words "tün" . For example , this is definitely the word " crowd ", which is a very closely to the previous of word: Child, what are you doing in crowd , come here. (Salyan dialect) In addition, we met the phrase of this word meaning "sly night", which is used in the dialect of Salyan region. About a man who passed an immoral, homeless, cunning and deceptive life, uses the expression “He passed from evil deeds” // left the evil castle . In our opinion, this creates the concept of “night, a meeting place for nightly entertainment,”

V.V. Radlov showed that the word “tün” in the language “soyon” means “night” and “yesterday” (part of the word “dün” is derived from the word “yesterday” in Azerbaijani language). V.V. Radlov gave the meaning of the words which were derived : "tün/tüna" ("yesterday" in Jagatau language), "tüna" ("spend the night in Uigur language)," tünak "(dark places, prison, dungeon, in Uigur language)," tünäqi "(" Yesterday's Day "in Shigai, Koibol, Djygayay languages)," tüneqin "(" Yesterday "in Karaite language) and etc. Take attention : tünak → tün - a → tüna → tünak; tünäqi - tün - a → tünäqi (yesterday in

Azerbaijani); tüneqin → tün - e → tüne - tüne - qin // kin // gün → tüneqin (yesterday in Azeri language yesterday → yesterday - day - yesterday)

Butterfly: this ancient word is used in several lines by Nasimi: I'll cover myself with a butterfly like golden coins
You knew, the butterfly was like a medicine for me .

Though, this expression doesn't use in the dialect and varieties in Azerbaijan language , but it is kept on some toponymies. Thus, the village of Kopanakchi was registered on the territory of the Azerbaijani population of Georgia. In ancient times, the word butterfly, meaning the name of a piece of clothing, is now the word "felt coat ." The word " felt coat " means phonetic varieties as "yâpinçik" in Uzbek-Turkish and in Turkmen - Turkish "yapınca". The word "butterfly" is used fonetic verisions in Turkey Turkish " Kepenek" and in Kazakh Turkish ' kevenek " In the epic "Kitabi Dada Gorgud" the lexical unit of the butterfly was developed: "The boy was wearing a black felt coat . The butterfly does not wear a necklace.

Sinək: Nasimi used this word by analogy with the meaning "fly, insect" in his works : If I explain the sweetness of the lip on blood, My soul will fly on tasty sweeter sugar .

In ancient Turkish dictionaries, the word sinək , siyək // sinək // sisək was written in phonetic flame options in fuzzy // "flies, mosquitoes". The words "sinək " and " siyək " are mean the meaning of " fly " in the dialect of Salyan region. For example, the grapes were left under the sun, became sour, the flies gathered. (from the conversation).The word "siyək " means also meaning the kind of insects with the phonetic variety as " sisək" with the saying

" pispisi ".The ancient word " sinək" also means as insect in the dialect of Kerkuk. I can show some of them as examples: a fly, ants, scorpions, louse and etc.

The word "sinək " uses in Turkey turkish as "sinek " , in Turkman turkish " siñek" . In Turkish Languages , the mutual integration of this word is manifested in the word "fly". As so , these lexical units have phonetic variations in Azerbaijani Turkish "çibin", "sivin" in Bashkir Turkish, "şıvın" in Kazakh Turkish, "çımın" in Kyrgyz Turkish, "çivin" in Tatar Turkish, "çivin" in Uygur Turkish .

Yeg: although this word has become archaic in modern Azerbaijani literary language, it has retained its ancient form in our Ordubad and Baku dialects. This word uses in the meaning of " better, more beautiful " in the modern in our language. The word " yeg" used in the meaning of " good " in Nasimi's language : I'm not complaining about the torture of a beautiful girl . How every torture is better than loyalty ; Foot dust shows the way to me and this dust is more important from the doctor's treatment.

The word “Yeg” is used in Turkey Turkish, in Uygur Turkish, Turkmen Turkish without any phonetic changing , and this should be considered a strong integration.

Yemiş: This word was noted as "yimiş " on ancient written monuments. . The word "yemiş" was used in the meaning of fruit in " Oguzname " . In this lines of verses, this word has been used in the meaning of "fruit, one": What is the tuba tree, Every moment created , a male or a female , Created ... would really be a sweet root .

The word "yemiş" uses in three meanings in the dialect of Azerbaijan language and varieties. 1) In the sense

of "every kind of fruit": 2) In the sense of "dry fruit mixture, grape seeds": Bashir bought dried fruit mixture for holyday (Shamakhy , the South Azerbaijan) 3) " The man who ate well-fed meals(Qubadly) The word " yemiş" incurred semantical narrowing in our literary language uses in the meaning " qovun" . Using the phonetic representation of the word "yemiş" in Turkish languages : "yemiş" (in Turkish), "yimiş" (in bashqird), "jemis" (in Kazakh), "gemiş" (in Kyrgyz), "çimiş" (in Tatar), "iymiş" in Turkmen , "yemiş" (in Uygur)

According to these words, we come to this conclusion that , carefully exploring the integration of Nasimi into the Turkic languages, , lexical, grammatical signs and all this is the subject of research work.

Translated into English: Mesme Ismayilova Aliyulla qizi ASPU

NƏSİMİN DİLİNDƏ QAYIDIŞ ƏVƏZLİKLƏRİ VƏ ONLARIN ÜMUMTÜRK DİLLƏRİNƏ QARŞILIQLI İNTEQRATİVLİYİ

Möhtərəm prezidentimiz İlham Əliyevin 2019-cu ili “Nəsimi ili” elan etməsi dahi rəhbərimizin dahi şairimiz Nəsimiyə dərin hörmət və məhəbbətinin təzahürüdür. Azərbaycan ədəbi dili tarixində misilsiz xidmətləri olan Nəsimi dilimizin bütün imkanlarından məharətlə istifadə edən söz sənətkarı olmuş, əsərlərində müəyyən üslubi məqsədlərə nail olmaq üçün əvəzlilərdən də bol-bol bəhrələnmişdir. Azərbaycan dilinin incə çalarlarından bacarıqla istifadə edən böyük Nəsimi əvəzlilərin bütün mənə növlərindən yerli- yerində yararlanmış və dahi şairin poetik irsində əvəzliyin qayıdış növünün işlənmə tezliyi, formaları, üslubi imkanları və ümumtürk dillərinə qarşılıqlı inteqrativliyi xüsusi maraq doğurduğundan bu məqaləmizdə bu cür aktual problemləri şərh etməyə çalışacağıq.

Şəxsin özünə işarə edilən qayıdış əvəzliləri ümumtürk dillərində 2 sözdə müşahidə olunur və bunlar **öz** və **kəndi** leksik vahidlərində özünü spesifik şəkildə göstərir. Nəsiminin istifadə etdiyi bu qayıdış əvəzliləri müasir ədəbi dilimizdən kəskin şəkildə fərqlənir. Öncə Nəsiminin bədii irsində işlənən **öz** qayıdış əvəzliyinə diqqət yetirək: **Öz** əvəzliyinin “***sağır nun***” samiti ilə işlənməsi halları türk dillərinin qədim əlamətlərindən biridir və bu fonetik hadisə əksər türk dillərində müşahidə edilməkdədir. **Öz** qayıdış əvəzliyinin “***sağır nun***” samiti ilə işlənməsi halları Nəsimin aşağıdakı misralarında müşahidə edilir: Fani oldu **özündən** oldu həq (1, 562); **Özünü** bir yana saldı, məni bir yan eylədi (1, 203); Dərd ilə sən **özünü** qılma məlul (1, 576)

Bu nümunələrdə işlənən “**sağır nun**” Azərbaycan ədəbi dilindən fərqli şəkildə özünü göstərir. M. İslamov “Türk dillərində əvəzliliklər” adlı monoqrafiyasında qeyd edir ki, bu qədim əlamətə Qazax və Şəki dialektlərində də təsadüf olunur. Məs: Özün görörsən, özün də qulaq asmersan (Qazax); Sənin özünün kəli varıydımı (Şəki) (2, 145)

Azərbaycan ədəbi dilində tarixən öz və kəndi qayıdış əvəzlilikləri müvazi şəkildə işlənmişdir. Kəndi əvəzliyi Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində özünü qoruyub saxlaya bilmişdir. Ümumtürk dillərində hal-hazırda intensiv şəkildə işlənən öz qayıdış əvəzliyidir. Hazırda öz leksik vahidinə sinonim olan kəndi əvəzliyi yalnız Türkiyə türkcəsində işlənməkdədir. Ümumtürk dillərinə öz əvəzliyinin qarşılıqlı inteqrasiyası güclü olmuşdur. Belə ki, bu əvəzlik Azərbaycan türkcəsində öz, başqırd türkcəsində üz, üzi, qazax öz (*i*), öz, qırğız türkcəsində oz, özbək türkcə öz, özi, tatar türkcəsində üz, üzi, türkmən türkcəsində öz, özi, uйğur türkcəsində öz, özi (3, 466-467) fonetik variantlarında işlənir.

H. Mirzəzadə türk dillərinin qədim yazılı abidələrinə istinad edərək göstərir ki, öz sözünün ifadə etdiyi məna və cümlədə danışdığı vəzifəsi heç bir dəyişikliyə uğramamışdır. Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, tarixən də belə olmuşdur.

Tarixi materialların dilindən məlum olur ki, ədəbi-bədii əsərlərin dilində qayıdış əvəzliyinin kök hissəsi öz-lə yanaşı bu sözün tam sinonimi olan kəndi, kendi, kendu sözü də işlənmişdir. Lakin bu söz bu gün xüsusilə türk-osmanlı dili üçün daha çox səciyyəvi sayılmaqdadır: **Kendiyi** bilməyən bu dəm qorqu nədir nə bilsün ol. **Kendusini** bilənlərə sur nədir xəter nədir (4, 109)

Xalq yaradıcılığı materialları, canlı danışiq və müasir dialektizmlərin üzərində aparılan tədqiqatdan belə aydın olur ki, **kendi**, **kendu** sözü dilimiz üçün səciyyəvi olmadığından bu dildə kök sala bilməmişdir. Qazax dialektində və Gürcüstanın Bolnisi şivəsində ancaq **kendi** əvəzliyinə tərkib daxilində təsadüf edilir. Məsələn, ***kendi-yələn, kəndi-gələn əvvəlki ildə taxıl əkilmiş sahədə, sonrakı ildə özü-özünə çıxan, əmələ gələn taxıla deyilir.***

Ehtimal ki, bu, qərb türkcəsinin təsiri nəticəsində bu və ya digər yazıcının dilində özünə yer tapmışdır. Hətta, məlumdur ki, XX əsrin əvvəllərində də Azərbaycanda yaranan mətbuat və ədəbiyyatın səhifələrində türk yazıçılarının dilini təqlid edən bir qrup yazıcının dilində yenidən işlənməyə başlamışdısa da, geniş kütlənin dilinə nüfuz edə bilməmişdir. Qədim və orta əsrlərin dilində bunun azlığı yenə xalq dilinin müqavimətindən irəli gələn bir hadisə idi. **Kendi** sözünün mənşəyi məsələsi hələlik tamamilə izah edilmədiyi üçün, bu barədə qəti bir fikir söyləmək mümkün deyildir.

Ədəbi materialların üzərində apardığımız müşahidələrdən bizə məlum oldu ki, **öz** və **kəndi** sözlərinin işlənmə dərəcəsi bərabər olmamışdır, birinciyə nisbətən ikinci əhəmiyyətsiz yerdə durur. (4, 109)

Onu da qeyd etməliyik ki, Azərbaycan dilinin İsmayilli və Kəlbəcər şivələrində **kəndi** sözü isim kimi işlənir və “ ***taxılı saxlamaq üçün taxtadan düzəlmiş və ya ağacdən hörülüb suvaqlanmış qab***” anlamını bildirir: - Bu il o qədər əmək günümə buğda düşüb ki, təzədən iki dənə də **kəndi** qayıрмаq lazımdı (İsmayilli) (5, 258) Göründüyü kimi, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində həm

əvəzlik, həm də isim kimi işlənən **kəndi** sözləri omonimlik də yarada bilər.

Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələrində **kəndi** şəklində işlənən bu sözün müxtəlif fonetik variantlarla, eyni zamanda təkrar-təkrar və mürəkkəb söz tərkibdə işlənməsi halları da Nəsiminin dilində müşahidə olunur. Məs.: **Kəndinizmi** yazarım fərmanə bən. Ani kim elm bulub bilmədiksə **kəndinizimi** (4, 109); **Kəndi**yi dəlüngə bıraqdı, sürdi düğünə gəldi (1, 63); **Kəndü-kəndü** zatını eylər bəyan (1, 624); Sən humayzi laməkansan, **kəndözindən** bixəbər (1, 30) və s.

Kəndi sözü əsasında müasir Türkiyə türkcəsində **kəndiliğindən** (özlüyündə, özbaşına) idiomatik ifadəsi də yaranmışdır. Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələrində **“kəndinə gəlmək”** frazeoloji ifadəsi işlənir. Azərbaycan ədəbi dilində işlənən özlüyümdə, öz başına ifadələri başqırd türkcəsində **üz aldına**, **üzinân-üzi**, qazax türkcəsində **öz-özinən**, **özinen özi**, qırğız türkcəsində **özinön özü**, özbək türkcəsində **öziçä**, **öz-özidön**, tatar türkcəsində **üz aldına**, **üzinän üzi**, türkmən türkcəsində **öz-özü**, **özünden**, uyğur türkcəsində **özi özidin**, **özi bilän özi** (3, 466-467) şəkillərində çıxış edir.

Nəsiminin bədii irsində müvazi şəkildə işlənən **öz** və **kəndi** qayıdış əvəzliliklərinin etimologiyası da xüsusi maraq doğurur. Qrammatika kitablarında göstərilir ki, **özül**, **özək** sözləri qayıdış əvəzliliklərinin ilkin mənalarına uyğun gəlir. Ancaq müasir dil baxımından bunlar əvəzlik vəzifəsini yerinə yetirmir. Daha doğrusu, qayıdış əvəzlilikləri bu sözlərdən əmələ gəlmişdir, bu sözlərin əsasında yaranmışdır (6, 174).

Maraqlı bir sual da meydana çıxır: Necə olur ki, **kəndi** qayıdış əvəzliyi Türkiyə və Azərbaycan türkcələrinə inteqrasiya olunduğu halda, bu uyğunlaşma digər qohum türk dillərində demək olar ki, müşahidə edilmir? Fikrimizcə, ümumtürk dillərinin bütün inkişaf dövrlərində **kəndi** əvəzliyinə nisbətən **öz** əvəzliyi daha üstün mövqedə olmuş və buna görə **öz** əvəzliyi **kəndi** əvəzliyinin geniş yayılmasına imkan verməmişdir. H.Mirzəzadə isə belə ehtimal edir ki, Azərbaycan və türk dili arasında mövcud olan yaxınlıq nəticəsində eyni mənaya yaxın gələn hər iki söz – **öz** və **kəndi** yanaşı işlənərək, **kəndi + öz – kəndöz** şəkli almış və bir müddət də müvazi işlənmişdir. Lakin zaman keçdikcə bunlar vahid lüğətə keçmədiyindən tərkib hissələri ayrılmış, Azərbaycan dilində **öz**, türk dilində isə **kəndi** sözü sabit qalmışdır (4, 110).

Beləliklə, ümumtürk dillərinə qayıdış əvəzliliklərinin böyük Azərbaycan şairi Nəsiminin yaradıcılığı əsasında uyğunlaşma prosesinin izlərini tədqiq etmək, araşdırmaqla həm böyük söz ustasının bədii irsinin morfoloji imkanlarını, həm ümumtürk dillərinə inteqrasiya xüsusiyyətlərini aşkarlamış, üzə çıxarmış oluruq.

XIV-XV əsrlər Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında İmadəddin Nəsiminin də böyük xidmətləri olmuş və dahi şairin bədii irsində qayıdış əvəzliliklərindən də intensiv bir şəkildə istifadə edilmişdir. Məqalədə konkret olaraq şairin yaradıcılığında çıxış edən **öz** və **kəndi** qayıdış əvəzliliklərinin işlənmə xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Bu əvəzliliklərin eyni zamanda ümumtürk dillərində işlənmə formalarına da diqqət yetirilmişdir. Tədqiqata cəlb olunan **öz** və **kəndi** qayıdış əvəzliliklərinin ümumtürk dillərinə uyğunlaşma prosesi də hərtərəfli bir şəkildə izah edilmişdir. Araşdırmada

daha çox Azərbaycan dilinin dialekt və şivə materiallarına istinad edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. Tərtib edəni: H.Araslı. Azərneşr, 1973
2. İslamov M. Türk dillərində əvəzliliklər. Bakı, Elm, 1986
3. Karşılaştırmalı türk lehceleri sözlüğü. Ankara, 1993
4. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990
5. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964
6. Müasir Azərbaycan dili, II cild, morfologiya. Bakı, Elm, 1980

**Böyük Azərbaycan şairi
Molla Pənah Vaqifin 300
illik yubileyinin
keçirilməsi haqqında
Azərbaycan Respublikası
Prezidentinin Sərəncamı**

2017-ci ildə böyük Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqifin anadan olmasının 300 illiyi tamam olur. Adının YUNESKO-nun

“2016–2017-ci illər üçün görkəmli şəxslərin və əlamətdar hadisələrin yubileyləri proqramı”na daxil edilməsi Azərbaycanın çoxəsrlik zəngin ədəbiyyatı tarixində silinməz izlər qoymuş bu qüdrətli söz ustasının yaradıcılığındakı humanist dəyərlərə verilən yüksək qiymətin təzahürüdür.

Molla Pənah Vaqif öz ənənələri ilə seçilən ədəbi məktəb yaratmış ölməz sənətkardır. O, əhəmiyyətini əsrlərdən bəri qoruyub saxlayan bənzərsiz poeziya nümunələri meydana gətirməklə milli ədəbiyyatın yeni istiqamətdə inkişafına təkan vermişdir. Azərbaycan şairi Vaqifin sayəsində tarixinin növbəti mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Onun klassik bədii fikir salnaməmizin parlaq səhifələrindən birini təşkil edən irsi müasir dövrdə də insanların əxlaqi-mənəvi kamilləşməsinə xidmət göstərir. Azərbaycan tarixinə həmçinin siyasi xadim kimi daxil olan Vaqif taleyüklü məsələlərin həllində müdriklik və uzaqgörənlik nümayiş etdirmişdir.

Vaqifin yaradıcılığı daim tədqiq obyektinə çevrilmiş, əsərləri kütləvi tirajla nəşr edilmiş və yubileyi keçirilmişdir. 1982-ci il yanvarın 14-də ulu öndər Heydər Əliyevin bilavasitə təşəbbüsü və iştirakı ilə Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzi Şuşa şəhərində şairin məzarı üzərində ucaldılmış əzəmətli məqbərənin açılışı olmuşdur. 1992-ci il mayın 8-də Ermənistanın silahlı quldur dəstələri işğala məruz qoyduqları Şuşada bütün beynəlxalq hüquq normalarını pozaraq mədəniyyət nümunələrinə qarşı vandalizm aktları törətmiş və 600-ə yaxın tarixi-memarlıq abidəsini talayıb məhv etmiş, o cümlədən Xurşidbanu Natəvanın, Üzeyir Hacıbəylinin, Bülbülün ev-muzeylərini və Molla Pənah Vaqifin məqbərəsini dağıtmışlar.

Vaqif irsinin azərbaycançılıq məfkurəsi işığında daha dərinədən araşdırılıb öyrənilməsi bu gün də aktuallığını qoruyan və həllini gözləyən mühüm məsələlərdəndir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, böyük Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqifin 300 illik yubileyinin layiqincə keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası ilə birlikdə, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin təkliflərini nəzərə almaqla, Molla Pənah Vaqifin 300 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirlər planını hazırlayıb həyata keçirsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 12 yanvar 2017-ci il.

M.P.VAQIFIN ŞEİRLƏRİNDƏ BƏZİ TOPONİM VƏ HİDRONİMLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK VƏ ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

*Böyük şairimiz Molla Pənah Vaqif XVIII əsrdə
şeir dilini xalq dilinə daha da yaxınlaşdırdı. Onun yazdığı
şeyrləri xalqın bütün təbəqələri həm anlaya, həm qavraya
bildi. Həm də sevdi. Beləliklə, o, Azərbaycan şeirində yeni
bir yol açdı.*

Ulu öndər Heydər Əliyev

XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatını Vaqifsiz təsəvvür etmək çətindir, çünki bu böyük şairin yaradıcılığı ilə o dövrdəki xalq şeirimizin təsiri yazılı ədəbiyyatımızda üstünlük qazanır. Vaqif poeziyası əsrin ziddiyyətlərini, sevinc və kədərini daha parlaq ifadə etdiyi üçün bütünlükdə Azərbaycan milli ədəbiyyatının bu dövrünü Vaqif əsri adlandırmaq olar və şairin yaradıcılığında digər dil vasitələri kimi toponimlər və hidronimlər də milli keyfiyyətləri əks etdirən, müxtəlif üslubi məqamlarda çeviklik göstərən nitq və dil vahidləri kimi çıxış edərək şairin poetik dilinə estetik gözəlliklər bəxş etmişdir. Bu baxımdan M.P.Vaqifin yaradıcılığında toponim və hidronimlərin leksik-semantik və üslubi xüsusiyyətlərinin poetik onomastikanın tələblərinə müvafiq şəkildə təhlil edilməsi xüsusi önəm daşıyır. Vaqifin şeirlərində işlənmiş dini yer adları, ölkəmizə məxsus toponimlər, xarici coğrafi adlar müxtəlif üslubi məqamlarda, müxtəlif üslubi keyfiyyət kəsb edir ki, həmin dil vahidləri söz sənətkarının poetik qüdrətini hərtərəfli bir şəkildə əks etdirir və bunların bəzilərini təhlil etmək müasir dövrümüzdə olduğca əhəmiyyətlidir.

Kəbə - Bu toponim Vaqifin “Dönmüşəm” rədifli qoşmasında bənzətmə mövqeyində işlədilmişdir:

Ləhcən, sözün bir əcaib ləhcədir,
İşin tamam işvə, nazü qəməzdir,
Mən Vaqifəm, kuyin mənə **Kəbədir**,
Şükrlilləh, müsəllaya dönmüşəm (1, 58).

Göründüyü kimi, şair lirik “mən”in, sevgilisinin keçdiyi yolu, küçəni, məhəlləni Kəbəyə təşbeh edərək kontekstual şəraitdə obrazlılığın yaranmasına çox gözəl bir şəkildə nail ola bilmişdir. “Kuyi” sözü fars dilində omonim leksik vahid kimi işlənir. Bu leksik vahidin əsasında “kü” sözü dayanır. Ku (yəni “kuyi”) sözü fars dilində “harada”, “hansı”, “küçə”, “məhəllə, keçiləcək yer”, “oyun topu” anlamlarında çıxış edir (2, 292). Şair demək istəyir ki, sevgilimin keçdiyi yer, məhəllə onun üçün müqəddəs Kəbə kimidir. Necə ki, hər bir müsəlman olan şəxs Kəbəni ziyarət edərək müqəddəs sandığı kimi, o sevgilisinin keçdiyi yolu, məhəlləni müqəddəs sayır.

Kəbə toponiminin etimoloji istiqamətdə təhlili də xüsusi maraq doğurur. Bu söz ərəb dilində tarixən ümumi isim kimi işlənmiş, çox sonralar isə yer adına transfer edilmişdir. Ərəb dilində Kəbə sözü 3 mənada işlənir: 1) riyaziyyatda; kub; 2) Məkkə şəhərində müsəlmanların ibadət-gahı olan binanın adı; 3) mərkəz (məcazi mənada) (2, 277).

Kərbəla – Vaqifin bəzi qoşmalarında müsəlmanların ibadət-gahlarının adları zəncirvari və ardıcıl şəkildə işlənərək müəyyən üslubi siqləti özlərində ehtiva etdirir. Şair aşağıdakı bəndində Kəbəni, Məkkəni, Mədinəni, Kərbəlanı müqəddəs ibadət yerləri saydığı kimi, sevgilinin qaşlarına da baş əyib və ona qiblə deyib ibadət etmək istəyir:

Ey Kəbəm, Kərbəlam, Məkkəm, Mədinəm,
 Bir zaman kuyində ziyarətimdir,
 Qıblə deyib, qaşlarına baş əymək –
 Gecə-gündüz mənim ibadətimdir (1, 108).

Mürəkkəb quruluşa malik Kərbəla toponimi “kərb” və “bəla” leksik vahidləri əsasında formalaşmışdır. Ərəb dilində “kərb” sözü “qüssə”, “kədər”, “qəm”, “hüzn” mənalarında işlənir. **Kərbəla** sözü ərəb dilində 2 mənada da çıxış edir: 1) qəm və bəla, müsibət; 2) İraqda şiələrin müqəddəs ziyarətgahlarından birinin adı (burada peyğəmbərin nəvəsi, birinci İmam Əlinin oğlu Hüseynin məqbərəsi mövcuddur ki, həmin məqbərə hər il şiələr tərəfindən ziyarət edilir və ziyarət edən adam Kərbəlayı adı alırlar) (2, 283-284).

Məkkə - Şair bir qoşmasında Məkkəni, Mədinəni yaradana dua edir və ona müraciət edir ki, onun əhvalına bir əncam etsin, çünki o, sevgilisinin qapısına üzünü sürtmək arzusundadır və onun bu bəxtinin açılmasında ona Məkkəni yaradan kömək olsun:

Ey Məkkəni, Mədinəni yaradan,
 Bir fikir çək əhvalına Vaqifin.
 Ol qapını qıbləyə üz sürtmək istər,
 Mədəd eylə iqbalına Vaqifin (1, 86).

H.Hüseynova yazır ki, tarix boyu Məkkəyə həcc ziyarətinə gedənləri həmişə böyük izdihamla, böyük dəbdəbə ilə yola salmışlar. Məkkəyə gedən adamlar müqəddəs hesab olunar, onların ziyarətinə gedilərdi. Məkkə Səudiyyə Ərəbistanının qərbində yerləşən Hicaz əyalətinin mərkəzidir. Qırmızı dəniz sahilindən 70 km aralıdır. Əhalisi 500 minə yaxındır. Şəhərin salınma tarixi məlum deyil. Yaşayış məntəqəsi kimi Zəməm quyusunun yaxınlığında yaran-

mişdir. İslamın banisi Məhəmməd peyğəmbər Məkkədə doğulmuşdur. Məkkədəki Kəbəni ziyarət edənlər “hacı” titulu qazanırlar.

Məkkənin memarları içərisində məşhur türk memarları Sinan və Məhəmməd ağa da olmuşdur. 1979-cu ildə Məkkənin yeni rəmzi Giriş darvazası qoyulmuşdur ki, həmin darvazaya 180 kq qızıl işlənmişdir (3, 171-172).

Mədinə - Yuxarıdakı bənddə eyni üslubi məqsədlə bu müqəddəs yer adından da istifadə olunmuşdur. **Mədinə** sözü ərəb dilində “şəhər” (coğrafi termin) anlamında işlənir (2, 340). Qeyd etməliyik ki, Ərəbistanda bu toponim şəhər adıdır və Vəqifin arvadının da adı Mədinə olmuşdur.

Kür – Şair bu hidronimdən Kür çayının kənar yerlərini təsvir-tərənnüm etmək məqamında istifadə etmişdir:

Kür qırağının əcəb seyrangahı var,

Yaşılbaş sonası hayıf ki, yoxdur!

Ucu tər cığalı siyah tellərin

Hərdən tamaşası hayıf ki, yoxdur! (1, 114)

Kür Qafqaz ərazisində ən böyük çay hesab olunur. “Bu çay haqqında bir çox antik və orta əsr müəlliflərinin əsərlərində məlumat verilmişdir. Qədim yunan, latın, ərəb, fars, türk, gürcü, erməni mənbələrində Kor, Kur, Kir, Əl-Kurr, Mtkuairi və s. kimi adı çəkilir. Tədqiqatçıların fikrincə, “su, çay” mənası verən Kür sözü yerli alban (Qafqaz) tayfalarının birinin dilindən götürülmüşdür. Azərbaycan Respublikasında yaşayan qızlıların və buduqların dillərində indi də kür sözü “su, çay” mənasında işlədilir. Türk dillərində “sürətli, inadkar, güclü” mənaları da var” (4, 306).

Qıraqbasan – Şairin “Yoxdur” rədifli qoşmasında bu toponim tərənnüm məqamında işlədilmişdir. Vəqif döv-

ründə Qarabağ ərazisində Qıraqbasan adlı qışlaq yeri mövcud olmuşdur. Mürəkkəb quruluşa malik olan orotoponim kök + kök + şəkilçi modeli əsasında formalaşmışdır:

Qış günü qışlağı **Qıraqbasanın** ,
Gözüdür Aranın, cümlə-cahanın,
Belə gözəl yerin, gözəl məkanın,
Bir gözəl obası, hayıf ki, yoxdur! (1, 114).

Qıraqbasan toponimi qıraq (kənar) və basan feil bildirən sözlərin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Azərbaycanın Ağstafa, Zəngilan, Xaçmaz, Goranboy, Tərtər rayon “qıraq” komponentli yaşayış məntəqə adları qeydə alınmışdır (4, 160-161). XIX əsrdə Kür qırağı kəndlərin ümumi adı Qıraqbasan idi. Vaqif “Kür qırağının əcəb seyrangahı var” qoşmasını İbrahim xanla birlikdə Kür qırağı kəndlərində olduğu zaman yazmışdır. Rəvayətə görə, xan öz atlıları ilə Kür qırağına gəlib, bir neçə müddət burada qalır. Xanın və atlıların yemək-içməyini təmin etməkdə çətinlik çəkən əhali təngə gəlir, ağsaqqallar Vaqifə müraciət edərək, xanı buradan aparmağı xahiş edirlər. Vaqif bu qoşmanı yazıb xanəndəyə verir və məclisdə oxutdurur. Şairin getmək arzusunu duyan İbrahim xan atlarla Şuşaya qayıtmaq əmrini verir (1, 237).

Aran – Yuxarıdakı bənddə Aran adlı toponimdən də istifadə edilmişdir. Azərbaycanın Kür-Araz, Samur-Dəvəçi, Lənkəran ovalıqları, Gəncə-Qazax, Arazboyu düzənlikləri əhali tərəfindən eyni zamanda Aran kimi də adlandırılırdı. Erkən orta əsrlərdə şimali Azərbaycanın adı Aran olmuşdur. İlk dəfə Klavdi Ptolomey (e.ə. II əsr) tərəfindən Tosarsi (qədim türk dillərindəki tus-düz və aran sözlərindən) kimi qeyd olunub. Mənbələrdə aran (qədim Suriya), Arran; əl-Ran (ərəb), Rani (gürcü) kimi adı çəkilir.

Qədim Azərbaycan dilində **aran** “isti, düzən yer, qışlaq yeri” mənasındadır (4, 40).

Təbriz – Şair “İkisinə də” adlı rədifli qoşmasında gəlinin, gözəlin dodaqlarını Təbriz mətinə (balına) bənzədir:

Gəlinin dodağıdır Təbrizin məti,
Əlli-altmış tümən qızın qiyməti,
Belə gözəl sevən neylər cənnəti,
Can qurban eylərəm ikisinə də (1, 116).

Təbriz Azərbaycanın qədim şəhərlərindən birinin adıdır və bu yer adının etimologiyası haqqında konkret olaraq lingvistik istiqamətdə təhlil aparılmamışdır.

Qazax – Bu toponim M.P.Vaqifin doğulub, boya-başa çatdığı yurd yerinin adıdır. Vaqif 1717-ci ildə Qazax mahalının Qıraq Salahlı kəndində anadan olmuşdur. 1759-cu ildə Gürcüstan sərhəddində baş verən qarışıqlıqlar nəticəsində Qazax mahalının bir neçə ailəsi kimi Vaqifin ailəsi də doğma yurdlarını tərk edib Qarabağ xanlıqlıqlarına köçməyə məcbur olur. Vaqif çox sonralar Qazax mahalına səfər edir və doğma yurd yerini aşağıdakı qəzəlinin beytində belə xatırlayır:

Çıxıb başmaq seyrinə, edib seyri-çəmən gəldim,
Ayaq üstədən Qazağa bir gedib, gördüm vətən, gəldim
(1, 161).

Mənbələrdə qeyd edilir ki, qazaxların bir hissəsi siyasi hadisələrlə əlaqədar XVIII əsrdə Qarabağa köçüb məskunlaşdılar. XIX əsrin ortalarında qazaxlar **qarapapaq, çobanqara, saraclı, dəmirçili, qafarlı, cəfərli, əlişərurlu, cəmilli, şıxlar, çaxırlı, kəngərli, salahlı, kəsəmən** və başqa tayfalardan ibarət idilər. Qazax adlı toponimlər qazax etnonimi ilə əlaqədardır (4, 113).

Salahlı – Şair dörd misralıq “Yoxdur” adlı şeirində Salahlıda canfəzaların olmasından gileylənmə məqamında bu toponimdən istifadə etmişdir:

Vətən xoşdur deyə, Vaqif bizi çəkdin **Salahlıya**,
Səlah bilməm nədir yanında yarı-canfəza yoxdur (1, 164).

Salahlı toponimi Azərbaycanın qazax tayfa birliyinə daxil olan salahlı tayfasının adı ilə bağlıdır. Mənbələrdə salehli eli kimi də adı çəkilir. 1799-cu ildə gürcü çarı II İrakilidən narazı olan Qazax ellərinin bir hissəsi – **kəsəmən, poylu, salehlu, cəmilli, dəmirçili, boyəhmədli, qazax rəhimli** və başqa tayfalara məxsus 1200 ailə Gəncə və Qarabağa köçürülmüş və oradan da müxtəlif siyasi hadisələrlə əlaqədar olaraq başqa zonalara, eyni zamanda Qazax mahalına səpələnmişlər (4, 424)

Sarıqamış – Vaqifə görə bu yurd yerində ta qədimdən çoxlu şəkər, bal dadan dodaqlar, gözəllər var imiş, lakin indi onlardan əsər-əlamət yoxdur. Şair belə tərənnüm məqamında bu toponimdən istifadə etmişdir:

Şəkərləblər olurlarmış əzəldən Sarıqamışda,
Gəlib şimdi sorağın sordun onlardan səda yoxdur (1, 164)

“Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət”ində göstərilir ki, Samux rayonunda kənd. Qoşqar çayının (Kürün qolu) sahilində, Gəncə-Qazax düzənliyindədir. Yerli əhali arasında **Kəbərilər** də adlanır. Əhalisinin bir qismi Mingəçevir SES-nin şəkilçisi ilə əlaqədar keçmiş Samux rayonunun **Kəbər** kəndindən köçüb gələnlərdir. Toponim **sarı** və **qamış** sözlərindən ibarət olub, “sarı qamışda salınmış kənd” mənasındadır (4, 428).

Beləliklə, M.P.Vaqifin şeirlərində elə bəndlərə rast gəlir ki, onlar poetik kontekstual şəraitdə silsilə təşkil edir

və müxtəlif üslubi funksiyalar yerinə yetirir. Bunlardan bəzilərinin qısaca olaraq aşağıdakı kimi şərh edə bilərik:

Mən aşiq idim, tövbəsi onun var idi məndə,

Öz aşiqinin gərdənini saldı kəməndə,

Kişmir, Xəta, Misr, Buxiravü, Xütəndə,

Mosul şəhəri, Çin ilə Maçini Yəməndə,

Gərçi gəzələr **Rum, Ərəbistan**, ələ düşməz.

Əlqissə ki, yüz kafər ola, yüz də müsəlman,

Tövrət ilə İncil, Zəbur, ayəti-**Quran**,

Tiflis, İrəvan, Şamü Cəbəl, cümlə **Trabzon**,

Dərbənd, Quba, Bakı, Şamaxı ilə Sifahan,

Yüz seyr oluna külli-**Dağıstan** ələ düşməz (1, 172).

Göründüyü kimi, şeirdə işlənmiş bu toponimlərin bəziləri xarici(**Kişmir, Xəta, Misir, Buxara, Xütən, Mosul, Çin, Yəmən, Rum, Ərəbistan, Tiflis, Trabzon, Sifahan**), bəziləri isə respublikamıza məxsus yer-yurd (**Bakı, Şamaxı, Quba, İrəvan**) adlarıdır. Maraqlı cəhət budur ki, Vaqif bu toponimlərin bəzilərini şivə transkripsiyasına uyğun bir şəkildə vermişdir (**Sifahan-İsfahan; Kişmir-Kəşmir; Misr-Misir**).

Ədəbiyyat

1. Vaqif M.P. Əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2004
2. Ərəb və fars sözləri lüğəti, Bakı, “Yazıçı”, 1985
3. Hüseynova H. Mir Cəlalın bədii əsərlərinin dil və üslubu, Bakı, “Elm”, 2008
4. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət, Bakı, 1999

M. P. VAQIFIN ƏSƏRLƏRİNİN DİLİNDƏ BAĞLAYICILARIN FUNKSIONAL-POETİK DƏYƏRİ

XVIII əsrdə Azərbaycan lirik şeirini yeni realist inkişaf yoluna salan, onu xalq ruhuna, xalq zövqünə yaxınlaşdıran, özünəqədərki yoldan fərqli bir yola istiqamətləndirən, şeir tariximizdə yeni bir dövrün başlanğıcını qoyan, yeni bir səhifə açan, poeziyamızda nikbin bir əhvali-ruhiyyə yaradan, oxucuda həyatı və bəşəri gözəlliyə pərəstiş hisslərini qüvvətləndirən, bir sözlə, realist şeirin ilk nümunələrini qələmə alan Molla Pənah Vaqif olmuş və 3 əsrdən çoxdur ki, onun öz ürəyinin hərarəti ilə cilalanmış, odu, alovu, ışıqı ilə əbədiyaşarlıq qazanmış əsərləri ürəymizi, qəlbimizi fəth etmiş və fəth etməkdədir. Vaqif elə bir söz cəngavəridir ki, onun bənzərsiz lirikasında əlvan və çoxyönlü şeir poetikasının özəlliklərini, doğma dilimizin aydın və konkret simasını, onun üslub sanbalını, estetik siqlətini, dərinliyini sezməmək mümkün deyil. Vaqifin əsərlərinin dili xüsusi bir keyfiyyət mərhələsi kimi və eyni zamanda orijinal cəhətləri ilə daima Azərbaycan dilçi alimlərinin diqqətini cəlb etmiş, bu barədə geniş araşdırmalar aparılmışdır. Bu araşdırmalarda bu və ya digər şəkildə dəfələrlə vurğulanır ki, Vaqif ənənələrdən gələn bədii meyarları özünəməxsus və bənzərsiz bir tərzdə zənginləşdirmiş, poeziya dilimizi büllurlaşma sanbalı ilə estetik məcraya yönəltdirmiş, şeir təfəkkürünə yenilik bəxş etmiş, poetik dil göstəricilərini tərəvətli bir şəkllə salmışdır. Xalqımızın və dilimizin ömrü qədər uzun olan Vaqifin əsərləri xalq ruhunun, xalq məənəviyyatının tərcümanıdır və bu əsərlərin dilində bütün leksik və qrammatik vahidlər kimi,

mücərrəd təfəkkürün nailiyyətlərini, yüksək dərəcədə mücərrəd anlayışları ifadə etməyə yönəldilmiş bağlayıcılar da işlənmə intensivliyi və poetik funksionallığı baxımından nəzəri cəlb etməkdədir. Vaqifin bəzi misra və bəndlərində bəzən bir və ya bir neçə bağlayıcı özünə yer tutur ki, bunlar da poetik funksiyaların qüvvətləndirilməsinə rəvac verir. Bunlara aid istənilən qədər poetik örnəyi nümunə gətirə bilərək və maraqlı cəhəd budur ki, bəzi poetik nümunələrdə bağlayıcılar qafiyə yerində işlənərək ahəngdarlığı və musiqililiyi artırmağa xidmət edir. Bu baxımdan "... fars dilindən dilimizə keçmiş həmcins üzvlər arasında işlənən **"həmçinin"** bağlayıcısının mənasına gələrək üzvlər arasında ardıcılıq yaradan, ekspressiv xüsusiyyət daşıyaraq ifadəyə qüvvət verən" (4, 115) **"həm"** bağlayıcısı xüsusi maraq doğurur. Aşağıda verəcəyimiz bənddə qafiyə mövqeyində çıxış edən **"həm"** köməkçi sözü bu baxımdan olduqca xarakterikdir:

Xoş keçir bizimlə sən **həm** dəmisən,

Eylə bu dərdimə sən **həm** dəmi sən,

Şikəstə Vaqifin sən **həmdə**misən,

Danışma, sevdiiyim, a yağılə sən. (1, 145)

Zərif gözəlliyin, incə musiqinin, mükəmməl deyim tərzinin, bir sözlə, poetik tərtibatın, bədii portretliyinin yaranmasında **"gah"** bağlayıcısı da mühüm rol oynayaraq emosional notlar əmələ gətirir və misraönü mövqelərdə işlənən bu bağlayıcı həyat faktlarını bölüşdürərək ideya məzmun birliyinə xidmət göstərir, şeirin poetik quruluşunu təmin edir. Məsələn, aşağıdakı bəndlərdə işlənmə tezliyi baxımından diqqəti cəlb edən **"gah"** bağlayıcısıdır və bu bağlayıcı bölüşdürmə funksiyası ilə bərabər, eyni zamanda

güclü səs axıcılığı, ahəng yaratmaqla poetik məqsədin və məramın məzmun, mənasını üzə çıxarır:

Gah alaydım gərdənini qucağa,
Gah üzüm sürtdədim zülfə, buxağa,
Gah da oturdım qabaq-qabağa,
 Danışaydı, xoş göftarı görəydim. (1, 60)
Gah narın dərdəydim, **gah** güllərini,
Gah siyah zülfünün sünbüllərini,
Gah da bir tutaydım ağ əllərini,
 Vəqif der, nə mülkü malı görəydim. (1, 61)

Birinci bənddə lirik “mən”in 3 istəyi, arzusu poetikləşdirilir. Birinci misrada lirik “mən” gözəlin əndamını, gərdənini qucmaq, ikinci misrada üzünü gözəlin saçlarına, züflərinə, buxağına sürtmək, üçüncü misrada isə onunla üz-üzə, qabaq-qabağa oturmaq arzusundadır və göründüyü kimi, bəndin poetik strukturunda **“gah”** bağlayıcısı mətnin semantikasına ilə bərabər, intonasiya çalarlarına da güclü təsir göstərir, təkrarlanan bu bağlayıcılar danışq intonasiyasının akustik gözəlliklərinə stimula verir, real həyat faktları arasında növbələşmə əlaqəsi yaratmaq məqsədilə işlədilir, gözəllik konseptini hərtərəfli şəkildə ifadə etməyə yönəldilir. İkinci nümunədə **“gah”** bağlayıcısı təkrar olaraq işlənmişdir. Özü də bu bağlayıcı təkrar olunan üzlərə müvafiq olaraq işlənmişdir. Birinci misrada lirik “mən” gözəlin narını, güllərini, siyah zülfünün sünbüllərini (istiarə vəziyyətində) dərmək, ağ əllərindən tutmaq arzusundadır və **“gah”** bağlayıcısı misralararası poetik funksionu uğurla yerinə yetirir.

Vəqifin şeirlərinin dilində müxtəlif mövqələrdə işlədilməklə **“ya”, “ya da”** bölüşdürmə qrupuna daxil olan bağlayıcılar da yüksək funksional – poetik dəyər kəsb edir

və leksik məna ifadə etməyən bu qrammatik vahidlər məntiqi anlayışların poetik ifadəsini daha da gücləndirir:

*Həyası üzündə, əqli başında,
Öldürə Vaqifi gözü qaşında,
Ya on üç, ya on dörd, on beş yaşında,
Nə ondan böyükrək, nə uşaq ola.*(1, 14)

*Ya bədrələnmiş bir mahi-təbansan,
Ya cənnət bağında güli-xəndansan,
Ya mələksən, ya da huri-qılmansan,
Ey sevdiyim, insan kim deyər sənə?* (1, 29)

Vaqif əsərlərinin dilində qədim tarixə malik olan **“ki”** bağlayıcısını da müxtəlif mövqelərdə işlətmış, ustad sənətkar bu bağlayıcının da misralarda müxtəlif mövqelərdə yerləşdirilməsinə mühüm diqqət və əhəmiyyət vermişdir. Müşahidələrimiz göstərir ki, **“ki”** bağlayıcısı təhlilə cəlb etdiyimiz bədii materialların dilində misraönü mövqedə az, misraortasında isə daha çox işlədilmişdir:

*Qurbanam Vaqifin bu xaməsinə,
Ki, yazar dərdini dost naməsinə.
Yetə bilməz yarın tamaməsinə,
Olsa bu dünyanın varı Şamama!* (1, 15)

Qaşın taqın qoyub mehrabə hərgiz qılmanam səcdə

Ki, sən yüz mərtəbə ol Kəbeyi-ülyadan artıqsan. (1, 155)

“Ki” bağlayıcısının misraortasında Vaqifin dilində normal şəkildə istifadə edilməsi onun Azərbaycan dili üçün nə qədər səciyyəvi olduğunu bir daha sübut edir. Nümunələrə nəzər salaq:

*Yanağı laləsən, qaməti dalsan,
Ağzı şəkər, dili, dodağı balsan.*

Sanasan **ki**, yorğun, vəhşi maralsan,
 Olubsan yaraşıq obayə, Zeynəb! (1, 17)
 Sənsən padişahı, xanı Vaqifin,
 Əqli, huşu, din-imanı Vaqifin,
 Həsərətindən çıxdı canı Vaqifin,
 Nolur **ki**, gələsən burayə, Zeynəb! (1, 17)
 Vaqif, bir kimsə **ki**, bizdən yaşına,
 Yəqin bil **ki**, biznən olmaz aşına.
 Gəldiyimiz heç gəlmədi xoşuna,
 Tapdım mən halını ürfan evində. (1, 22)

H.Mirzəzadə yazır ki, **ki** çoxmənalı bağlayıcı olub, proqressiv bir xətt üzrə inkişaf etmişdir. Bütün dövrlərdə tabeli mürəkkəb cümlələrdə müxtəlif məzmunlu budaq cümlələrlə baş cümlə arasında sintaktik əlaqə yaratmışdır. Başqa sözlə desək, mübtəda, xəbər, tamamlıq, təyin, səbəb və məqsəd kimi budaq cümlələri baş cümləyə bağlanmışdır. İstər şeir, istərsə də nəsr dilində normal şəkildə istifadə edilən **ki** bağlayıcısının vəziyyəti onun Azərbaycan dilində nə qədər səciyyəvi olduğunu göstərir.

Ki müasir Azərbaycan dilində, eləcə də şifahi nitqdə özünü göstərir. Buna görə də həmin bağlayıcının milli orijinallığına şübhə etmək olmaz. **Ki** bağlayıcısı bütün türk dillərində eyni dərəcədə istifadə edilməmişdir. Məsələn, Azərbaycan dili üçün səciyyəvi olan bu bağlayıcı türk dilində bir o qədər də geniş yayılmamışdır. Qazax və qırğız dillərində isə yox dərəcəsindədir. Şərq dillərindən fars dilində bu bağlayıcı **“ke”** kimi tələffüz olunur. Fars dili ilə bəzi türk dilləri arasında olan bu yaxınlıq bəzi türkoloqları belə bir yanlış nəticəyə gətirib çıxarmışdır ki, türk dillərindəki **ki** bağlayıcısı fars dilindən keçmədir.

Azərbaycan dilində **ki**-nin tutduğu vəziyyəti və tarixən mütərəqqi bir xətt üzrə inkişaf etdiyini, nəhayət, yazı dilində olduğu kimi şifahi dildə də geniş yayıldığını nəzərə alaraq onun gəlmə olduğunu söyləməyə heç bir əsas vermir, çünki **ki** bağlayıcısının türk dillərində daha qədim və tam şəklinin olması da bu fikri təsdiq edir. (2, 230-231) Bu xüsusda Q.Kazımov da doğru olaraq qeyd edir ki, **ki** tabelilik bağlayıcısı da son dərəcə çox işlənən bağlayıcıdır. Azərbaycan dilinin özünəməxsus bağlayıcısıdır və nostratik (nostratik termini Latin dilindəki "nostrates" (bizim ölkənin insanları) sözündən gəlməkdədir) sözdür. (3, 352)

Təhlilə cəlb etdiyimiz bədii materialların dilində mənşə etibarilə ərəbcə olan, Azərbaycan yazı dilində qədim dövrlərdən bəri işlənən, növ baxımından tabe etməyən bağlayıcılar sırasına aid edilən, həm birləşdirən, həm də birləşdirib sadalayan köməkçi söz vəzifəsini icra edən **və** bağlayıcısı demək olar ki, işlənmişdir. Lakin bu bağlayıcını əvəz edən və işləkliyi ilə diqqəti cəlb edən **ü**, **vü** formalarıdır:

*Gedibən əqlü huşun, namusü arım kəsilib,
Olmuşam maili-mey, rahü güzarım kəsilib,
Xubların rovezeyi-kuyində mədarım kəsilib,
Vaqifəm, onun üçün səbrü qərarım kəsilib,
Olmuşam, ərz eyləyim, valehü heyran bağına. (1, 166)
Demə, Vaqif ki, filan kimsənə çox zirəkdir,
Ya filan şeir deyir, yazısı həm göyçəkdir,
Ya filan kəndxudanın simuzəri lək-ləkdir,
Xubların sevdicəyi sadəvü top birçəkdir,
... onlar xəttü şerü kəmalü mal içinə. (1, 169)*

*İyman gətirib çün hərəm olmağına Vaqif,
Sürtər üzünü bu qapı torpağına Vaqif,
Gah zülfün öpər, gah düşər ayağına Vaqif,
Hərdən baş əyər qaşlarının tağına Vaqif,
Sənsən mənə qibləvü həm Məkkə, Mədinə.(1, 170)*

Yuxarıdakı nümunələrdə **ü** və **vü** ilə bərabər digər bağlayıcıların da bolluğu müşahidə olunur. Bunlar öz yerində. Müasir yazı dilində işlək olan **və** bağlayıcısının, istərsə də digər bağlayıcıların mənşəyindən bəhs edən Q. Kazımov yazır ki, türk dillərinin və o cümlədən Azərbaycan dilinin özünəməxsus bağlayıcıları azdır. Tarixən də belə olmuş, qədim dövrlərdə Azərbaycan dilində bağlayıcılardan az istifadə edilmişdir. Canlı türk – Azərbaycan dilində bağlayıcı vəzifəsini intonasiya, feli bağlama, feli sifət və sair yerinə yetirmişdir. Bağlayıcıların artması və zənginləşməsi yazılı ədəbi dilin təşəkkülü və inkişafı ilə bağlı olmuşdur. Bu cəhəti bir sıra başqa alimlər də təsdiq edir. Belə ki, şifahi ədəbi dilimizdə bağlayıcılardan müasir dövrdə də az istifadə edilir. Bir sıra hesablamalara görə, yazılı ədəbi dil ilə danışq dilində bağlayıcıların işlənməsi 100-ün 16-ya nisbəti kimidir. Odur ki, elə bağlayıcılar var ki, min ildən artıq bir dövrdə ədəbi dilimizdə işlənsə də, canlı dildə onlara rast gəlmək olmur. Bağlayıcılar dilimizdə bir sıra sözlərin tədricən bağlayıcılaşması ilə yanaşı alınmalar hesabına da zənginləşmişdir.

Yazılı ədəbi dilimizdə ən çox işlənən bağlayıcı **və** bağlayıcısıdır. Bu bağlayıcını ərəb mənşəli hesab edirlər. Əslində isə bu bağlayıcı Azərbaycan dilində VII əsrdən çox-çox əvvəl işlənən bir bağlayıcı olmuşdur. Bu bağlayıcı tarixən **ü** bağlayıcısı ilə bir mənşədən olub (rus dilində **i**

bağlayıcısı ilə eyniköklüdür), saitlə bitən sözlərdə **vü** şəklində də yazılmışdır:

“Vərqa və Gülşa”, “Danəvü Dam”,

“Zəmbürü Əsəl” üçüncüyə nam (Məs.) – misralarından göründüyü kimi, **vü** tədricən **və** bağlayıcısı ilə paralel işlənmişdir və onun açıq saitli variantıdır. (5, 355)

Vaqifin bəzi şeirlərində bağlayıcıların bir güclü mövqedə, yəni misrasonu mövqedə yerləşdirilməsi də müşahidə olunur ki, bu yolla ustad sənətkar poetik mətndə qrammatik semantika ilə bərabər müxtəlif məntiqi əlaqələrin ifadəsini də dolğun şəkildə verməyə çalışmışdır:

*Zülfünə qeyrilərin iman verərdim mən **məgər**,
Dəysə min şəmşir, qətrə qan verərdim mən **məgər**,
Öz xoşumla əqlimə nöqsan verərdim mən **məgər**,
Hər yetən cəllada asan can verərdim mən **məgər**,
Onun iki nərgisi-şəhləsi öldürdü məni.* (1, 174)

Göründüyü kimi, misraların sonunda 4 dəfə təkrar işlədilən **məgər** bağlayıcısı poetik mətnin səs diapazonuna güclü təsir göstərir, onu nizama salır, Vaqif üslubun poetik gözəllik yaratma imkanlarını müəyyənləşdirir.

Vaqifin əsərlərinin dilində müxtəlif məntiqi əlaqələrin ifadəsi üçün işlədilən **nə**, **nə** bağlayıcısı da mühüm yer tutur və poetik keyfiyyətin qabardılmasında əhəmiyyətli rol oynayır, sadə cümlələrdə həmcins üzlər, mürəkkəb cümlələrdə isə tərkib hissələri olan müstəqil cümlələr arasında əlaqə yaradır və inkar məzmununu bildirir:

*Vaqif ki, düşübdür əqlü kamaldan,
Əksik olmaz başı qovğadan, qaldan,
Nə zülflərdən bilin, **nə** xəttü xaldan,
Eyləyibdir onu divanə gözlər.* (1. 102)

Vaqifin şeirlərində səbəb-məqsəd səciyyəli sırf məntiqi anlayışların, hökmlərin linqvistik ifadəsi üçün ən çox istifadə edilən **ta ki** qrammatik vahididir. Bu köməkçi söz çox vaxt özünü misraönü mövqedə göstərir, söz sənətkarı leksik semantikadan məhrum olmuş bu vahid vasitəsilə özünün poetik-bədii sözişlətmə bacarıq və məharətini nümayiş etdirmiş olur:

***Ta ki**, məni gördü ol qəlbi qara,
Çəkdi yaşmağını o, gül rüxsara,
Döndərdi üzünü, tutdu divara,
Sanasan ki, yoxdur insan evində.(1,22)
Nə qədər ki, yüzə yetirsə yaşı,
Ta ki, həkdən düşə, titrəyə başı,
Genə can almağa gözilə qaşı,
Qəmzəsinin heç cəlladı əksilməz.(1, 34)*

Müşahidələrimiz göstərir ki, **ta ki** bağlayıcısı Vaqifin şeirlərində misradaxili mövqedə deyil, daha çox misraarası yerlərdə özünü göstərir:

*Vaqifəm, yardım dosta, düşməmə,
Ta ki, cünun oldum yetişdim sənə.
Sənin təkə gözəl sevən kimsənə
Dəxi əqlə, bir kəmalə gəlirmi?(1, 44)*

Ta ki bağlayıcısının **ta** (yəni təklikdə, ki-dən ayrı M. H) şəklində misraarası mövqedə işlədilməsi halları da daha çox müşahidə edilir ki, bu yolla Vaqifin bəzi bəndlərində bir vüsət əldə edilmiş olur:

*Arzum budur, gözüm tikəm gözünə,
Danışasan, qulaq verəm sözünə,
Ta ölüncə baxım günəş üzünə,
Arzum canda qalıb doyan deyiləm.*

*Vaqif deyir, doymaz sevən sevəndən,
Ta öluncə əl götürmənmə səndən,
Əbəs-əbəs neçün qaçırsan məndən,
Mən ki, zalım, adam yeyən deyiləm. (1, 55)*

*Vaqif, nə tamaşa, nə əcayib, nə qiyamət, Ərər xəcil
oldu,*

*Ta gördü ki, ol sərv-i-xuraman bəzənibdir, Aləm ona
mail. (1, 203)*

Beləliklə, Vaqifin şeirlərinin dilini estetik baxımdan müəyyənləşdirilməsində bağlayıcılar da mühüm rol oynayaraq onun əsərlərinin kamillik səviyyəsini, funksional-bədii imkanlarını təmin edən dil vahidləri kimi çıxış edir və digər nitq vahidləri ilə müvazi şəkildə işlənərək poetik mətnlərə xüsusi intensivlik bəxş edir.

Vaqifin şeirlərində bağlayıcıların işlənmə tezliyi XVIII əsrdə yetişən bəzi söz sənətkarlarına nisbətə olduqca yüksəkdir. Vaqif irsi bu baxımdan tədqiqatçıya olduqca zəngin materiallar verir. Sırf qrammatik vasitə olan bağlayıcılarda ayrı-ayrılıqda götürdükdə poetiklik yoxdur, lakin mətn mühitində bu qrammatik vahidlər funksional-poetik imkanları uğurla yerinə yetirir, şeir mətnlərinin müxtəlif mövqelərində işlədilərək söz sənətkarının sözişlətmə bacarıq və məharətini üzə çıxarır. Məqalədə qısa şəkildə bütün bu və ya digər poetik-funksional məziyyətlər zəngin nümunələr əsasında ilk dəfə olaraq araşdırılır. Vaqifin şeirlərində bağlayıcıların işlənmə tezliyi və poetik mövqeyi haqqında dolğun təsəvvür yaradılır və bunları aşağıdakı kimi verə bilərik:

1. Bağlayıcılar da digər dil vahidləri kimi Vaqifin məntiqi poeziyasının tələbləri baxımından çox əlverişli

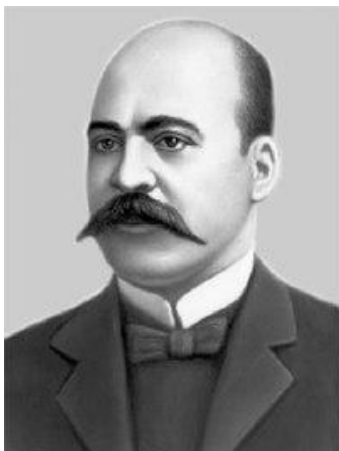
vasitələrdən biridir, bu yaradıcılıqda bağlayıcı bolluğu diqqəti daha çox cəlb edir və araşdırma üçün zəngin material mənbəyinə çevrilir.

2. Vaqifin şeirlərində bəzən bağlayıcı vurğu qəbul edir və mikromətnin aparıcı vahidi səciyyəsi kəsb edir. Bu baxımdan epiforik və anaforik mövqelərdə çıxış edən bağlayıcılar daha çox fəallıq göstərirlər.
3. Misraarası mövqelərdə işlədilən bağlayıcılar daha çox poetik əlaqələndirmə funksiyasını yerinə yetirərək misra və bəndlərə bir vüsətlilik bəxş edir.
4. Vaqifin şeirlərində misrasonu mövqedə işlədilən bağlayıcılar daha çox qarşılaşdırma və aydınlaşdırma məzmununda çıxış edir.
5. Bağlayıcıların yüksək intensiv şəkildə özünü göstərməsi Vaqif şeirlərinin güclü məntiqə əsaslanmasından irəli gəlir, ən müxtəlif məntiqi-qrammatik anlayışların ifadəçisinə çevrilir.
6. Vaqifin şeirlərində bağlayıcıların müxtəlif mövqelərdə yerləşdirilməsi daha çox qrammatik-semantika ilə bağlıdır.
7. Vaqif yaradıcılığında daha çox tabəsiz bağlayıcılardan güclü mövqelərdə istifadə edilmiş, bu bağlayıcılar vasitəsilə qarşılaşdırma, müqayisə, sadalama və s. kimi məntiqi anlayışlar ifadə edilmişdir.
8. Vaqifin şeirlərinin dilində müasir dilimizə nisbətə arxaıkləşmiş bağlayıcılar müşahidə edilir ki, bu da dilimizin tarixi qrammatikası ilə məşğul olan araşdırıcılar üçün zəngin material verir.
9. Deyim qəliblərinin cazibəli alınmasında, həyat faktlarının lirik qavrayışında, Vaqifin şeir dilinin estetikasının müəyyənləşdirilməsində, ekspressiv çalarların,

səs diapozonunun nizama salınmasında, melodika və intonasianın daha uğurla sahmanlanmasında bağlayıcılar da mühüm əks-səda tapır.

Ədəbiyyat

1. Vaqif. Əsərləri. “Şərq – Qərb”. Bakı, 2004
2. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1990
3. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, Təhsil, 2010
4. Hüseynova M. Aşıq və el şairlərinin üslubi morfologiyası. Bakı, 2017
5. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri. VIII cild. Bakı, “Nurlan”, 2009

**Cəlil Məmmədquluzadənin 150
illik yubileyinin qeyd edilməsi
haqqında Azərbaycan
Respublikası Prezidentinin
Sərəncamı**

2019-cu ildə Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, böyük yazıçı, dramaturq, publisist və ictimai xadim Cəlil Məmmədquluzadənin anadan olmasının 150 illiyi tamam olur.

Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan ədəbiyyatının yeni mərhələyə yüksəlməsində müstəsna rol oynamış və bütöv bir ədəbi məktəb formalaşdırmış qüdrətli şəxsiyyətdir. Vətəndaş yazıcının bədii nailiyyətlərlə zəngin irsində azərbaycançılıq məfkurəsi dövrün ictimai-siyasi fikrinin aparıcı amili kimi dolğun ifadəsini tapmışdır. Sənətkar həyat həqiqətlərini, ictimai mühiti hərtərəfli əks etdirən və bədii-estetik dəyər daşıyıcısına çevrilən rəngarəng obrazlar qalereyası yaratmışdır. Ana dilinin saflığı uğrunda daim mübarizə aparmış Cəlil Məmmədquluzadənin meydana gətirdiyi qiymətli dram və nəsr əsərləri, parlaq publisistika dərin humanist məzmunla malik olub, özündə milli və ümumbəşəri dəyərlərin vəhdətini ehtiva edir. Azərbaycanda və onun hüduqlarından kənarda geniş yayılaraq milli oyanışa, yeniləşmə hərəkatına yol açan və azadlıq ideyalarının inkişafına qüvvətli təsir göstərən “Molla Nəsrəddin” jurnalı məhz Mirzə Cəlil dühasının məhsuludur.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, Azərbaycan

xalqının çoxəsrlik mədəni sərvətlər xəzinəsinə misilsiz töhfələr vermiş söz ustası Cəlil Məmmədquluzadənin 150 illiyinin layiqincə qeyd olunmasını təmin etmək məqsədi ilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası ilə birlikdə, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin təkliflərini nəzərə almaqla, böyük demokrat ədib Cəlil Məmmədquluzadənin 150 illik yubileyinə dair tədbirlər planını hazırlayıb həyata keçirsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 17 yanvar 2019-cu il

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN MƏQALƏLƏRİNDƏ İŞLƏNMİŞ BƏZİ TOPONİMLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK VƏ ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan ədəbiyyatının yeni mərhələyə yüksəlməsində müstəsna rol oynamış və bütöv bir ədəbi məktəb formalaşdırmış qüdrətli şəxsiyyətdir. Vətəndaş yazıcının bədii nailiyyətlərlə zəngin irsində azərbaycançılıq məfkurəsi dövrün ictimai-siyasi fikrinin aparıcı amili kimi dolğun ifadəsini tapmışdır.

İlham Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Azərbaycan nəsr və dramaturgiyasının görkəmli nümayəndəsi Cəlil Məmmədquluzadənin məqalələrində bəzi toponimlərin leksik-semantik və üslubi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi xüsusi diqqət cəlb edir və maraqlı cəhətləri ilə seçilir. Başqa sözlə desək, C.Məmmədquluzadənin məqalələrində işlənmiş toponimlərin üslubi imkanları və leksik-semantik xüsusiyyətləri öz əlamətlərinə görə digər yazıçılarımızdakılardan fərqlənir. A.Qurbanov yazır ki, bədii əsərlərdə toponimlərin seçilməsinə yazıçılar şüurlu münasibət bəsləyir, onları əsərin məqsədi ilə uyğunlaşdırmağa çalışırlar. C.Məmmədquluzadənin əsərlərində işlənmiş İtqapan, Ulaqlı, Zurnalı kənd adlarını ədib təsadüfən işlətməmiş, inqilabdan əvvəl xalqın mədəni geriliyinin, savadsızlığının, avamlığının timsalı kimi həmin adları seçmişdir (3, 505).

Görkəmli ədibin məqalələrində işlədilən toponimlərin demək olar ki, əksəriyyəti real yer-yurd adlarıdır və bu

görməli ədib mövcud həyat hadisələrinin təsviri məqsədilə bunlardan istifadə etmişdir. Yazıcının məqalələrində toponimlərin çox müxtəlif məqam və formalarda işlənməsinə aid zəngin nümunələrə rast gəldiyimizdən bu barədə qısa araşdırma aparmağı məqsəduyğun hesab etdik.

Dəlmə - Bu oronim Mirzə Cəlilin “İrəvan müxbirimizdən” adlı məqaləsində işlədilmiş və böyük yazıçı tərəfindən bu yerin təsviri belə verilmişdir: “Dəlmə İrəvan şəhərinin kənarında, şəhərin cənubi-qərbində, Zəngi çayının sahilində yerləşir. Çox münbit torpağı olan bu yerdə Dəlmə arxı ilə sulanan çoxlu meyvə - üzüm bağları vardır” (1, 7). “Bir zamanlar daşlı-kəsəkli, bom-boş olan Dəlmənin hər yerində hazırda şəhərin bəzəyi olan qəşəng bağlar əmələ gəldi” (1, 7).

2 səhifədən ibarət olan bu məqalədə Dəlmə xüsusi adı həm oronim, həm də hidronim kimi işlədilmişdir. Fikrimizcə, bu xüsusi ad “dəlmə” şivə sözü əsasında yaranmışdır və Dəlmə bağları eyniadlı arxın kənarında vaxtilə salındığına görə belə adlandırılmışdır.

Dəlmə leksik vahidi Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində 4 mənada işlənir: 1) Dəlmə - soba borusunu pəncərədən və s. bayıra çıxarmaq üçün açılan dəlik (Tovuz); 2) dəlmə - quzu saxlanan yer (Ağcabədi); 3) dəlmə - su keçmək üçün dəşilən yer (Şamaxı); 4) dəlmə - hasar və ya çəpərdən salınmış tapdaq yol (Quba) (2, 180).

Dəlmə dialektizminin əsasında “dəlmək” feili dayanır və sözün sonundakı -mə morfoloji göstəricisi feildən isim düzəltmə funksiyasını yerinə yetirir.

Saro – Yazıçı Saro kənd məktəbinin vəziyyətini təsvir edərkən bu oykonimdən Məşədi Sicimqulu “Kefsiz” adlı məqaləsində istifadə etmişdir: “... iki il bundan qabaq

şairimiz Saro kəndinin məktəbinin halını el dili ilə, nazlı bir şivə ilə təsvir edir. Qətiyyənlər demək olar ki, bu dil, bu şivə, bu şeirlər azərbaycanlılar üçün həmişə zində olacaq, oxucuları həmişə - farsca söyləsək, - dilnəvaz edəcək” (1, 74).

Bu oykonim Azərbaycanın toponimik sistemində Sarov şəklində qeydə alınmışdır. Mənbələrdə göstərilir ki, Goranboy və Tərtər rayonlarında Sarov adlı yaşayış məntəqələri mövcuddur və oykonim özündə Sərab mahanının adını əks etdirir. 1820-ci ildə İrandan Şəkiyə, oradan isə Goranboy və Tərtər ərazilərinə köçdükdən sonra Qarabağdan, Gəncə ətrafı kəndlərdən, Qazax, Gədəbəy rayonlarından, Dağıstandan və başqa yerlərdən gəlmiş ailələr burada yurd salmışlar. 1937-ci ildə Qərbi Azərbaycandan olan sarovlular da deportasiya edilmiş və Sarov adlı yaşayış məntəqəsində ermənilər yerləşdirilmişdir. Azərbaycanlı ailələr isə Goranboy və Tərtər ərazilərinə gəlib, Sarov kəndinə məxsus torpaq sahəsində məskunlaşaraq yeni kəndin əsasını qoymuşlar (2, 432).

Kəhrizli – Vaxtilə Qarabağda Kəhrizli adlı yaşayış məntəqəsi mövcud olmuşdur. C. Məmmədquluzadə həyat yoldaşı Həmidə xanıma yazdığı məktubların birində bu kəndin adını çəkir: “Həmidə! Kağızını alıb sənin və uşaqların naxoşlamağından bərk təşvişə düşdüm. Odur ki, qət elədim gəlim Kəhrizliyə. Sənin üçün fayton və istədiyin bütün şeyləri almışam. Yolda atları da alacaq və elə güman edirəm ki, hazır faytonla gələcəyəm. Amma bu vacib işlər gəlməyimi ləngidir: Kəhrizlilərin işi” (1, 222-223).

Kəhrizli oykonimi kök + şəkilçi modeli əsasında formalaşmışdır: Kəhriz + li. Toponimin əsasında duran kəhriz sözü “içməli suları toplayıb yer səthinə çıxarmaq

üçün yeraltı quyu” anlamında hal-hazırda dilimizdə intensiv şəkildə işlənməkdədir. *-li* morfoloji göstəricisi burada çoxluq bildirir.

Kəştaz – Yazıçı bu toponimi Həmidə xanıma 7 fevral 1924-cü il tarixində yazdığı məktublardan birində işlətməmişdir: “Bu yaxınlarda “Əkinçi” qəzetində Ağdamdan Kəştazdakı bir dəyirman sahibi haqqında yazmışdılar ki, o çox şahad alır. Çalış ki, sənin dəyirmanının barədə bu cür söz-söhbət olmasın” (1, 236).

Azərbaycanın Şərur və Ağdam rayonlarında ə-e fonetik əvəzlənməsi ilə 2 yaşayış məntəqəsinin adı mənbələrdə qeydə alınmışdır. “Türk dillərindəki köş (elat düşərgəsi) və qədim türk mənşəli tas (daş, qaya, bəzən “dağ zirvəsi” sözlərindən ibarət olub, “elat düşərgəsi olan dağ, qaya” mənasındadır. Ağdam rayonunda Qarabağ düzündə yerləşən Kəştazlı yaşayış məntəqəsinin sakinləri vaxtilə Şərur əyalətinin Kəştaz (indiki Şərur rayonu) kəndindən köçüb gəlmiş ailələrin məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Toponum “Kəştazdan olanlar, kəştazlılar mənasındadır” (2, 283)

Qiyaməddinli – Satirik situasiyanı gücləndirmək məqsədilə bu toponimdən Mirzə Cəlil “Cib dəftəri”mdən adlı məqaləsində istifadə etmişdir: “İtən dananın izini axtarırlar. *Qiyaməddinli kəndində. Qarabağda müsəllaya çıxıb-yağış istəyəndən sonra oğruların izini axtarırlar*” (1, 280)

Bu mətni oxuyan oxucuda belə təsəvvür yaranır ki, sanki Mîrzə Cəlil Azərbaycanımızın bütün bölgələrini açıq-aydın bir şəkildə görürmüş. Toponimin adının çəkilməsi adi hal olmayıb, mətn mühitində üslubi anlam daşıyır. Yazıçının məqsədi budur ki, *Qiyaməddinli* kəndindən dananı oğurlayıb yağış yağdırmaq üçün fırldaqçıya

verirlər. Yazıçı kənd avamlarının mövqeyini beləcə açıqlayır. Leksik-semantik istiqamətdə açıqlamadan da belə görünür ki, *Qiyaməddinli* kəndi uydurma kənd adı deyildir. Eyniadlı kənd haqqında məlumata “Azərbaycan toponimləri. Ensiklopediya lüğəti”ndə aşağıdakı məlumatla üzləşirik: “Ağcabədi rayonunda iki kənd. 1) *Arazbarı* icra nümayəndəliyində; 2) *Kələbədin* icra nümayəndəliyində. Kəndlərin adı maldarlıqla məşğul olmuş elin adındandır. Keçmişdə mənsub olduqları bəylərin adı ilə indiki *Kələbədin* icra nümayəndəliyinə daxil olan kənd *Qiyaməddinli Səfərbiləy*, *Arazbarı* nümayəndəliyinə məxsus kənd isə *Qiyaməddinli Hübətəlibəy* adlanırdı (2, 155).

Seyidlər – Real toponimlərdən biri kimi bu yer adını yazıçı “Cib dəftəri” məqaləsində komik-satirik planda istifadə etmişdir: “*Həzrət Abbasın şəkli. Seyidlər Bərdə kəndində. İki seyid pərdə tutub dəstəmaz aldırır şəkli göstərirmiş*” (1, 280).

Digər toponimlər kimi, **Seyidlər** oykonimi də yazıçının məqsədinə xidmət edən üslubi onomastik vasitələrdən biridir. Azərbaycan ərazisində **seyid** komponentli aşağıdakı toponimlər qeydə alınmışdır: *Seydəkəram (Lənkəran)*, *Seydimli (İmişli)*, *Seydan (Salyan)*, *Seyidbazar (Cəlilabad)*, *Seyidbəyli (Xocalı)*, *Seyidqışlaq (Qəbələ)*, *Seyidyurd (Şəki)*, *Seyidlər (Kəlbəcər)*, *Seyidlər (Salyan)*, *Seyidlər (Samux)*, *Seyidlər (Xaçmaz)*, *Seyidli (Ağdam)*, *Seyidlikəndyeri (Xaçmaz)*, *Seyidmahmudlu (Füzuli)*, *Seyidoba (Saatlı)*, *Seyidsadıqlı (Salyan)* (2, 433-434).

Mirzə Cəlilin təqdimatından belə məlum olunur ki, **Seyidlər** kəndi Bərdə ərazisindədir, lakin müasir inzibati ərazi bölgüsündə bu yaşayış məntəqə adı Bərdə rayonunun toponimik sistemində qeydə alınmamışdır. Ehtimal ki,

böyük yazıçı Ağdam rayonuna məxsus olan *Seyidlər* kəndini nəzərdə tutmuşdur. “*Seyid*” dini titul bildirən leksik vahiddir. *Seyidlər* toponimi *kök* + *şəkilçi* modeli əsasında formalaşmış və etimoloji cəhətdən “*seyidin nəslindən olanların, seyidin törəmələrinin yurdu*” anlamındadır.

Turşsu – Cəlil Məmmədquluzadənin məqalələrində intensiv adı çəkilən yer adlarından biridir. Bu orotoponim daha çox istirahət obyektı və eyni zamanda müalicəvi əhəmiyyətli məkan kimi təsvir edilir. Dəfələrlə həm Mirzə Cəlil, həm də Həmidə xanım ilə birlikdə övladları bu səfəli yerdə olmuş və onun müalicəvi əhəmiyyətini yüksək dəyərləndirmişlər: “*Midhəddən nigaranam, ümidvaram o, Turşsudan (yəni istirahətdən – M.H.) gələn kimi mənə xəbər verəcəksən*” (1, 238).

Turşsu mürəkkəb quruluşa malik hidronimik vahid olub, “*turş və su*” komponentlərindən ibarətdir. Şuşa şəhəri ərazisindəki bulaqlar hal-hazırda da *Turşsu* adlanır və müalicə məqsədi ilə bu sülardan istifadə olunur. Suyunun tamı turşməzə olduğu üçün bulaqlar belə adlandırılmışdır.

Mirzə Cəlilin digər janrlarda yazdığı əsərləri ilə müqayisədə məqalələrində qeyri-real, yəni uydurma toponimlərə demək olar ki, rast gəlmək mümkün deyil. Eyni zamanda ədibin məqalələrində işlənmiş toponimlər yuxarıda bəhs etdiklərimizlə məhdudlaşmır. Məqalələrdə adı çəkilən *Bakı, İrəvan, Naxçıvan, Şuşa, Tiflis, Təbriz, İran, Türkiyə, Rusiya, Astara, Lənkəran, Nuxa, Salyan, Şamaxı, Quba, Qax* və s. onlarla toponimləri işlətməkdə məqsədi söz sənətkarının real həyat hadisələrinin baş verdiyi məkanları hərtərəfli şəkildə təsvir etməklə əlaqədar olmuşdur.

Beləliklə, Mirzə Cəlilin məqalələrində işlənmiş toponimlərin geniş bir şəkildə araşdırılması böyük bir tədqiqatın mövzusudur və etiraf etməliyik ki, Azərbaycan üslubi toponimikasında bu barədə müəyyən işlər görülmüşdür. Lakin yuxarıda bəhs etdiyimiz toponimlərin üslubi, leksik-semantik xüsusiyyətləri araşdırmaçıların diqqətindən kənarda qaldığına görə, bu xüsusi adların işlənmə səbəblərinə və etimologiyasına aydınlıq gətirməyə çalışdıq.

Ədəbiyyat

1. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 6-cı cild. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1985
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964
3. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, Maarif, 1988

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ ALINMA SÖZLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK VƏ ÜSLUBİ İMKANLARI

“C.Məmmədquluzadə həm bədii əsərlərində, həm də 25 il redaktor olduğu “Molla Nəsrəddin” jurnalında ana dilinin təmizliyini, saflığını qorumağa çağırır, onun varlığını inkar edənlərə qarşı ardıcıl mübarizə aparırdı. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı tarixində tamamilə yeni bir dövr açan C.Məmmədquluzadə dilimizin lüzumsuz işlənən əcnəbi söz və ifadələrdən təmizlənməsi sahəsində həqiqi bir inqilab yaratdı”

**“Heydər Əliyev dil haqqında
və Heydər Əliyevin dili” kitabından**

Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyəti tarixində Cəlil Məmmədquluzadənin müstəsna xidmətləri indiyə qədər bütün tərəflərdən öyrənilmiş və tədqiq edilmişdir. Bu araşdırmaların əksəriyyəti ədəbiyyatşünaslıq istiqamətində olsa da, bu dahi yazıcının dil və üslubuna da müxtəlif yönərlərdən diqqətimiz tərəfindən yanaşılmış və linqvistik araşdırmalar aparılmışdır. Lakin bunlara baxmayaraq müşahidələrimiz göstərir ki, tədris prosesində tələbələrımız Mirzə Cəlilin dil və üslubunu öyrənərkən müəyyən çətinliklərlə üzləşirlər ki, fikrimizcə, bu çətinliyi törədən bu bənzərsiz, orijinal və ömrü boyu dilimizin təmizliyi və saflığı uğrunda daim mübarizə aparan söz sənətkarının istər təhkiyə dilində, istərsə də obrazların nitq aktlarında işlənən alınma sözlərdir ki, bu nitq vahidlərin leksik- semantik və üslubi imkanları barədə bu məqaləmizdə bəhs etməyi vacib bildik və belə hesab edirik ki, burada ciddi olan bu

mövzunuhn araşdırılmasına ehtiyac var. Bu məsələni bir məqalə həcmində araşdırmaqdan ötrü Mirzə Cəlilin müxtəlif illərdə qələmə aldığı məqalələri üzərində müşahidələr apardıq və təhlil obyektini kimi yazıçının publisistik əsərlərini əsas götürdük. Qeyd etməliyik ki, Mirzə Cəlilin məqalələrində alınma sözlərdən müxtəlif məqsədlərlə, müxtəlif formalarda istifadə etmişdir. Bu böyük yazıçının məqalələrində müşahidə etdiyimiz alınma sözlərin bir qismi heç bir dəyişikliyə uğramadan, bəziləri isə ədəbi dilimizin transkripsiyasına uyğun bir şəkildə işlədilmişdir. Məsələn, yazıçının “*Tiflis müsəlmanlarının hürriyyətə naminə şənlikləri*” adlı məqaləsində ərəb dilindən alınma söz olan “münaznə” leksik vahidi işlədilmişdir: “O günü bir müsəlman qəssabı ilə digər bir kişinin əhəmiyyətsiz şəxsi münaznələri oldu” (1. 21)

Münaznə sözü ərəb dilində eyni formada yazılır və **münaznət** kimi, yəni sonuna *t* samitini əlavə etməklə tələffüz olunur. Bu söz ərəb dilində iki anlamda işlənir: 1) *söz davası, sözləşmə, höcətləşmə, mübahisə*; 2) *mübarizə* (2, 418)

Yuxarıdakı misaldan, yəni mətn mühitindən doğan anlamdan da belə aydınlaşır ki, iki nəfər arasında şəxsi sözləşmə olmuşdur. Münaznə sözü də “sözləşmə” mənasında məqalənin dilində işlədilmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadənin yenə də həmin məqaləsində ərəb dilinə məxsus “mücadimə” sözü heç bir dəyişikliyə uğramadan işlədilmişdir: “Həyat”ın 88-ci nüsxəsində teleqraflar cərgəsində Tiflisdən vurulmuş belə bir teleqraf var: “Tətilçilərlə müsəlman dükançıları (arasında) mücadimə vüqu buldu...” (1, 21)

Yazıçı teleqraf vuranın yalançılığını, qərəzkarlığını tənqid atəşinə tutmaq məqsədilə ərəb dilindən alınan bu sözdən istifadə etmişdir. Məqalənin məzmunundan da belə məlum olur ki, bu məlumat qəzetdə qərəzkarana yazılmış bir xəbərdir. Mücadimə sözü ərəb dilində “*çırpışma, toqquşma, çarpma*” mənalarında işlənir, lakin Mirzə Cəlil bu sözün “toqquşma” mənasını məqalədə əsas götürmüşdür.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində “*şaiə*” sözü aktiv şəkildə işlənməkdədir. Bu söz yazıçının “*Tiflis müsəlmanlarının hüriyyət naminə şənlikləri*” adlı məqaləsinin dilində “*şaiə*” yəni mənbə dilində olduğu kimi işlənmişdir: “Müsəlmanların xristian qonşuları ilə birlikdə bu surətdə bayram etməkləri: *“Müsəlmanlar rus xuliqanları ilə bir olub hüriyyət tərəfdarlarını qıracaqlar...” xəbərini- ki, bir para həriflər tərəfindən işəə olunub-qonşuları xeyli təşvişə salmışdı, yalana çıxırdı*” (1, 23)

Mirzə Cəlil “Həyat” qəzetində verilən bu məlumatın da yalan və şaiədən başqa bir şey olmadığını təkzib etmək məqsədilə bu sözdən istifadə etmişdir. Şaiə sözü ərəb dilində eyni formada “*şayie, dei-qodu*” (2, 265) anlamında çıxış edir.

Görkəmli ədib “*Türkiyə məşrutəsinin keçmişindən*” adlı məqaləsində Türkiyədə imperiyanın uçuruma yuvarlanmasının səbəblərini sıra ilə sadalayır və bu sadalama məqamında ərəb dilinə məxsus “*salis*” sıra sayından da istifadə edir: “*Böyük sərkərdələr Napalyon və Suvarov bütün dünyaya səs saldıqları zaman, onlardan birincisinin müzəffər qoşunları Misrə, digərininkilər isə Qərbi Avropa hücum etdikləri zaman, nəhayət, türk qoşunları Avstriya və Rusiyanın birləşmiş qoşunları tərəfindən Serbiya və Ruminiyada büsbütün darmadağın edildikləri*

zaman dahi Sultan Səlim salis çox aydın başa düşdü ki, onun dövründəki dövlət quruluşu Türkiyə imperiyasını açıq-aşkar uçuruma doğru aparmaqdadır” (1, 27)

Hal-hazırda salis sözü dilimizdə işlənmişdir. Bu söz Mirzə Cəlilin felyetonlarının dilində bəzən salisən şəklində çıxış edir. Salis sözü ərəb dilinə məxsus sıra sayı olub, mənası “üçüncü” deməkdir (2, 534)

Cəlil Məmmədquluzadə “*İdarədən*” adlı satirik planda yazdığı məqaləsində mənbə dilində olduğu kimi, yəni heç bir dəyişikliyə uğramadan istifadə etdiyi ərəb sözlərindən biri də “iştibah” dır : “ *Oxucularımızı bur cür iştibahdan çıxarmaqdan ötrü lazım bilirik bunu söyləyək ki, həmin mənzumənin müsənnifi Ordubad şairlərindən məşhur Fəqir vəfat edib təxminən iyirmi il bundan qabaq və həmin əhvalatı yazıb bəlkə otuz il bundan irəli*” (1, 31-32)

Bu mikromətnə iştibah alınması “şübhədən” mənasında işlənmişdir. Müasir ərəb dilində bu söz iki mənada işlənir: 1) *səhv, yanlış*; 2) *şübhələnmə, şəkk etmə* (2, 266)

Mirzə Cəlilin bəzi ərəb sözlərindən istifadə etməsinin əsas səbəbi o dövrdə bu qəbildən olan sözlərin dilimizdə daha çox işlənməsi ilə əlaqədar idi. Yazıçının “Oxucularımıza” adlı məqaləsində istifadə etdiyi ərəb mənsəli sözlərdən biri də “təhsin” leksik vahididir. Məqalədə adı çəkilməyən bir azərbaycanlı şair təriflənir, onun yazıb-yaratdığı şeirlər yüksək dəyərləndirilir. Mirzə Cəlil də tərif, alqış çalarını güclü bir şəkildə vermək məqsədi ilə bu sözdən istifadə etmişdir: “Lakin misilsiz olan şairimizin kəlamı o qədər mövzun və mənalı idi ki, oxuyan şəxs eləyə bilməzdi ki, təhsin və təqdir etməsin” (1, 33).

Bu cümlədə *təhsin* sözü “*bəyənib, əhsən demə*” mənasında işlənmişdir. *Təhsin* sözü ərəb dilində 2 mənada işlənir: 1) bəyənmə, bəyənib əhsən demə; 2) afərin (2, 642).

Tarixən dilimizdə cümlələrdəki sözləri bir-birinə bağlamağa xidmət edən “xah” köməkçi sözü işlənmiş və XX əsrin ilk onilliklərindən etibarən dilimizin lüğət tərkibindən çıxmışdır. Fars dilindən alınmalardan biri olan bu köməkçi söz Mirzə Cəlilin “Cümhuriyyət” sərlövhəli məqaləsində işlədilmişdir: “Bəhəral, *xah* vəzirlər, *xah* bunların rəisi hesab olunan prezident millətin yanında cavabdehdir” (1, 87).

Müasir fars dilində *xah* sözü “istər, istərsə” mənasında işlənir (2, 687). Onu da qeyd etməliyik ki, *xah* sözü Mirzə Cəlilin əksər məqalələrinin dilində işlədilmişdir: “Digər tərəfdən də müştərilərimiz bunu həmişə nəzərdə saxlamalıdırlar ki, biz əvvəl və axır hər bir abunə sahibi ilə nömrə hesabı ilə hesablaşacağıq, nəinki aty və il hesabı ilə, yəni açığı budur ki, jurnalımız hər necə təxirə düşsə də, axırda genə hər bir kəsə öz puluna görə jurnal vəsul olacaq, yəni 10 manat sahibinə 52 nüsxə, 5 manat sahibinə 26 nüsxə və 2 manat yarım sahibinə 13 nüsxə göndəriləcəkdir, *xah* jurnal öz vaxtında çıxdı, *xah* təxirə düşdü” (1, 39).

Ərəb və fars dillərindən alınmış leksik vahidlərdən Mirzə Cəlilin məqalələrində öz dəsti-xəttinə, üslubuna tam uyğun bir şəkildə istifadə etmişdir. Ədib “Arvad məsələsi” sərlövhəli məqaləsində də öz üslubuna sadıq qalaraq Şərq ölkələrində qadınların hüquqsuzluğunu ifşa etmək məqamında ərəb mənşəli “mütəmməddin” sözündən istifadə etmişdir: “Qəribə burasındadır ki, bu cür əqidə arvadlar barəsində nəinki min illərlə yer üzünün cəmi tayfalarının arasında davam edib, hələ bəlkə indinin bu saatında

mütəmməddin Yevropa millətlərinin içində də bu rəydə olan az deyil ki, arvad kişidən ağıl hissiyyətcə zəifdir və bu səbəbə politika aləminə qarışmağa haqqı yoxdur” (1, 43).

Mütəmməddin sözü ərəb dilinə məxsus leksik vahid olub dilimizə tərcümədə “mədəniyyətli, mədəni” deməkdir. Yazıçı sözügedən məqaləsində Rusiyada yaşayan qadınların hüquq məsələlərinə toxunaraq yazır ki, o ki, qaldı Rusiya hökuməti, şükür Allaha, axırncı **inqilabi-kəbirin** birinci əqidnəti bu oldu ki, Rusiyada yaşayan insanların cəmisinin ixtiyarı bərabərləşibdir, bilafərq cins, din və millət. Bu barədə Rusiyada dəxi əlahiddə bir danışılmalı məsələ qalmayıbdır, arvad məsələsi birdən-birə qurtarıbdır” (1, 42).

Verilmiş bu parçada **inqilabi-kəbir** ərəb mənşəli izafətin tərkibi Mirzə Cəlilin tənqid hədəfini gücləndirməyə xidmət göstərir və mətn mühitində digər leksik vahidlərlə çulğasaraq yazıçı ideyasını aydın şəkildə verilməsinə yardım edir. Müasir oxucu üçün **inqilabi-kəbir** izafət tərkibinin mənasının bir qədər anlaşılmazlıq yaratdığını nəzərə alıb bu ifadənin də etimologiyasına aydınlıq gətirməyi özümüzə borc bildik. İzafət tərkibinin birinci komponentində işlənən **inqilab** leksik vahidi müasir dilimizdə işləkliyini qoruyub saxlasa da, ikinci komponentdə gələn **kəbir** sözü dilimizin lüğət tərkibində ümumi isim kimi sabitləşə bilməmişdir. **İnqilab** sözü artıq dilimizdə ümumişləklilik qazanmış leksik vahiddir və dilimizdə üç mənada çıxış edir: 1) bir haldan başqa hala gəlmə; 2) çevrilmiş, dəyişiklik; 3) zorakı içtimai çevriliş, dövlət hakimiyyətinin bir sinfin əlindən başqa bir sinfin əlinə keçməsi (2, 242).

İzafət tərkibinin ikinci komponentində gələn **kəbir** sözü ərəb mənşəli olub “böyük” deməkdir. Dilimizdə bu söz tarixən üç mənə bildirmişdir: 1) böyük, ulu; 2) yaşlı, qoca; 3) mühüm, ciddi (2, 277). Bir daha da qeyd edirik ki, **kəbir** sözü ümumi isim kimi dilimizin lüğət tərkibində sabitləşməsə də, xüsusi isim, yəni şəxs adı kimi (Kəbirə qadın adı – M.H.) hazırda işlənməkdədir.

Mirzə Cəlilin “**inqilabi-kəbir**” ifadəsini işlətməkdə məqsədi bundan ibarət olmuşdur ki, qadın hüquqsuzluğunu ləğv etmək, aradan qaldırmaq üçün millət oyanmalı, ayağa qalxmalı, yalnız və yalnız böyük inqilablar etməyi bacarmalıdır. Böyük ədibə görə, **inqilabi-kəbir** etmək üçün birinci növbədə təşəbbüs göstərmək vacibdir və yazıçı yenə də həmin məqaləsində **təşəbbüs** sözü yerinə ərəb dilinə məxsus **iqdamat** leksik vahidindən istifadə edir: “Arvadların ikinci gurultulu iqdamatı vaxt olub miladi tarixinin 1840-cı ilində. Həmin il İngiltərənin paytaxtı Londin şəhərində qul azad etmək məsələsinin beynəlmiləl qurultayı əmələ gəldi” (1, 44).

Ərəb dilində **iqdamat** sözü **iqdam** şəklində işlənərək “təşəbbüs etmə”, “başlama” mənasını bildirir (2, 232).

Mirzə Cəlilin məqalələlərinin dilində işlənmiş və mənası çətin anlaşılan leksik vahidlərdən biri də fars dilinə məxsus “şümarə” sözüdür. Bu söz yazıçının “Poçtxana” məqaləsində dərc olunmuş qəzetlərin saylarını, nömrələrini bildirmək məqsədilə işlədilmişdir: Ruznaməmizin nəşrinin şöhrəti qeyri şəhərlərə çatdıqda çox yerlərdən idarəmizə məktublar yazıb abunə olmuşdular. Və biz təqribən bir ay bundan əqdəm birinci **şümarəni** və bir həftə ondan sonra ikinci **şümarəni** Təbriz poçtxanası vasitəsilə müxtəlif şəhərlərə göndərmişdik” (1, 47).

Fars dilində **şümarə** sözünün əsasında **şümar** leksik vahidi dayanır və həmin dildə bu söz ononim leksik vahid kimi çıxış edir: 1) şümar – say, hesab; 2) şümar – yara (2, 792). Fars dilində **şümar** sözünə **-ə** hissəciyi artırılaraq “nömrə” və “say” mənalarını ifadə edən **şümarə** sözü yaradılmışdır.

Mirzə Cəlil **“Müştərilərə”** sərlövhəli məqaləsində qəzetə məktublarla müraciət edən şəxslərə məsləhət edirdi ki, yazdıqları məlumatları aydın şəkildə qələmə alsınlar, hər bir hərfin öz nöqtələrini yerində qoysunlar, çox da kiçik hərflərlə yazmasınlar ki, bizim də zərrəbinə – lupaya, mikroskopa ehtiyacımız olsun. Yazıçı məqsədini daha konkret şəkildə ifadə etmək üçün məqalənin leksikonunda fars dilinə məxsus **“rizə”** sözündən istifadə etmişdir: “Məktubun üç səhifəsini təmiz qoyub, qabaqkı yazıq səhifəyə yetmiş iki mətləb doldurmasılar, yetmiş iki haşiyə çıxarmasınlar, hərfin öz nöqtəsini öz yerində qoysunlar və elə **rizə** yazmamışlar ki, biz zərrəbinə möhtac olaq” (1, 48).

Yazıçı bu məqaləsində **rizə** sözünü “xırda, kiçik” mənasında işlətməmişdir. Çünki olduqca xırda, kiçik hərflərlə yazılmış sözləri görünür, o dövrün dili ilə desək, mühərrir çətinliklə oxuduğuna görə, yazarlara, qəzetə müraciət edənlərə, məktub göndərənlərə tövsiyyə edirdi ki, çox da kiçik hərflərlə sözləri yazmasınlar. **Rizə** sözü fars dilində 2 mənada işlənir: 1) tikə, parça; 2) xırda, parça (2, 523). Fars dilində bu qoşa söz formasında da (rizə-rizə) çıxış edir və “tikə-tikə”, “parça-parça” mənalarını bildirir (2, 523).

Beləliklə, Cəlil Məmmədquluzadənin məqalələrinin dilində xeyli sayda ərəb-fars kəlmələrindən istifadə edilmişdir ki, bunların hər biri mətn mühitində müəyyən üslubi yük daşıyıcısı vəzifəsini yerinə yetirir. Yazıçı məqalələrinin

dilində işlətdiyi “zəbani sual-cavab – şifahi surətdə sual-cavab etmək”, “ehzar olunmaq – çıxarılmaq”, “vəch – məqalədə: pul, haqq”, “bəqədrül – məqdur – mümkün qədər, gücləri çatıncaya qədər”, “müsaidət – yardım”, “təncid etmək – tərifləmək, təzim”, “təqdis etmək – əziz tutmaq, hörmət etmək”, “qəvi – güclü, qüvvətli”, “dadüstəd – alış-veriş”, “cünunluq – dəlilik”, “zibü-zibər – bəzək-düzək”, “mərbut tutmaq – bağlı, əlaqədar hesab etmək”, “tərcih vermək – üstün tutmaq”, “məzkur – adı çəkilən”, “günahikəbir – böyük günah”, “izhari-vücut eləmək – ortaya çıxmaq, meydana çıxmaq”, “təərrüz – məqalədə; hücum”, “övza və ətvar – vəziyyətlər və tövrlər”, “furutənlik – itaətkarlıq”, “müşə - müvəqqəti nigah”, “səfahət – ağılsızlıq”, “ədyan – dinlər” və s. söz, ifadə, söz birləşmələri, izafət tərkibləri, frazeologizmləri dövrün əsas cəhəti və klassik ənənələrin davamı kimi xarakterizə edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 6-cı cild. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1985
2. Ərəb və fars sözləri lüğəti (Azərbaycan klassik ədəbiyyatını oxumaq üçün). Bakı, Yazıçı, 1985

Böyük Azərbaycan şairi və dramaturqu Hüseyn Cavidin 135 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı

2017-ci ildə Azərbaycan ədəbiyyatının böyük nümayəndəsi, görkəmli şair və dramaturq Hüseyn Cavidin (Hüseyn Abdulla oğlu Rasizadənin) anadan olmasının 135 illiyi tamam olur.

Hüseyn Cavid son dərəcə dərin məzmunlu yaradıcılığı ilə çoxəsrlik Azərbaycan ədəbiyyatı xəzinəsinə tarixi-mədəni dəyərlər bəxş etmiş qüdrətli söz sənətkarıdır. O, Şərqi zəngin fəlsəfi-poetik irsi zəminində yüksələrək və dünya romantizm ənənələrindən uğurla bəhrələnərək Azərbaycan xalqının ədəbi-bədii fikir salnaməsinə parlaq səhifələr yazmışdır. Mütəfəkkir sənətkarın neçə-neçə oxucu və tamaşaçı nəslinin estetik zövqünü müəyyənləşdirən əsərləri bu gün də öz monumentallığını və yüksək təsir gücünü qorumaqdadır.

Totalitarizmin çoxsaylı qurbanlarından biri kimi Cavidin adı doğma xalqının təfəkküründə obrazlaşmışdır. Ağır repressiya illərində mənən sarsılmadan keçdiyi ibrətamiz həyat yolu onu yaddaşlarda sənətkar şəxsiyyətinin bütövlüyünün rəmzinə çevirmişdir.

Azərbaycan xalqının dahi oğlu Heydər Əliyevin şəxsi təşəbbüsü ilə Hüseyn Cavidin nəşinin hələ 1982-ci ildə uzaq Sibirdən vətəninə gətirilməsi və Naxçıvanda məzarüzərində möhtəşəm məqbərənin ucaldılması milli ruhun dirçəlişi və azərbaycançılıq məfkurəsinin təntənəsi baxımından müstəsna əhəmiyyətə malik misilsiz bir hadisədir.

Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı naminə müstəsna xidmətlər göstərmiş böyük söz ustası Hüseyn Cavidin 135 illik yubileyinin layiqincə keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq qərara alıram:

1. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi ilə birlikdə, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin təkliflərini nəzərə almaqla, Hüseyn Cavidin 135 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirlər planını hazırlayıb həyata keçirsin.
2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 24 oktyabr 2017-ci il.

HÜSEYN CAVIDİN “TOPAL TEYMUR” DRAMINDA KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN KOMMUNİKATIVLIYINƏ VƏ MƏNŞƏYİNƏ DAİR

Hüseyn Cavid son dərəcə dərin məzmunlu yaradıcılığı ilə çoxəsrlik Azərbaycan ədəbiyyatı xəzinəsinə tarixi-mədəni dəyərlər bəxş etmiş qüdrətli söz sənətkarıdır. O, Şərqi zəngin fəlsəfi-poetik irsi zəminində yüksələrək və dünya romantizm ənənələrindən uğurla bəhrələnərək Azərbaycan xalqının ədəbi-bədii fikir salnaməsinə parlaq səhifələr yazmışdır.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Mütəfəkkir Azərbaycan şairi və dramaturqu Hüseyn Cavidin dil sirləri müəyyən baxımdan dilçilər və türkoloqlar tərəfindən araşdırılmasına baxmayaraq hələ də bu dil sistemində tədqiq olunmalı sahələr çoxdur. Bu baxımdan dahi Azərbaycan şairi və dramaturqunun yaradıcılığında əksini tapan köməkçi nitq hissələrinin kommunikativlik keyfiyyətləri, poetik funksionallığı və mənşə məsələləri də istisna deyildir. Hüseyn Cavid zəmanəmizdən bir əsrdən çox zaman məsafəsi ayırsa da, bu gün onun dili müasir Türkiyə və Azərbaycan türkcəsi ilə olduqca doğma səsləşir. Görkəmli ədibin hər bir əsərində qurduğu mətnlər müəyyən modelə əsaslanır və model quruculuğunda köməkçi nitq hissələri intensiv şəkildə çıxış edir. Məsələn, müəllifin “Topal Teymur” dramından aşağıdakı mətn modelinə nəzər yetirək: “*Teymur: Divan bəyi **daha** başqa düşünüyor, o **daha** etiqadçı. **Fəqət** unutmamalı **ki**, hər səciyyə **və** şəxsiyyət*

birər qanun deməkdir. **İştə** bu gün şəxsiyyətim mənə nə əmr edərsə, onu yapmaqdan çəkinməm. Bununla bərabər mən indiyə **qədər** qurultaysız, şurasız bir şey yapmadım, **çünki** şurasız bir məmləkət cahil bir şəxsə bənzər **ki**, tutduğu işlər, söylədiyi sözlər **həm** nədamət **və** fəlakət doğurur. Mən daima həkim **və** aqıl şəxsləri dinlədim, böyük sərdarlar **ilə** müşavirə yaptım. **Yalnız** hər b **ilə** mübarizəyə deyil, sülh mənafeyini **də** düşündüm. **Əvət**, mən şu nəhayətsiz ölkələri **gah** tədbir **və** siyasətlə, **gah** sülh **və** məhəbbətlə, **gah** təhdid **və** şiddətlə, **gah** əfv **və** mülayimətlə idarə etmək istərdim. Mən hər işdə səbit **və** istiqaməti sevdiyim **kimi** hazım **və** ehtiyatdan **da** xoşlanırsan; lazım gəlsə, bəzən düşmanlarıma qarşı səbr **və** təhəmmül göstərirəm, bəzən **də** qafil **və** cahil görünməkdən zövq alıram” (1, 257)

Topal Teymurun bu monoloqunda cəmi 35 köməkçi nitq hissəsi işlənmişdir. Demək olar ki, bu nitq vahidləri mətnin əksər parametrlərində özünü göstərir və bağlama, qoşulma funksiyalarını yerinə yetirir. Buna mətnin koqeziyası da demək olar. Koqeziya o deməkdir ki, belə nitq vasitələri mətnin daxili strukturasını formalaşdırır, yəni mətndaxili əlaqələr yaradır.

Topal Teymurun bu monoloqundakı fikir indiki zaman çərçivəsində baş verir. Əlbəttə, fikir indiki zaman çərçivəsində baş versə də, müəyyən cümlələrdə keçmişə ötürülmə məqamları da var. Sözsüz ki, bu mikromətdə komponentlər arasında həm birləşdirmə, həm də söz və ifadələrin məna çalarlarını qüvvətləndirmə stixiyası da mövcuddur. Yəni, bağlayıcının işlənmə intensivliyi, digər köməkçi nitq hissələri ilə müqayisədə daha üstündür və bunları ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirməklə Hüseyn Cavidin yaradıcılığında köməkçi nitq hissələrinin hansı imkan-

lara malik olduğunu və onların kommunikativ və arxaiklik keyfiyyətlərini üzə çıxarmaq mümkündür. Topal Teymurun monoloqunda işlənmiş **daha** ədatından başlayaq. Bu ədat mətndə iki dəfə işlənərək qoşulduğu sözlərin mənasını qüvvətləndirməyə xidmət göstərmişdir. Azərbaycan dilinin qrammatikasına həsr olunmuş araşdırmalardan da məlum olur ki, **daha** ədatı "... aid olduğu sözün, ifadənin, birləşmə və cümlələrin mənasını gücləndirir, hərəkətin, əlamətin təsirini artır. Bu ədat həm də dərəcə əlaməti kimi nəzərdən keçirilir, lakin ümumən ədatların qüvvətləndirici növünə aid edilir. (2, 423)

Mətndə **fəqət** köməkçi nitq hissəsi bir dəfə işlədilmişdir. **Fəqət** köməkçi nitq hissəsi Azərbaycan dilində həm bağlayıcı, həm də ədat kimi işlənərək omonimləşir. Topal Teymurun yuxarıdakı monoloqunda bağlayıcı kimi işlənməmişdir, çünki mürəkkəb cümlənin tərkib hissəsi arasında ziddiyyət mənası yaratmışdır.

Azərbaycan dilçiliyində təkcə bir mətn əsasında köməkçi nitq hissələrinin funksionallığı və onların mənşəyi məsələsi ilk dəfə olaraq aparıldığından belə araşdırmalar yeni üsul hesab edilməli və hər hansı şair və yazıçının yaradıcılıq potensialı, ustalığı və məharəti meydana çıxarılmalıdır. Bu baxımdan bəşəri ideyalara malik Hüseyn Cavid misli bərabəri olmayan söz ustasıdır.

Təhlilə cəlb etdiyimiz kontekstdə **ki** bağlayıcısından iki dəfə istifadə edilmişdir. Mətnə bu bağlayıcı həmcins üzvləri bir-birinə bağlamağa xidmət göstərmişdir.

Topal Teymurun bu monoloqunda **və** bağlayıcısı 9 dəfə işlədilmişdir. Azərbaycan dilində bu bağlayıcının tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirmə, budaq cümləni baş cümləyə bağlama funksiyası da ge-

nişdir. *Və* bağlayıcısı yazılı ədəbi dilimizdə ən çox işlənən bağlayıcıdır. “ Bu bağlayıcının ərəb mənşəli hesab edirlər. Əslində isə, bu bağlayıcı Azərbaycan dilində VII əsrdən çox-çox əvvəllər işlənən bir bağlayıcı olmuşdur. Bu bağlayıcı tarixən *ü* bağlayıcısı ilə bir mənşədən olub (rus dilindəki *i* bağlayıcısı ilə eyniköklüdür), saitlə bitən sözlərdə *vü* şəklində də yazılmışdır: “*Vərqa və Gülşə*”, “*Daməvü Dam*”, “*Zəmbürü əsəl*”, üçüncüyə nam” (Məsihi) – misralarından göründüyü kimi, *vü* tədricən *və* bağlayıcısı ilə paralel işlənmişdir və onun açıq saitli variantıdır. (3, 403-404; 4, 125)

Kommunikativ vəzifə daşımaları baxımından da köməkçi nitq hissələri olduqca əhəmiyyətlidir. Həm bu, həm də digər vəzifələrinə görə, kommunikativlik də köməkçi nitq hissələrinin kontekstual şəraitdə cümlənin ümdə vəzifələrindən biridir və müəyyən informasiyanın çevik və dolğun bir şəkildə verilməsində bu nitq vahidləri də mühüm rola malikdir. “Məhz bu vəzifəsinə görə cümlə başqa sintaktik vahidlərdən fərqlənir. Digər sintaktik vahidlər – sözlər, söz birləşmələri ancaq müəyyən şərait daxilində, kontekstdə, dialoqda və yaxud mürəkkəb cümlənin tərkibində kommunikativ vəzifə daşıya bildikləri halda, cümlə bu vəzifənin, yəni kommunikativ vəzifənin öhdəsindən müstəqil olaraq gəlir. Təsadüfi deyil ki, qrammatikaya aid nəzədən keçirdiyimiz ədəbiyyatda sintaksisin əsasını cümlə haqqında təlim təşkil edir.” (5, 23)

Hüseyn Cavidin təhlilə cəlb etdiyimiz tək bircə mətnində ən çox kommunikativ vəzifəni bağlayıcılar yerinə yetirmişdir və ədatların da müəyyən baxımdan kommunikativliyi göz qabağındadır. Mətnə arxaıkləşmiş və müasir Türkiyə türkcəsində intensiv bir şəkildə işlənən *işlə*

ədatına bir dəfə təsadüf olunur. Sözügedən mətndə özündən sonra gələn ifadənin məna çalarını qüvvətləndirməyə xidmət edən **ıştə** ədatına XIV-XVI əsrlərdə Azərbaycan yazılı və şifahi dilində olduqca intensiv bir şəkildə rast gəlirik. Bu dövrlərdə **artuq** sözünün sinonimi kimi işlək bir vəziyyətdə olan **ıştə** ədatı "... iki tərkib hissədən əmələ gəlmişdir. Birinci tərəfi işarə əvəzliyi olan **bu**-nun sinonimi olan **uş** / **oş** mənşə etibarilə daha qədim olub, qədim türk dilləri abibələrinin dilində **oş**, **uş** şəklində işlənmişdir. Nəsimidə bu xüsusiyyət daha çox nəzərə çarpır. İkinci tərkib hissəsi olan **tə**, **dəxi** ədatının bəsid şəkli olan **da**, **də**-nin qismən sövti dəyişməyə uğramış şəklidir, çünki dilimizin sövti qanunlarına əsasən **oş** sözünün son samiti olan **ş**-nin təsiri nəticəsində **də**-nin birinci samiti **d-da** karlaşaraq **t** vəziyyətinə düşmüşdür. Beləliklə, eyni məzmunə gələn **oş** və **də**, **tə** çarpazlaşaraq, **oştə**, **uştə**, **ıştə** kimi bir inkişaf yolu keçmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir türk dili üçün səciyyəvi olan bu ədat Azərbaycan dilində bir o qədər də inkişaf etməmişdir. Ədəbi materiallarımızın dilində **oş** nisbətən çox, **ıştə** isə çox az işlənmişdir. Rast gəldiyimiz misalları nəzərdən keçirək: *Dərdə dərman andan oldu, Dərdə dərman buldum uş. Getdi qış dövrü aradan, Uş gülüstan dövridir (Xətai); Aləmi uş mana zindan edən, Didi Məcnun oldi adəm uş bu gün (Həqiri).*

Təxminən yenə də eyni şairlərin dilində bu ədatın mürəkkəb forması işlənmişdir: *Çün Məsiha istərisən, İştə gəldi dər-rəmim. Bu şəhri qoyub, üstə kədər xəstə Nəsimi. Halımı sənsiz, ey sənəm, bilməz isən gəl ıştə gör. Yarımı ayırdı bəndən çərxi-qəddar ıştə gör. (Nəsimi); Hicrin etdi mən qəribə uştə gör avarələr. (Xətai)*

Belə bir cəhəti qeyd etməliyik ki, XIV əsrdən sonra *ıştə, uştə* ədatı dildə öz əhəmiyyətini itirdiyi üçün bədii əsərlərin dilində daha işlənmişdir. Yalnız XX əsrin əvvəllərində Bakıda nəşr olunan bir sıra qəzet və jurnalların dilində işlənmişdir ki, bu da xalq dilinin güclü təsiri nəticəsində tezliklə sıxışdırılıb sıradan çıxarılmışdır.” (6, 214)

Topal Teymurun monoloqunda **çünki** bağlayıcısı səbəb bildirmək məqsədilə bir dəfə işlədilmişdir. Mətnə budaq cümləni baş cümləyə bağlayaraq səbəb budaq cümləsini formalaşdırmışdır. Bu bağlayıcı da kommunikativ vəzifənin öhdəsindən müstəqil olaraq gəlir. Mürəkkəb quruluşa malik olan bu bağlayıcı **çün** və **ki** köməkçi sözlərinin əsasında yaranmışdır. Azərbaycan dilinin tarixi dövrlərində və eyni zamanda filklor örnəklərinin dilində bu bağlayıcının **çün** / **çin** / **çünkim** / **neçün ki** / **anın üçün kim** və s. formalarından da istifadə edilmişdir.

Mətnə **gah** bağlayıcısının işlənmə intensivliyi olduqca yüksək bir səviyyədədir. “*Əvət, mən şu nəhayətsiz ölkələri gah tədbir və siyasətlə, gah sülh və məhəbbətlə, gah məhdud və middətlə, gah əfv və mülayimətlə idarə etmək istərim*”- cümləsində 4 dəfə işlənən **gah** bağlayıcısı cümlənin daxili strukturunu – semantik, funksional-kommunikativ əlaqələrini olduqca bir sıx şəkildə həm bir-birinə bağlamış, həm də bölüşdürmə kommunikasiyasını yerinə yetirmişdir. Şübhəsiz ki, bu cümlə də mətn daxilində mikro bir mətnədir. Unutmamalıyıq ki, bu cümlə də sintaktik bir vahiddir. H.Cavid də bu mətni dilimizdə mövcud olan mətnyaratma qanunauyğunluqları əsasında formalaşdırmışdır. N.Novruzova da düzgün olaraq qeyd edir ki, mətnin özünəməxsus şəkili mexanizmi mövcuddur. O, dildə səviyyə iyerarxiyasının ən yüksək və müstəqil vahididir.

Mətn dedikdə zəncirvari daxili ardıcılıqla sıralanan, müvafiq qəlibdə nizamlanan, kommunikativ vəzifənin vahidliyi ilə birləşmiş cümlələr çoxluğu dərk edilir. (7, 67)

Nəzərdən keçirdiyimiz bu mətnin təşkilində **ki** bağlayıcısı da iki dəfə işlənərək tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərini bir-birinə bağlamışdır. Mətndəki hər iki cümlədə **ki** bağlayıcısı tamamlıq budaq cümləsini baş cümləyə bağlamışdır. “**Ki** bağlayıcısı dilimizdə son dərəcə çox işlənən bağlayıcıdır. Azərbaycan dilinin özünəməxsus bağlayıcısıdır və nostratik sözdür” (8, 21-22)

Mətnə **ilə** və **la, lə** həm qoşma, həm də bağlayıcı kimi 7 dəfə işlənmişdir. Mətndəki əlaqələrin kommunikativliyində morfoloji vasitə kimi **ilə** və **la, lə** olduqca dəyərli və maraqlı qarşılıqlı münasibətlər – birgəlik çarları yaratmışdır. **İlə** qoşma və bağlayıcısı tarixən **birlən** şəklində olmuşdur. Tarixi dövrlərin məzmununu H.Cavidin təhlilə cəlb etdiyimiz mətnində də qoruyub saxlamışdır. **Birlən** qoşması XIX əsrə kimi işlənmiş və bu əsrdən sonra **ilə** şəklinə düşmüşdür. Tarixi dövrlərdə **ilə**-nin **ilən** forması da mövcud olunmuşdur. H. Mirzəzadə bu formanı daha qədim sayaraq yazır ki, **birlən** qoşmasının birinci tərkib hissəsində olan **b** – **r**-nin düşməsi nəticəsində bu forma düzəlmişdir. **İlən** qoşmasının **birlən və ilə** qoşması arasında keçid mərhələsi kimi də düşünmək olar. (6, 209)

Mətnə **də** ədatı bir dəfə işlənərək “**sülh mənafeyi**” ifadəsinin mənasını qüvvətləndirmişdir. Cümlədə “**sülh mənafeyi**” ifadəsindən sonra gələn **də** ədatı qüvvət, emosional bir məna incəliyi əmələ gətirmişdir. Müasir dilimizdə intensiv işlənməsinə baxmayaraq, qədim dövrlərdə bu ədatın **dəxi** şəklinə daha çox üstünlük verilmiş və elə məhz

buna görə də **da, də** ədatının “**dəxi**” sözündən törəndiyi ehtimal olunur.

Mətndə müasir dilimizdə işlək olan **qədər** qoşması **qadar** şəklində, yəni **a-ə** fonetik əvəzlənməsi ilə işlənmişdir: “Bununla bərabər mən imdiyə **qadar** qurultaysız, şurasız bir şey yapmadım” – cümləsində işlənən **qədər** köməkçi sözünü **kimi** məsafə hüdudu bildirən qoşması ilə əvəz etmək mümkündür. Maraqlı cəhət budur ki, kommunikativ baxımdan “**indiyə qədər**” ifadəsində **indiyə** sözünü atıb, **qədər** qoşmasını saxlamaq olmaz və yaxud əksinə də bu əməliyyatı aparmaq dil və nitq qaydaları baxımından düzgün olmaz. **Qədər** qoşmasının kommunikativliyi bir də onunla səciyyələnir ki, o, müxtəlif mətnlərdə həm qoşma, həm də əsas nitq hissəsi kimi işlənir və ona görə də onun kommunikativliyini mətnə əsasən müəyyənləşdirmək mümkündür. Mətnin istənilən təzahüründə **qədər** köməkçi sözü və qeyri-sabit qoşması spesifik kommunikativ səciyyəyə malik olur və bu planda mətnin kommunikativ funksiyasından asılı olaraq həm qoşma, həm də isim, sifət, zərf və s. kimi çıxış edir.

Mətndə **kimi** qoşması bənzətmə mövqeyində bir dəfə işlədilmişdir. “*Mən hər işdə səbat və istiqaməti sevdiiyim kimi hazım və ehtiyatdan xoşlanıram*” – cümləsində **kimi** qoşması “**sevdiiyim**” sözünə qoşularaq onu “**hazım və ehtiyat**” isimləri ilə əlaqələndirmişdir.

Vaxtilə dilimizdə bağlayıcı kimi işlənmiş **yalnız** sözü Hüseyn Cavidin bu mətnində ədat funksiyasını yerinə yetirir və semantik çalar qazanaraq “hərb və mübarizə” ifadəsinin mənasını qüvvətləndirir. Müasir Azərbaycan dilində **yalnız** sözü semantik çalar qazanaraq və bağlayıcı

kimi işləkliyini zəiflədərək ədatlaşmağa doğru daha çox meyil göstərir.

Beləliklə, Hüseyn Cavidin “Topal Teymur” dramından götürdüyümüz bircə mətn əsasında köməkçi nitq hissələrinin mətnyaradıcı funksiyasını, kommunikativliyini və eyni zamanda mənşəyi məsələsinə qısaca nəzər saldıq. Bütün bu deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Hüseyn Cavidin bütövlükdə yaradıcılığı köməkçi nitq hissələri ilə olduqca zəngindir və onların mətnin təşkili mexanizmindəki rolunu geniş və sistemli bir şəkildə araşdırılması Azərbaycan dilçiliyinin, o cümlədən türkologiyanın qarşısında duran ən mühüm məsələlərdəndir.

Köməkçi nitq hissələri mətnin komponentləri arasında əlaqə və münasibətlər yaradır. Bu faktlar mətnlərdə işlənən köməkçi nitq hissələrinin yerini, rolunu, kommunikativ və mətnyaradıcı funksiyasını aşkarlamağa imkan yaradır. Təkcə Azərbaycan xalqına deyil, bütövlükdə bəşəriyyətə mənsub olan Hüseyn Cavidin yaradıcılığında əksini tapan istər müasir dilimizdə işlənən və istərsə arxaikləşən köməkçi nitq hissələrinin araşdırılması və onların mətndəki funksiyasının öyrənilməsi olduqca aktualıq kəsb edən məsələlərdəndir. Bu baxımdan bu məqalədə Hüseyn Cavid yaradıcılığından bircə mətn götürərək həmin komponentləri arasında köməkçi nitq hissələrinin kommunikativ keyfiyyətləri və mənşəyi təhlil süzgəcindən keçirilmişdir.

Ədəbiyyat

1. H. Cavid. Dram əsərləri. Tərtib edənə Turan Cavid. Bakı, 1975
2. Q. Kazımov. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, “Elm və təhsil”, 2017

3. Q. Kazımov. Seçilmiş əsərləri, VII cild. Bakı, “Nurlan”, 2009
4. M.Hüseynova. Üslubi morfologiya. Bakı, 2018
5. L.Məmmədova. Müasir fars dilində səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin işlənmə xüsusiyyətləri. Bakı, “Filologiya məsələləri” jurnalı, 2018
6. H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990
7. N.Novruzova. Mətn sintaksisi. Bakı, “Təhsil”, 2002
8. Q.Kazımov. Seçilmiş əsərləri, VIII cild. Bakı, “Nurlan”, 2009

HÜSEYN CAVIDİN DRAMLARININ DİLİNDƏ XİTABLAR EKSPRESSİVLİK YARADAN

VASİTƏ KİMİ

Hüseyn Cavid Azərbaycan ictimai-fəlsəfi, ədəbi-bədii fikrinin inkişafında misilsiz xidmətləri olan şəxsiyyətlərdəndir və onun yaradıcılığında mühüm dil vasitələrindən olan xitabların linqvistik istiqamətdə tədqiqi zəruri əhəmiyyət kəsb edir. Bu dahi şair-dramaturqun əsərlərinin dilində xitablar ekspressiv səciyyə daşıyır və mühüm bir poetik vasitə kimi çıxış edir. Bu və ya digər personajın bir-birinə müraciət tonu onlar haqqında oxucuya çox şey verir və personajların daxili aləmini, səciyyəsinə açmaq üçün Hüseyn Cavid xitablardan müxtəlif şəkildə istifadə etmişdir. Məsələn, şairin dram əsərlərində müxtəlif obrazlar, surətlər, personajlar iştirak edir ki, bunların bir-birlərinə müraciəti üslubi yük daşıyıcısına çevrilir və müəyyən məqsəd daşıyır:

Şeyx Əbuzər! Bax, işə seyr elə,

Hər nə gördünsə get də aç, söylə.

Olmuş ağuşı-pərmi Zəhranın

Bastəri -nazi Şeyx Sənanın (1, 11)

Ey böyük Şeyx! Gördüm ətrafi

Sarıyır incə, xoş bir aydınlıq (1, 19)

Bu və ya buna bənzər nümunələr Hüseyn Cavidin yaradıcılığında olduqca çoxdur və bunlar onu göstərir ki, personajların bir-birinə müraciəti onları səciyyələndirmək, dramaturqun şəxsə və hadisəyə münasibətini bildirmək

üçün işlədilmiş və mühüm bədii ifadə vasitəsi kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Sinonimik cərgəli xitablar Hüseyn Cavidin yaradıcılığında geniş yayılmışdır ki, bu forma müəyyən dəbdəbəli xarakter daşıyır və müraciət olunan obyekt dinləyicinin gözü qarşısında daha əzəmətli bir şəkildə təcəssüm etdirilir. Məsələn, aşağıda verəcəyimiz poetik mətndə sinonimik cərgə təşkil edən xitablar (**Tanrı, Yaradan, Xaliq-zəmin**) **Tanrı, Yaradan** motivinə dərin hörmətin, məhəbbətin əlaməti kimi çıxış edir:

Şeyx Sənan

(göyə doğru)

Ey böyük Tanrı, ey böyük Yaradan!

Hər qulun halı, fikri səncə əyan.

Məni səndən gözəl bilən, tanıyan,

Varmı **ey xaliqi-zəminü** zəmin!

Göründüyü kimi, poetik mətndəki sinonimik cərgə şəklində, zəncirvari formada istifadə olunmuş xitablar ekspressivliyi qüvvətləndirmiş, poetikliyi maksimum həddə çatdırmışdır.

İndiyə kimi yazılmış əksər dilçilik əsərlərində göstərilir ki, xitablar qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər və söz birləşmələridir. Xitablar cümlənin üzvləri ilə qrammatik əlaqədə olmadığı üçün cümlənin quruluşunu dəyişdirəbilmir, lakin cümlədə ifadə edilən fikrin təsirini dəyişdirə bilər (2, 308) Məhz bu xüsusiyyətinə görə xitablar Hüseyn Cavidin yaradıcılığında da yüksək bədii keyfiyyəti, xüsusiyyəti özündə əks etdirir:

Şeyx Hadi

(ümumə)

Möhtərəm arkadaşlar! On sənədir

Tərk qılmış cahanı Şeyx Kəbir (1, 32)

Şeyx Sənan

(parlamaqda olan günəş göstərir)

Arkadaşlar! Şu parlayan günəşin

Feyzi birdir cahanda hər kəs için (1, 33)

Şeyx Sənan

(sözünə davam ilə)

Arkadaşlar! Bu yolda zəhmət var;

İstirahət deyil, əziyyət var(1, 33)

Hüseyn Cavidin əsərlərində istifadə etdiyi təkrarlanan xitablar işləkliyi ilə daha çox diqqəti cəlb edir və bunlar şairin yaradıcılığında bir sistem təşkil edir. Təkrarlanan xitablar, hər şeydən öncə, mətnyaradıcı vasitə və ritmik keyfiyyəti artıran amil kimi çıxış edir. Üslubiyyətə aid mənbələrdə də doğru olaraq göstərilir ki, təkrarlar mənə gücləndirən, ritmik keyfiyyəti artıran üslubi fiqurlardandır və onun tipologiyası üslubi fiqur olmasıdır. “Təkrar bir fiqur kimi həm leksik, həm də sintaktik vahidlərlə ifadə olunur. Təkrar çox qədim üslubi fiqurdur. Təkrarın üslubi – semantik funksiyaları və onun daşdığı əlavə poetik çalarlar olduqca müxtəlifdir” (3, 338) Hüseyn Cavidin yaradıcılığında hər hansı poetik fikrin, mənanın gücləndirilməsi, ekspressivliyin çatdırılması üçün istifadə olunan təkrarlanan xitablar poetik mətnin ideya və məzmunu ilə bağlı olaraq işlədilmişdir:

Oğuz

(yola doğru baxaraq böyük bir maraqla)

Özdəmir, Özdəmir! Bax, iştə odur,
Dəli dərvişə bax, nasıl gəliyor (1, 42);

Şeyx Sənan
Şeyx, ya Şeyx, gəl də seyr eylə,
Yandım atəşdə kəndi rəyimlə (1, 104)

Şeyx Sənan
Ah, **Xumar, Xumar!**
Nəyə gəldin? Deyil bu illətsiz? (1, 105)

Xumar
Şeyx, ya şeyx! Durma gəl qaçalım,
Gəl, aman, gəl qaçıb da qurtulalım (1, 105)

Hüseyn Cavidin yaradıcılığında daha çox personajların adları ilə ifadə olunan təkrarlanan xitablar daha çox müşahidə olunur və müxtəlif çalarlıqlarda özünü göstərir. Məsələn, “Şeyx Sənan” faciəsində Papas Xumara müəyyən təəssüf hissini aşağıdakı şəkildə bəyan edir.

Papas
(Xumara)
Xumar! Xumar!
Sana layiqmi böylə bir rəftar?
Bir düşün, bir düşün, nə yaptın sən?
Üz çevirmişdir xuda səndən (1, 108)

Şairin yaradıcılığında xitabların təkrarında nəzərə çarpan cəhətlərdən biri də təkrar edilən xitabın bədii təyinlə işlənməsidir. Məsələn, Xumar xüsusi isimdən ibarət olan təkrarlanan xitab Şeyx Sənanın poetik nitq aktında “qönçeyi-bahar”, “nazənin dilbərim” bədii təyinləri ilə işlədilir:

Ruhim, ey qönçeyi -bahar **Xumar!**
Nazənin dilbərim **Xumar! Xumar!**
Sən nəçin böylə duyğusuz qaldın?

Nə çətin yerdə uyquya daldın? (1, 113)

Oyan artıq, **Xumar**, oyan, gedəlim,
Şu müvəlləc mühiti tərk edəlim.
Hər tərəfdən hücum edər ağyar,
Qalx, oyan, nazənin **Xumar, Xumar** ! (1, 115)

Bu nümunələrdə **Xumar** təkrarlanan xitabı müxtəlif bədii təyinlərlə ifadə olunmuşdur ki, burada dramaturq təyinlərin köməyi ilə gözəl obrazlılıq və yeni bədii çalarlıqlar yaratmışdır.

Hüseyn Cavidin işlətdiyi təkrarlanan xitablarda bəzi məqamlarda çağırış çaları da güclü olur və bunlar əsasən yüksək intonasiya ilə deyilir. Məsələn, gürcülər Xumarı (özündən getmiş, uyumuş Xumarı- M.H) çağırarkən onun adını yüksək intonasiya ilə tələffüz edirlər ki, bunu aşağıdakı poetik nitq aktında aydın təkrar müşahidə etmək olar:

Gürcülər
Xumar, oyan, gözəl mələk!
Nə tez dəyişdi halətin!
Pozuldu sanki bir çiçək,
Təravətin, lətafətin,
Vüsalə irmədin, demək.
Könüldə qaldı həsrətin...
Oyan **Xumar**, oyan **Xumar**!
Oyan, oyan, **Xumar**, oyan! (1, 118)

Şairin dramlarının dilində bəzi məqamlarda tərif çaları da təkrarlanan xitablar vasitəsilə verilir.

Məsələn:

Cəlal
(gələrək)

Gövərçin, Gövərçin, gözəl Gövərçin!

Bu küskün baxışlar neçin? Ah, neçin?

Söylə, nədən solmuş pəmbə yanaqlar?

Neçin, neçin gülməz o gül dodaqlar? (1, 125)

Yıldırım

Əkrəm! Ah, sevimli Əkrəm!

Sənmisin, rəyamı gördüyüm, bilməm?

Nə oldu yahu, bu nasıl qiyafət?

Pək uzun sürdü yaptığın səyahət (1, 128)

Cəlal

Anjel, sevimli Anjel!

Sənsiz ruhim qaplar

Yığın-yığın qayğılar (1, 138)

Hüseyn Cavid dramlarının dilində işlətdiyi xitabların demək olar ki, hər biri poetik mühitlə həmahəng səslənir, personajların nitq aktları ilə bilavasitə bağlı olur, söylənilən fikirləri ahəngdar bir şəkllə salır:

Mələk

Ya Rəbb, bu nə dəhşət, bu nə fəlakət?

Ya Rəbb, bu vəhşət, nə zəlalət?

Yox kimsədə insafü mürüvvət,

İblisəmi uymuş bəşəriyyəət?! (1, 195)

Vasif

Rəna!Rəna! Sevimli afət!

Gəl, durma, aman, edilsə qəflət

Mütləq səni məhv edər şu xain,

Olmaz daha qurtuluş səninçin (1, 228)

Beləliklə, dahi dramaturq Hüseyn Cavidin əsərlərində istifadə etdiyi xitablar üslubi baxımdan rəngarəng olmaqla bərabər personajların nitq aktlarını fərqləndirən lingvistik vasitələrdəndir və ekspressiv çalarlıqların yaradılmasında həlledici dil vahidləri kimi çıxış edir.

Ədəbiyyat

1. Hüseyn Cavid. Dram əsərləri. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1975
2. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı. Oçerklər, Bakı, “Elm”, 1970
3. Hüseynova M. Müasir Azərbaycan dili: Aşıq və el şairlərinin yaradıcılığının dil-üslub xüsusiyyətləri, Bakı, 2018

Cəfər Cabbarlının 120 illiyinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı

2019-cu ilin mart ayında Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, böyük şair, yazıçı və dramaturq Cəfər Qafar oğlu Cabbarlının anadan olmasının 120 illiyi tamam olur.

Cəfər Cabbarlı XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının geniş şöhrət tapmış nadir simalarındandır. Klassik ədəbi irs zəminində yetişən ədib milli ədəbiyyatın parlaq ənənələrini qorumaqla bərabər, yenilik və müasirlik uğrunda mübarizəni yaradıcılığının əsas qayəsinə çevirmişdir. Dramaturgiyamızın təşəkkülü və yüksəlişi tarixində yeni mərhələnin təməlini qoyan Cəfər Cabbarlının əsərləri milli teatrda mühüm hadisə kimi dəyərləndirilmiş, uzun illər boyu tamaşaçıların bir neçə nəslinin estetik zövqünün formalaşmasında əvəzsiz rol oynamışdır.

Ədəbi-mədəni proseslərin fəal qurucularından biri olaraq sənətkar yaratdığı güclü xarakterlər və koloritli obrazlarla bədii-estetik fikir salnaməmizə misilsiz töhfələr vermişdir. Cəfər Cabbarlı şəxsiyyət azadlığının və humanizmin, milli azadlıq və istiqlal ideallarının tərənnümçüsü olmuş, çoxcəhətli ədəbi və ictimai fəaliyyəti boyunca daim xalqımızın dünya mədəniyyəti səhnəsində layiqli mövqə qazanmasına çalışmışdır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, qüdrətli ədib və dra-

maturq Cəfər Cabbarlının anadan olmasının 120-ci ildönümünün yüksək səviyyədə qeyd olunmasını təmin etmək məqsədi ilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası ilə birlikdə, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin təkliflərini nəzərə almaqla, böyük ədib və dramaturq Cəfər Cabbarlının 120 illiyinə həsr olunmuş tədbirlər planını hazırlayıb həyata keçirsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 17 dekabr 2018-ci il.

CƏFƏR CABBARLI YARADICILIĞININ ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ədəbi-mədəni proseslərin fəal qurucularından biri olaraq sənətkar yaratdığı güclü xarakterlər və koloritli obrazlarla bədii-estetik fikir salnaməmizə misilsiz töhfələr vermişdir. Cəfər Cabbarlı şəxsiyyət azadlığının və humanizmin, milli azadlıq və istiqlal ideallarının tərənnümçüsü olmuş, çoxcəhətli ədəbi və ictimai fəaliyyəti boyunca daim xalqımızın dünya mədəniyyəti səhnəsində layiqli mövqe qazanmasına çalışmışdır.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bu ilin mart ayında Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, böyük şair, yazıçı və dramaturq Cəfər Cabbarlının anadan olmasının 120 illiyi tamam olur. Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin 17 dekabr 2018-ci il tarixli Sərəncamı ilə ədəbiyyatımızda unikal fakta çevrilmiş Cəfər Cabbarlının 120 illiyi ölkəmizdə geniş şəkildə qeyd ediləcəkdir. Əlbəttə, prezident İlham Əliyevin imzaladığı dövlət sənədi uzun əsrlərin tarixini yaşadan ədəbiyyat və mədəniyyətimizə xüsusi diqqətin, həssas yanaşmanın növbəti ifadəsi olmaqla bərabər, cəmi 35 il yaşamış böyük bir ömrün yaratdıqlarına minnətdarlığın nümunəsi kimi qəbul edirik. Sərəncamda cəmi 35 il yaşasa da xalqının fikir tarixində əbədlilik həkk edilmiş insan və onun yaradıcılığı belə qiymətləndirilir:

“Cəfər Cabbarlı XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının geniş şöhrət tapmış nadir simalarındandır. Klassik ədəbi irs

zəminində yetişən ədib milli ədəbiyyatın parlaq ənənələrini qorumaqla bərabər, yenilik və müasirlik uğrunda mübarizəni yaradıcılığının əsas qayəsinə çevirmişdir. Dramaturgiyamızın təşəkkülü və yüksəlişi tarixində yeni mərhələnin təməlini qoyan Cəfər Cabbarlının əsərləri milli teatrda mühüm hadisə kimi dəyərləndirilmiş, uzun illər boyu tamaşaçıların bir neçə nəslinin estetik zövqünün formalaşmasında əvəzsiz rol oynamışdır. Ədəbi-mədəni proseslərin fəal qurucularından biri olaraq sənətkar yaratdığı güclü xarakterlər və koloritli obrazlarla bədii-estetik fikir salnaməmizə misilsiz töhfələr vermişdir”.

Bu, böyük sənətkar ömrünə ali dövlət sənədinin dili ilə verilən qiymətdir. Cəfər Cabbarlının fenomenial yaradıcılığı ilə tanış olan hər kəs o yaradıcılıqda bədii həqiqətlərin dolğun ifadəsini, zəruri mənəvi amilə çevrilməsi prosesini görə bilər. Bu elə bir amildir ki, ədibin yaşadığı dövrün, həmin dövrə hakim ideologiyanın doğurduğu baxışlara baxmayaraq qabarıqlığı ilə görünür.

1918-ci ilin martında daşnak-bolşevik silahlı birləşmələrinin Bakı şəhərində və ona ətraf rayonlarda milli və dini mənsubiyyətinə görə azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırımı aktının 19 yaşlı gənc şairdə doğurduğu hisslər bütün bədii ifadə vasitələrinin cızdığı mənzərədə canlı görünür. “Dur, ey xar olan millət” adlı, mərsiyə formasında yazılan həmin şeirdə Cəfər Cabbarlı yaranmış vəziyyətdə çıxış yolu göstərir:

Gülzari-vətən soldu,
Millət xari-zar oldu,
Hamı payimal oldu,
Dur, ey xar olan millət.

Bir yanda ədu cəllad,
Bir yan naləvü-fəryad,
Ol bu zülmədən azad,
Dur, ey xar olan millət.

Əl çək bu həqarətdən,
Qurtar bu əsarətdən,
Xar ol bu xəcalətdən,
Dur, ey xar olan millət.

Ümumiyyətlə, qeyd edək ki, onun yaradıcılığının ideoloji yükü və bədii məziyyətləri haqqında çox danışılıb, biz isə yazımızda Cəfər Cabbarlının şeir və yaradıcılığının əsasını təşkil edən dramaturgiyasında deyil, onun hekayələrində diqqəti xüsusi olaraq cəlb edən üslubi xüsusiyyətlər haqqında söhbət açmaq istərdik. Bu zaman böyük ədibin hələ gənc yaşlarından Azərbaycan dilinə münasibətini göstərən bir fakt barədə xatırlatma etməyimiz lazım gəlir. Bu gələcəyin böyük ədibinin AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun arxivində saxlanılan cib dəftərçəsində etdiyi kiçik bir qeyd barədədir. Həmin qeydində Cabbarlı yazır: “Dilimizdə olan ən kobud və yaraşıqsız söz, ən gözəl yabançı kəlmələrdən əziz tutulmalıdır”. Etiraf edək ki, sonrakı bütün bədii və publisistik yaradıcılığı müddətində Cəfər Cabbarlı cib dəftərçəsindəki kiçik qeydinə sadıq qalmışdır.

Yazıcının yaradıcılıq üslubunun mozaikası üçün onun hekayələrinə müraciət etməyimizin səbəbini onunla izah etmək olar ki, həmin hekayələrin qələmə alınması, əsasən, formalaşmış nasirin qələmindən çıxmışdır. Üstəlik, Cəfər Cabbarlı bu hekayələrində nəinki mövzu seçimi ilə, habelə həmin mövzuların təqdimat dili ilə seçilir. Müəllifin

“Aslan və Fərhad”, “Mənsur və Sitarə”, “Əhməd və Qumru”, “Parapetdən Şamaxı yoluna qədər”, “Müfəttiş”, “Çocuq”, “Altun heykəl”, “Qara Qənbər”, “Papaq”, “Firuzə” və digər hekayələrinin hər biri ictimai məzmun daşıdığından ədəbi dilin sərhədləri daxilində funksional üslublar şəbəkəsini yaradır. Cəfər Cəbbarlıının hekayələrində diqqəti daha çox cəlb edən cəhət, ilk növbədə, yazıcının nəsr dilinin xalqa daha da yaxınlaşdırması ilə səciyyəvidir.

“Böyük bir şəhərin ən qaranlıq və tənha küçələrindən birində olan kiçik, birmərtəbəli evdə iki qardaş, bir bacı yaşayırdı. Qardaşlardan biri on altı yaşında Fərhad, o birisi iyirmi altı yaşında Aslan idi. Bacıları isə on beş yaşında Züleyxa adında bir qız idi. Bu kiçik ailədə baş verən və vaxtilə mənə söylənilən olduqca mütəəssir bir hadisə mənim qəlbimi sıxdığı üçün bu hadisəni möhtərəm oxuculara söyləməklə onları da öz dərdimə şərik etmək fikrindəyəm”.

Yazıcının ilk hekayələrindən olan “Aslan və Fərhad” bu cümlələrlə başlayır və müəllifin seçdiyi təhkiyə üsulunda təqdim edilən hekayətin öz oxucusunu ilk cümlələrdəncə hadisələrin sonuna qədər arxasınca aparacağına, onları “öz dərdinə şərik edəcəyinə” şübhə qalmır. Beləcə, hekayənin başlanğıcından tipik bir ailənin yaşadığı və yaşayacağı faciələrinin nəqli davam edir, oxucu müəllifin nə vaxtsa şahidi olduğu, “güzəranın ağırlığından köçüb şəhərə gəlmiş” bir ailənin qan donduran taleyi ilə bağlı söhbətə beləcə qulaq kəsilir.

Birmənalı demək olar ki, Cəfər Cəbbarlı bu hekayəsini qələmə aldığı vaxtdan çox sonra, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının I qurultayında gənc yazıçı və dramaturqlara tövsiyə edəcəyi “ədəbiyyatda tipiklik” prinsipinə sadiqdir.

Ona görədir ki, hekayənin başladığı məqamdan yazıçının təqdim etdiyi əhvalat oxucuya tanış gəlir: bu, cəmiyyət üçün tipik olan hadisədir. Ona görədir ki, hekayə öz oxucusunu sonacan baş verən hadisələrin mərkəzinə atır: “Bir nəfər nifrətə şayan olan zalımı ucaldıb bütün arzuların fəvqünə yetirdi, amma digər əhli vicdan, pak və müqəddəs bir şəxsi xar edib ayaqlar altına saldı, hər tərəfdən onu fəlakət buludları çuğladı, o qədər o biçarəni əzdi ki, axırda onu ya intihara, ya qeyri bir tövrlə canını həyatın əzablarından qurtarıb qara torpaq altına girməyə məcbur etdi”. Hekayənin dili canlı, canlı olduğu qədər də cazibədardır və həmin cazibə sonacan oxucuya yoldaşlıq edir.

Ümumiyyətlə, “Aslan və Fərhad”da dil vasitələrindən yerli-yerində istifadə olunsa da burada hələ fərdi üslub elementləri qabarıq görünür. Əvəzində, yenicə formalaşan Azərbaycan nəsrinə üçün xarakterik keyfiyyət almış bədii təsvir və ifadə vasitələrinə müraciət edildiyinin şahidi olmaq mümkündür: burada sözün poetik funksiyası ən çox bədii təsvir və ifadə vasitələrində- məcazlarda özünü göstərir. Ona görədir ki, epitet, təşbeh, metaforanın yaratdığı imkanlardan hər məqamda yararlanan bir söz rəssamının yaratdığı tablo ilə üzbəüz qalırsan: “Gözəl yay gecəsi idi. Hava sakitdi. Ay çıxıb bütün aləmi müzəyyən bir ziya ilə münəvvər etmişdi. Bağda olan meynələr öz yarpaqları ilə yumşaq qumun üstünü örtmüşdü. Təbiət olduqca gözəl bir mənzərə almışdı. Gülzar ipək bir köynək geymiş, döşünü açmış və gecənin lətifətindən məftun olaraq, bağın içində zərif yarpaqlar arasında bir quş misalı həzin bir halda gəzişirdi. Uzun, şəvə saçları gəlinlərə məxsus şux çiynlərini qara bulud kimi bürümüş və əsən xəfif küləkdən ara-bir ləpələnirdi. Hava gözəl olduğundan Gülzarın yanaqları

daha da xoşrəng olub duru-al bir rəng almışdı” (“Aslan və Fərhad”). Hər bir yazıcının üslubu onun ümumxalq dilindən, dil vasitələrindən necə bəhrələnməsi ilə ölçülür və bu üslub onun dünyagörüşü ilə ifadə formasından meydana gəlir. Onu isə hökmən xatırladaq ki, dil, fikrin ifadə vasitəsidir. Ona görə də ədəbiyyat nümunələrinin üslubi xüsusiyyətləri haqqında danışarkən “müəllifin dili” ifadəsi “müəllifin üslubu” ilə sinonim olaraq işlədilir.

“Hər tərəfdə ağaclar, sərvlər, çinarlar, alma, armud, gilə ağacları qayda və nizam ilə əkilib, aralarında alçaq göy ot bitmiş idi. Bağçanın ortasında bir hovuzda dörd balıq buraxılmışdı ki, duruluğundan nur kimi parlayan suyun arasında cəld hərəkətləri ilə şad üzürdülər. Suyun zərif şəfəqləri hovuzu əhatə edən yaşıl ağacların üstünə düşüb keçəndə, ildırıma bənzədiyi üçün, bu lətafətə tamaşa edən qüvvəyi- bərqiyyə kimi mütəəssir edirdi. Ağaclarda cürbəcür güllər açılib səhneyi-asimana baxıb gülürdü. Xəfif əsən hava ney kimi bülbüləni xoşalmanın həzin nəvasına qatışib, mahir bir musiqişünasın belə çala bilməyəcəyi lətif havalar çalırdı” (“Mənsur və Sitarə”).

Bu sətirləri oxuyarkən bədii ifadə vasitələrindən bəhrələnen söz sənətkarının görüb də təsvir etdiyi mənzərənin gözəlliyindən ayrıla bilmirsən. Bu bədii üslubun yaratdığı ovqatdır və oxucu heç də fərqlində olmur ki, sintaktik fiqurların yaratdığı mənzərəni seyr edir. Maraqlı cəhət isə ondan ibarətdir ki, bütün bunların yaradıcısı gənclik illərinin ilk mərhələsində yaşayıb-yaradan Cəfər Cabbarlıdır. İllər ötdükcə oxucular yazıcının hekayələrində dəyişən mövzu rəngarəngliyi ilə bərabər, əsərlərində həkk olunmuş fərdi üslubunun da formalaşmasının şahidi olacaqlar. Bu həmin “üslub formalaşması”dır ki, ötən əsrin 70-80-

ci illərində Azərbaycanın fəlsəfi fikrində yer tutmuş filosof-tənqidçi Asif Əfəndiyev onu ədəbi əsərin əsas elementlərindən biri olduğu qənaətinə gələcək. Həmin qənaət isə belə səslənirdi: Ədəbi əsər “yalnız müəyyən estetik ideali yox, eyni zamanda, yaradıcı şəxsiyyəti, onun mənəvi aləmini bədii şəkildə təsdiq edir”.

Cəfər Cabbarlının “mənəvi aləminini” və həmin aləmin ifadəsi olan hekayələrinin getdikcə püxtələşmiş dilini ötən əsrin 20-ci illərində izləmək mümkündür. Həmin illərdə qələmə aldığı “Parapetdən Şamaxı yoluna qədər”, “Müfəttiş”, “Çocuq”, “Altun heykəl”, “Qara Qənbər”, “Papaq”, “Firuzə” və digər əsərlərində görmək olur. Yeri gəlmişkən, həmin dövrlərdə yazıçının bədii üslubunda dəyişən leksikasında epitet, təşbih və metaforadan əlavə, satiranın ifadə forması olan kinayə, mətnaltı mənalarla dolu sözləri də açıq-aşkar görmək mümkündür.

"Yağır- yağsın, axır kəsər; tələsməyin lüzumu yoxdur. Küçəyə çıxmaq mümkün deyildi: ələlxüsus, ona görə ki, köpüklənib qijiltı ilə axan zəhmli sellər sanki aləmə daha bir cüt imperator və vəliəhdin taxt-tacından əl çəkdiyini xəbər verir və hazırda millətlərin öz müqəddəratını təyin etmə hüququnun darmadağın edildiyi bir etinasızlıqla küçələrə gəmirirdi. Şəhərdə gəzən yapıncılı süvarilər sel axımında vəcdə gələrək güllə atır və qara camaatı təbii fəlakətdən daha betər dəhşətə salırdılar”.

Gətirilən nümunə “Parapetdən Şamaxı yoluna qədər” hekayəsindəndir və hesab edirik ki, əsərin dili “Aslan və Fərhad”dan, “Mənsur və Sitarə”dən nəzərə çarpacaq dərəcədə fərqlənir. Əminliklə və birmənalı demək olar ki, dəyişən ancaq nasirin dili deyil, mətnaltı mənalarla dolu ürəyin boşalmasıdır. “Bircə çarəmiz qalırdı: redaksiyada

gecələmək. Özümüzü köhnə qəzet qalıqlarından rahat yatacaq düzəltməyə başladıq. Ancaq hər şeyə şəxsi münasibətləri olan qadınlar (redaksiya həmkarlarımız) buna qəti etiraz edib bildirdilər ki, özlərini Bakını basmış dəniz və okean sularına atarlar, amma azad mətbuat üstündə yatmazlar. Biz əslində bütün aləmdən ayrı düşmüşük və yalnız bir vasitəmiz var idi – telefon. Nazirlərdən başlamış tanış faytonçuya qədər yaxınlarımızda yaşayan bütün dostlara zəng vurduq. Lakin bütün diplomatlar kimi, bizim də diplomatik danışıqlarımızın nəticəsi qətiyyənlə müsbət olmadı: birisinin elə indicə avtomobilinin təkərləri partlamışdı, digərinin elə bu saat ayağı burxulmuşdu, üçüncüsünün sevimli qayınanası “ispanka” xəstəliyinə tutulmuşdu, dördüncüsü isə təzə təşkil edilmiş hökumət tərkibinə nazir təyin olunmuşdu və özünə münasib ərazi tapa bilməyən hökumətin “xüsusi ərazi” düzəltməkdən ötrü torpaq sahəsi icarəyə götürmək hayına qalmışdı” (“Parapetdən Şamaxı yoluna qədər”).

Burada işlədilən sözlərə yeni məna vermək, ona emosional çalarlıq gətirmək və bunları müxtəlif formalarda, müxtəlif məqam və vəziyyətdə işlədildiyinin şahidi oluruq. Müəllif, həmçinin sözlərin məcazi məna kəsb etməsinin qayğısına qalmaqla obrazlılığın yaranmasına ustalıqla nail olur.

“Təhlükəli sahəyə təzəcə girmişdik ki, hərbi paltar geyinmiş iki nəfər faytonumuzun qabağını kəsdi. Bizə “təklif” etdilər ki, onları da öz faytonumuzda o biri sahilə keçirək, çünki bizim üçün qan axıdıblar. Cəngavərlərdən qan qoxusundan çox spirt iyi gəldiyinə baxmayaraq, biz onların sözünə inanmalı və faytonun pilləsinə çıxmalarına razılıq verməli olduq. Hərçənd, bizim icazəmiz olmadan,

özləri artıq bunu etmişdilər” (“Parapetdən Şamaxı yoluna qədər”).

Cəfər Cabbarlı bu məqamda da sözlərin seçimi, ifadələrin işlədilməsi baxımından məharətlə öz sözünü deyir, hədəfə yönəltdiyi atmacaların çatdırılmasını bacarır. Etiraf edək ki, Azərbaycan ədəbiyyatında, ümumiyyətlə, ədəbiyyatda az-az yaradıcı insanların müraciət edərək də uğur qazandığı manevrdir. Ümumiyyətlə, bədii söz anlayışının mahiyyətini oxşar manevrlərdə axtarmaq lazım gəlir.

Böyük nasir və dramaturq olan Cəfər Cabbarlının hekayələri təəssüf ki, tədqiqata kifayət qədər cəlb edilmədiyindən, onun üslubunun xarakterik cəhətləri dilçiliyimiz üçün hələ tam açılmayıbdır. Hesab edirik ki, tədqiqatçılar bu istiqamətdə öz sözlərini deyəcəklər.

Bəli, Cəfər Cabbarlı, birmənalı olaraq, öz məzmunlu yaradıcılığı ilə haqlı olaraq təkcə Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, Azərbaycan xalqının mənəvi dünyasında öz yerini tutmuş söz adamıdır. Onun anadan olmasının 120 illiyinin təntənəli şəkildə qeyd edilməsi ilə bağlı prezidentimizin Sərəncamı isə Azərbaycan ədəbi tənqidi, dilçiliyi qarşısında yeni vəzifələr qoyur və hesab edirik ki, həmin vəzifə hər birimiz üçün borc məsələsidir.

CƏFƏR CABBARLININ PYESLƏRİNDƏ DİALEKTİZMLƏRİN ÜSLUBİ İMKANLARI VƏ ŞİVƏLƏRİMİZDƏKİ AREALLARI

Müəyyən bir əsərdə kolorit yaratma texnikasının bir yolu da dialektizmlərdən keçir və ən mühüm kolorit yaratma vəzifəsini söz ustadı yerinə yetirir. Bu baxımdan Cəfər Cabbarlının bədii örnəklərini dilimizin leksik, qrammatik, fonetik dialektizmləri də bəzəyir və bədii-estetik keyfiyyətlərlə zənginləşdirir. Dialektizmlə bağlı aparılan müəyyən araşdırmalar dilin estetik imkanlarını üzə çıxarmaqla yanaşı, zəngin dialekt sözlərinin paralelləri ilə bağlı ümumiləşdirmələrə də kömək edir. C.Cabbarlının qeyd etməliyik ki, pyeslərinin dilində nəzərə çarpacaq cəhətlər odur ki, dialektizmlər, deyək ki, “Almaz” pyesində bir qədər çox, “Sevil”də isə azdır. “Yaşar” pyesində də vəziyyət təxminən “Sevil”də olduğu kimidir. Maraqlı cəhət budur ki, böyük söz ustadı pyeslərində daha çox fonetik dialektizmlərə yol vermişdir ki, bu da təbii qarşılmalıdır. Çünki dramaturq fonetik dialektizmləri personajların nitqinə daxil etməklə bir tərəfdən yerli koloriti gücləndirmiş, digər tərəfdən isə areal leksikanın az qala unudulmuş sözlərini yaşatmağa çalışmışdır. Dialektizmlərdən istifadə personajın xarakterini müəyyənləşdirməyə və onun tipikləşdirmədəki rolunu da aydınlaşdırmağa xidmət edir və bu baxımdan C.Cabbarlının pyeslərinin dilində işlənən dialektizmlərin bəzilərini nəzərdən keçirmək olduqca aktualıq kəsb edir.

Məğlətə - Bu dialektizm “Almaz” pyesinin mənfi qəhrəmanı olan Baloğlanın nitq aktında işlədilmişdir: “Qərar belədir ki, Almaz, hansı ki, **məğlətə** salır kəndə və

camaat arasını, hansı ki, bir neçə bidət işlərdə olub və kəndə dava salır, hökumət onu müəllimlikdən çıxartsın və bir də, Mirzə Səməndərdən razılıq kağızı yazsın və onu həmişəlik müdir eləsin” (1, 88)

Mətnəndən aydınlaşır ki, Baloğlan Almazı şərləmək məqsədilə **məğlətə** dialektizmdən istifadə edir və onun kənd məktəbində gördüyü bütün işlərə mane olmağa çalışır. Böyük dramaturqun ustalığı ondan ibarətdir ki, **məğlətə** dialektizmi işlənən cümlənin ardınca gələn mikromətnədə ədəbi dilimizə məxsus **dava** sözünü də işlədir ki, bu da həmin dialektizmin mənasının başa düşülməsinə yardım göstərir. Həqiqətən **məğlətə** dialektizmi Qərbi Azərbaycanın İrəvan, Vedi, Zəngibasar şivələrində **“mübahisə, qalmaqal”** mənasında işlənir (2, 275). **Məğlətə** sözü Laçın şivəsində **maxlətə** fonetik variantında işlənərək “mərdimazar, qarışıqlıq salan” anlamını bildirir: - *Cəfər kimi məğlətə yer üzündə tapılmaz* (3, 317).

Əbrəş – Qoyun növünün adını bildirən bu dialektizmdən dramaturq təsadüfi olaraq istifadə etməmişdir. “Almaz” pyesində Şərif Hacı Əhmədə xəbər verir ki, qəzetdə Almaz haqqında “Qudurğan müəllimə” adlı məqalə dərc olunub. Bu xəbərdən sonra Hacı Əhmədin sevinci yerə-görə sığmır və deyir: “Ay barakallah, ay barakallah! Daha atası yandı. *Canımçün, kəsdim əbrəş qoçu* (1, 100)

Ərbəş dialektizmi Cəbrayıl və Qərbi Azərbaycanın Qarakilsə şivələrində **“başında ağ xalı olan qoç (qoyun)”** mənasında işlənir: **Əbrəş** *qoyunumuz iki gündü itib* (2, 143; 3, 212)

Şumalay – Bu dialektizmdən dramaturq personajın boy-buxununu, qamətini təsvir etmək məqamında istifadə etmişdir: *Şərif: Dayanın bir görək. O, yanındakı şumalay*

oğlan kimdir? (1, 103) Azərbaycan dilinin Şamaxı, Zəngəzur, Çəmbərək, Dərələyəz, Qafan, Qarakilsə, Meğri, İrəvan, Vedi, Zəngibasar dialekt və şivələrində **şumal** sözü işlənir və “hamar, düz” mənasını bildirir (2, 475; 3, 355). **Şumal** dialektizminə yazıçı “-ay” hissəciyini artırmaqla, belə demək mümkünsə, okkozional dialektizm yaratmışdır.

Tolamaz – Dramaturq “1905-ci ildə” pyesində bu dialektizmi İmamverdinin nitq aktında işlətməmişdir: “Ağız, vələdəlcüncüm, o nədir **tolamazlamışsan** selbəni, gedib dəyib Haykanuşun danasının gözünə?” (1, 150)

Bu nitq aktında **tolamazlamaq** sözü feili dialektizm kimi çıxış edir. Tovuz şivəsində bu söz **tolamaz**, Qazax, Şuşa, Cəbrayıl dialekt və şivələrində **tolamazdı**, Gədəbəy şivəsində isə **tulamazdı** fonetik variantlarında işlənir və “**uzaq məsafədən bir şeyi və ya adamı vurmaq üçün atılan gödək ağac**” (3, 385) mənasını bildirir.

Göründüyü kimi, bu söz dialekt və şivələrdə isim kimi işlənmişdir. Bunlardan fərqli olaraq Bərdə, Qazax dialekt və şivəsində **tolamazdamax** sözü feil kimi çıxış edir və “**atmaq, tullamaq**” anlamını bildirir: - **Çomağı elə tolamazdadımkın, düz inəyin buynuzuna dəydi** (Bərdə) (3, 385).

Zollamaq – “1905-ci ildə” pyesində dramaturq bu dialektizmi Salamovun nitq aktına daxil etmiş və milli münaqişənin qızışmaması üçün bu leksik vahiddən istifadə etmişdir.

Salamov: **Genə zolladı** milliyyəni. Adə, bir belə dayan! Xanım, bu güllər bu saat Mərdəkandan gətirilmişdir, elə bu saat dərilmişdir (1, 160)

Pyesin digər bir yerində də Salamovun nitqində bu söz işlədilmişdir: *Buyur ağa, indi də zolladı* milliyyəni or-

taya. Adə, sən yenə o milliyəni toxundurma ortalığa ey, sən güllərdən danış ey, deginən Əmiraslanbəy Mərdəkandan gətirdib (1, 160).

Bu şivə sözü Ağdam, Şəki, Oğuz dialekt və şivələrində **zollamax**, Quba dialektində isə **zullamağ** şəklində işlənir və **“vurmaq, atmaq”** mənası ifadə edir (3, 232).

Salamovun nitq aktında 2 dəfə rast gəldiyimiz bu feili dialektizm **“atmaq”** mənasında işlədilmişdir. Onu da qeyd etməliyik ki, Şamaxı, Qazax dialektlərində feil kimi çıxış edir və **“gönü uzununa kəsmək”** mənasını bildirir (3, 232)

Qamarlamaq – Bu dialektizm **“1905-ci ildə”** pyesində Qubernatorun nitqində işlədilmiş və həmin söz vasitəsilə dramaturq ermənilərin **“Böyük Ermənistan”** yaşmaq xülyasını kəskin şəkildə tənqid atəşinə tutmuşdur: **“Yox, bu sistemdir, plandır. Böyük Ermənistan planının bir hissəsidir, yoxsa o, buna cəsarət etməzdi. Onlar hər yeri qamarlamaq istəyirlər”** (1, 165).

Qamarlamaq dialektizmi Azərbaycan dilinin Çəmbərək, Əştərək, İrəvan, Üçkilsə, Vedi, Zəngibasar şivələrində **qomarmax / qomarlamax** şəkillərində və **“mühasirəyə almaq, əhatəyə almaq, hər tərəfdən üstə tökülərək tutmaq”** (2, 251) mənasında işlənir. Bu söz eyni mənada Tovuz, Qazax, Tərtər dialekt və şivələrində də işlənir (3, 148).

Badalaq – **“1905-ci ildə”** pyesində Salamov ermənilərin hiyləgərliyini, kələyini camaata çatdırmaq məqsədilə özünün nitqində bu dialektizmdən istifadə edir: **“Demək, siz istəyirsiniz ki, müsəlmanların bütün şəlpəşülpəsini yığışdırıb keçirəsiniz özünüzdən o yana. Müsəlman qardaşlar, burada o yan, bu yan yoxdur, bu işlər**

hamısı ermənilərin **badalağıdır**. Onlar istəyirlər ki, müsəlmanları Qafqazdan çıxarıb qovsunlar” (1, 177).

Badalax sözü Çəmbərək, Qarakilsə, Kalinino şivələrində “kələk” (2, 54), Bakı, Qazax dialektlərində isə “güləşmə zamanı ayağı-ayağa dolaşdırma” (3, 59) mənalarında işlənir. Badalaq dialektizmi pyesdə birinci mənada çıxış edir.

Dügə – Dramaturq “1905-ci ildə” pyesində Gülsümlə Nabatın mehriban, səmimi qonşuluq şəraitində yaşadıklarını vermək məqsədilə bu dialektizmdən yararlanmışdır.

*Nabat: Sən Allah, Gülsüm bacı, gözün o toyuq-cücədə olsun, anam tək bacarmaz. Hərdənbir o **dügəyə** də baxarsan, Allah vurmuş dəlidir, təpik atıb südü dağıdar, arvadı vurur, yıxar, heç kəsin də xəbəri olmaz* (1, 178).

Dügə dialektizmi Azərbaycan dilinin Naxçıvan, Tovuz, Qazax, Gəncə, Tərtər, Şəki, Çəmbərək dialekt və şivələrində “üçillik diş iribuynuzlu heyvan” (2, 139; 3, 205) mənalarında işlənir. **Dügə** və **düyə** sözləri arasında **g-y** samit əvəzlənmələri müşahidə olunur ki, bu fonetik hadisə dialekt və şivələrimiz üçün qanunauyğun hal hesab olunur.

Yengə - Dramaturq “1905-ci ildə” pyesində Qoca Baxşı personajının nitq aktında sinonimik cərgə yaratmış, ədəbi dilimizdə bu dialektizmdən də istifadə edərək emosionallığı və ekspressivliyi gücləndirmişdir: “*Sonanı verdilər, qızım. Bibilər, xalalar, keşişlər, **yengələr** yığışdılar, çarə yox idi. Sonanın gücü göz yaşlarına çatırdı*” (1, 183).

Yengə dialektizmi “**qardaş arvadı**” mənasında Qazax dialektində, Goranboy, Qax, Tovuz, Zaqatala, Gürcüstanın Başkeçid, Qərbi Azərbaycanın Basarkeçər,

Böyük Qarakilsə, Çənbərək, Dərələyəz, İrəvan, Üçkilsə, Vedi, Zəngibasər şivələrində, “toy vaxtı gəlinin yanında gedən qadın” mənasında Çənbərək, İrəvan, Üçkilsə, Vedi, Zəngibasər şivələrində “dayıarvadı” mənasında işlənir (2, 413; 4, 548).

Tülüngi – Dramaturq bu dialektizmi “Yaşar” pyesində Toğrulun nitqində işlədərək qolçomaq ünsürünün xarakter və xasiyyətinin mənfi cəhətlərini göstərmək məqsədi güdmüşdür: “ O gün birini gördüm, qabaqdan bir dişi gözümə bir az böyük göründü. Düşdüm dalınca. Hər kindən soruşdum: Allahın lap lüt bəndəsidir ki, xalis **tülüngi**. Birbaş raykoma kimi getdim dalınca. Mənə elə gəlir ki, bu köpək oğlunun xarabasında nəhs kimi heç kökündən yekədiş adam yoxdur “ (1, 245)

Tülüngi sözü Şamaxı dialektində “**hiyləgər**” mənasında, sifət kimi işlənir: -Abbas lap **tülüngidi**. Bu söz **tülü** şəklində Ordubad, Naxçıvan, **tülüngi** formasında isə Gəncə, Qazax dialektlərində “**oğru**” mənasında isim kimi işlənir. (3, 392)

Ditdili - “Sevil” pyesində C. Cabbarlı Həsən şəxs adına qoşduğu “ditdili” ləqəbindən istifadə etmişdir ki, bu da komik situasiya daşımağa xidmət edir: “Bir yol ditdili Həsənin gündəyməzindən bir ağac zolladım ki, iki ay sümüklərinə yağlı xəmir saldılar.” (1, 11) Fikrimizcə, Həsən o qədər arıq olub ki, müəllif belə bir personaj yaratmaqda yanılmamış, çünki onu ditdiliyə bənzədir və beləliklə, ona bu dialektal ləqəbi seçməkdə düzgün mövqedə durmuşdur. Ditdili sözü “diddi” şəklində Kəlbəcər, “ditdilli” formasında Ağdam, Oğuz, Bərdə, “ditdili” şəklində isə Cəbrayıl keçid şivəsində işlənir (3, 180).

Beləliklə də C.Cabbarlının pyeslərində dialektizmlərin işlənmə yollarını bu cür ümumiləşdirmək olar: 1) *fonetik dialektizmlər* (bu ayrıca araşdırmanın tədqiqat obyektidir); 2) *leksik dialektizmlər* (bu barədə qısaca olaraq bu məqaləmizdə bəhs etdik); 3) *qrammatik dialektizmlər* (bu geniş bir araşdırmanın mövzudur); 4) *frazeoloji dialektizmlər* (bu mövzu Azərbaycan dilçiliyində demək olar ki, araşdırılmamışdır).

Dialektizmlər C.Cabbarlının uğurlu ideyasına xidmət edən münasib dil vahidlərindən olub, bu leksik vahidlər böyük söz ustadının söykəndiyi tükənməz və sonsuz söz xəzinələrindən biridir.

Ədəbiyyat

1. Cabbarlı C. Əsərləri. Dörd cildə, III cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005
2. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. “Elm və təhsil”, Bakı, 2011
3. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964
4. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007

C.CABBARLININ YARADICILIĞINDA OKKAZİONALİZMLƏRİN ÜSLUBİ İMKANLARI

Hər hansı bədii əsərdə ekspressivlik yeni söz yaradıcılığında, xüsusən okkazional sözlərdə daha qabarıq hiss olunur. Böyük dramaturq C.Cabbarlının da əsərlərinin dili novatorluğu ilə diqqəti cəlb edir və burada fərdi söz yaradıcılığının, neologizmlərin öz spesifikasiyası vardır.

“Okkazional” termini latınca occasional sözündəndir; qeyri-adi, hamı tərəfindən qəbul edilməyən, istifadə olunmayan, fərdi, üslubuna görə xarakterizə olunan, spesifik mətndə işlənməsi şərtləndirilmiş nitq vahididir. Bizim fikrimizcə, bu cür sözləri belə şərh etmək olar: Təsədüfi, fərdi zövqlə əlaqədar işlənən, kontekst və məqamdan asılı olan düzəltmələr, sözlərin təsadüfi işlənməsi, onların tədricən uzusa keçməsi deməkdir (2, 199).

C.Cabbarlı əsərlərində personajların nitq aktlarını daha obrazlı və daha təsirli vermək, ifadə edilən fikirlərin ifadəliliyini qüvvətləndirmək, müxtəlif emosional çalarlar yaratmaq, situativ məqamları xüsusi ekspressiya ilə təsvir etmək, mətn mühitindəki motivi gücləndirmək və s. bu kimi üslubi məqsədlərlə əlaqədar olaraq yeni sözlər düzəltməli olmuşdur. Üslubun tələbinə görə yaranan belə yeni sözlər və tərkibləri dilçilik ədəbiyyatlarında üslubi neologizmlər də adlandırılır. Üslubi neologizmlər fərdi xarakterli ilə yadda qalır, sənətkarın yazı manerasını ifadə edir, səciyyələndirir.

B.Xəlilov istər Azərbaycan, istərsə də rus dilçiliyində okkazional sözlər barədə irəli sürülmüş elmi mülahizələri yekunlaşdıraraq bu sözlərin “fərdi neologizmlər”, “xüsusi neologizmlər”, “üslubi neologizmlər” terminləri

adları altında tədqiq olunduğu qənaətinə gəlir və belə leksik vahidlərin özünəməxsus bir sıra xüsusiyyətlərini konkret olaraq aşağıdakı kimi şərh edir:

a) okkazional sözlərin kim tərəfindən yarandığı məlum olur;

b) okkazional sözlərin yarandığı tarix məlum olur;

c) okkazional sözlərin işlənmə sahəsi məhduddur və ona görə də işləndiyi mətnə, onun məzmununa xidmət edir;

ç) okkazional sözlər öz yeniliyini uzun müddət qoruyub saxlaya bilər;

d) okkazional sözlər Azərbaycan dilinin qayda-qanunları, sözyaratma modelləri ilə əmələ gəlir;

e) okkazional sözlər ayrı-ayrı şair və yazıçıların fərdi yaradıcılığı ilə bağlı olduğundan hamı tərəfindən işlədilmir;

ə) okkazional sözlərin mənasını mətn daxilində başa düşmək, anlamaq olur;

f) okkazional sözlərin çoxu ümumişlək sözlər sırasına daxil olmur, şairlərin, yazıçıların, alimlərin yaratdıqları əsərlərdə yaşayır (6, 90).

R.Budaqov “okkazional” terminindən istifadə etməsə də, ümumdil neologizmləri ilə üslubi neologizmlərin aşağıdakı fərqlərini görmüş və bunları bu cür səciyələndirmişdir: “Ümumdil neologizmləri bir qayda olaraq dilin bütün sahələrində fəaliyyət göstərir, üslubi neologizmlər (okkazional sözlər – M.H.) isə əksinə, yalnız bədii ədəbiyyatın dilində təkrar olunmaz fərdi şəkildə işlədilir (7, 87).

Qeyri-normativ, qeyri-məhsuldar söz yaradıcılığı modeli olan fərdi müəllif okkazionalizmləri dramaturji əsərlərdə də bədii vasitə və söz oyunu vəzifəsi daşıyır, “...

daxilimizdə yaşadığımız gerçək həyat barədəki təsəvvürlərimizi səfərbər edir” (8, 82). Dil normalarını adətən pozan okkazionalizmlər hər şeydən öncə nitq aktıdır, dildə uzual (adi) söz kimi fəaliyyət göstərir. Lüğət tərkibindəki digər potensial sözlərdən fərqlənir. Adi sözlərdən ayrılan bu cür sözlər potensial sözlərə antipoddur. Bir sıra tipləri mövcuddur: derivasiya qanunlarını pozur, adi sözlərə anoloji təsir göstərir, dramaturji mətnləri formalaşdırır. Ədəbi-bədii nitq və canlı danışq dilinə məxsus söz – okkazionalizm nitq fəaliyyətinin müxtəlif sferalarında yaşayır, özünəməxsus funksiyanı yerinə yetirir (2, 200-201).

C.Cabbarlının əsərlərinin dilində müşahidə olunan okkazional sözlərin yaranmasında əsas ağırlıq morfoloji üsulun, yəni müxtəlif morfemlərin üzərinə düşür ki, görkəmli dramaturqun dilindəki leksik vahidlərin tərkibində aşağıdakı şəkilçilər iştirak edərək okkazionalizm yaradıcılığında mühüm rol oynamışlar:

1) -çı, -çi, -çu, -çü şəkilçisi vasitəsilə düzələn okkazionalizmlər. Bu şəkilçi, əsasən əşya və obyekt bildirən isim köklərinə artırılaraq şəxslə əlaqədar düzəltmə sözlər yaradır. “Subyektin fəaliyyətini, peşə və sənətini bildirən sözlərin böyük hissəsi bu şəkilçi vasitəsilə düzəlir. **-ç⁴** şəkilçisinin vəzifələrindən biri ümumiyyətlə, türk dillərində isimlərə qoşularaq geniş mənada şəxsin fəaliyyətini, məşğuliyyətini bildirən sözlər düzəltmişdir” (2, 204). C.Cabbarlının “Sevil” pyesində peşə və sənət adını bildirmək məqsədilə **-ç⁴** şəkilçisi **“maşın”** sözünə artırılaraq işlədilmişdir:

*Gülüş. Ata! Mən sənə dəmir yolunda **maşınçılıq** kurslarına yazdıracağam, gedərsənmi?* (2, 12).

“**Maşın**” leksik vahidi dilimizdə alınmalardan hesab olunur və müasir ədəbi dilimizdə “**maşınçı**” sözü yerinə yazıçı “**sürücü**” leksik vahidindən istifadə edir. Başqa sözlə desək, **maşınçı** sözü personajın nitq aktında “**sürücü**” leksik vahidinin (yəni sürücülük – M.H.) dubleti kimi işlədilmişdir. Göründüyü kimi, ədəbi dilimizdə işlək olan “**maşın**” sözünə “**-çı**” şəkilçisinin artırılması dialektal xarakterli olduğu üçün bir qədər müasir dilimizdə eyni təsir bağışlayır, **sürücü** sözü kimi subyektin sənət və peşəsini bildirir. Bu, əslində yazıçının fərdi nitq təzahüründən başqa bir şey deyildir.

2) **-maz, -məz şəkilçisi vasitəsilə düzələn okkazionalizmlər.** Bu şəkilçi vasitəsilə dramaturq “Sevil” pyesində **gərəkməz** sözü yaratmışdır. **Gərəkməz** sözünün əsasında emosionallıq bildirən **gərək** ədatı dayanır və müasir Azərbaycan ədəbi dilində bu köməkçi sözdən aktiv şəkildə istifadə edilir. Dramaturq Balaşın nitq aktında bu sözdən istifadə edərək emosionallıq yaratmış və mətnə vaciblik çalarını gücləndirmişdir.

Balaş. Olmaz da, olmaz; yenə təkcə kişilər kəllə idi, dərd yarı idi, arvad olacaqdır, gərəkməz ki, bizim evdən bir arvad olsun, stolu döşəsin? (1, 15).

3) **-lıq, -lik, -luq, -lük şəkilçisi vasitəsilə düzələn okkazionalizmlər.** Dilimizdə məhsuldar olan bu morfoloji göstərici ən çox isimlərə və sifətlərə qoşularaq məkan, peşə, hal, vəziyyət, əlamət, topluluq, müəyyən bir sahə ilə bağlılıq və bir sıra mücərrəd məfhumlar bildirən rəngarəng mənalı sözlər düzəldir. Bu şəkilçinin həmin xüsusiyyətlərinə söykənərək C.Cabbarlı əsərlərində üslubi məqsədinə nail olmaq üçün müxtəlif anlamlı sözlər yaratmışdır.

Bir ərəb əsiri: - *Mən bir dəstə ərəb əsiri tərəfindən elbatlığa gedərkən sizi birdən gördüm* (5, 96).

Elbatlıq okkazionalizmi yazıcının “Od gəlini” əsərində xalq qəhrəmanı Elxanın nitq aktında işlədilmişdir və Elxan ictimai quruluşa xas olan demokratik xüsusiyyətləri ifadə etmək üçün bu sözdən istifadə etmişdir.

“**Od gəlini**” pyesində Altayın nitqində də bu sözə rast gəlirik: “Möhtərəm elçi, **elbatlıq** tərəfindən sizin üçün yataq, yemək və hər bir istirahət hazırdır” (5, 96).

4) – xana şəkilçisi vasitəsilə düzələn okkazionalizmlər: Bu şəkilçi vasitəsilə C.Cabbarlı “Almaz” pyesində bir sıra maraqlı okkazionalizmlər yaratmışdır və komik-satirik planda işlədilən bu leksik vahidlərə Hacı Əhmədin və Mirzə Səməndərin nitq aktlarında rast gəlirik.

Hacı Əhməd. *Ay camaat, daha neyçin dayanmısınız? Ya arvad-uşağınızı aparın doluşdurun o bağa, mən də elə o bağdan keçdim, bir qoca arvadım var, götürərəm, duraram qıraqda. Qalanını da doldurun məscidə, çayxanasını da döndərin çaxırxanaya* (1, 82).

Bu nitq aktında dramaturq **çaxırxana** okkazionalizmin “**çayxana**” sözünə uyğunlaşdırmış, personajın fikrini mənalı, obrazlı şəkildə ifadə etmişdir..

- **xana** şəkilçisi vasitəsilə C.Cabbarlı tərəifndən düzəldilmiş **oyunbazzana** okkazionalizmi də “Almaz” pyesində Hacı Əhmədin nitq aktında satirik məqsədlə işlədilmişdir.

Hacı Əhməd. *Necə? Məscidi bağlayaq? Məscidi oyunbazzanaya döndərək?* (2, 81).

Hacı Əhməd pyesin mənfi personajıdır və təbii ki, o, şura hökumətinin qatı düşmənidir. Hacı Əhməd Almazın kənddə də gördüyü bütün işlərə mane olmağa çalışır, onu

camaatın gözünün qarşısında biabır, rüsvay etmək istəyir. Almaza Hacı Əhməddən başqa, məktəb müdiri, köhnəpərəst, varlıların qabını yalayan Mirzə Səməndər də mane olmaq istəyir. Dramaturq onun da nitqini fərdiləşdirir və bir sıra **-xana** şəkilçisi ilə düzələn oksizional sözlər işlədir.

*Mirzə Səməndər... Mənim ixtiyarım yoxdur? Bu saat gedib yazaram. Məktəbi döndərmisən keçəribazara. Səhər arvad yığıncağı, axşam **tarxana**, o başdan **qarmonxana**. Daha bilmirəm nə **xana**, nə **xana**... (1, 80).*

6) – lı, - li, - lu, - lü şəkilçisi vasitəsilə düzələn okkaznonilizmlər: - **lı⁴** morfoloji göstəricisinin sifət düzəltmə funksiyası əsasdır, lakin bu şəkilçidə substantivləşməyə meyl də güclüdür. S.Cəfərov dilimizdə bu şəkilçinin məhsuldar olduğunu, keyfiyyət bildirən (sulu, yağlı), təkcə mənsub xüsusiyyət bildirən sifətlər (ordenli, pullu), məcazi mənalı sifətlər (dilli, ağızlı), məkana mənsubiyyət bildirən atributiv isimlər (kəndli, şəhərli), familya və məkan adı bildirən əsərdən isimlər (Həsənli, Günəşli), insan və heyvan adı bildirən xüsusi isimlər (Güllü, Xallı) əmələ gətirdiyini göstərmişdir (3, 175).

C.Cabbarlı “Dilbər” adlı hekayəsində – lı⁴ şəkilçisi ilə düzəlmiş qıraxmallı okkazionalizmi yaratmışdır ki, bu üslubi neologizm **“oxumuşlar”** feili ilə birgə işlədilmişdir. Bu söz birləşməsi (qıraxmallı oxumuşlar) ilə dramaturq yeni oxumağa qədəm atan gəncləri nəzərdə tutmuşdur. *“Axşamüstü Həsən kişinin evi dolu idi. Axunddan başlamış qıraxmallı oxumuşlara kimi hər biçimli adam vardı” (4, 101).*

Beləliklə, C.Cabbarlının əsərlərinin dilində oksizional sözlər xeyli saydadır və onların bəziləri dialektal

arellarda bu gün də işlənməkdədir. C.Cabbarlı yaratdığı oksizionalizmlər onun əsərlərinin dilini mürəkkəbləşdirməmiş, əksinə üslubi baxımdan personajların nitq aktlarını fərdiləşdirmiş və zənginləşdirmişdir. Bədii söz yaradıcılığında oksizionalizmlərdən istifadədə Azərbaycan ədəbiyyatında C.Cabbarlı kimi az-az söz sənətkarlarına rast gəlmək mümkündür. Bu da dramaturqun novatorluğunu sübut edən ən başlıca amillərdəndir.

Ədəbiyyat

1. Cabbarlı C. Əsərlərin dörd cildə. 3-cü cild. Bakı, «Şərq-Qərb», 2005.
2. Hüseynova M. Müasir Azərbaycan dili: Aşıq və el şairlərinin yaradıcılığının dil-üslub xüsusiyyətləri (Dərələyəz mahalı üzrə). Bakı, 2018.
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, «Maarif», 1982.
4. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı, oçerklər. Bakı, «Elm», 1970.
5. Cabbarlı C. Əsərləri. Dörd cildə. 4-cü cild. Bakı, «şərq-Qərb», 2005.
6. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, 2008.
7. Будагов Р. Введение в науку о языке художественных произведений бурятских писателей. Дисс. Канд. Наук. Улан-Уде, 2003.
8. Назаренко В.Р. Язык искусства. О мастерстве поэта и прозаика. Л., Советский писатель, 1961.

C.CABBARLININ PYESLƏRİNDƏ KALAMBURLAR GÜLÜŞ YARATMA VASİTƏSİ KİMİ

Böyük Azərbaycan dramaturqu Cəfər Cabbarlı əsərlərində sözlərin sənətkarlıqla əlaqələndirilməsinə ciddi fikir vermiş və sözə gözlənilməz formalar və mənalar vermək yolu ilə formaca söz oyunu hesab edilər kalamburların gözəl nümunələrini yaratmışdır. Məlumdur ki, nəsr əsərlərində olduğu kimi, dramların da dilində omonimlərin, onlara yaxın olan söz qruplarının, xüsusən yaxın səslənən müxtəlif sözlərin – paronimlərin komik səciyyəsi daha çox kalamburların yaranmasına səbəb olur, dialoq nitqində bu nitq vahidləri fikrin komik ifadəsinə ciddi təsir edir. Bunu da qeyd etməliyik ki, dildə kalamburlar yalnız leksik omonimlərlə və ononimlərə oxşar söz qrupları (omoform, omoqraf, paronim) ilə məhdudlaşmır; kalamburların təzahür və ifadə imkanları, formaları genişdir. Lakin yumoristik və satirik əsərlərdə, xüsusən nəsr əsərlərində həmin söz qrupları dialoq nitqində fəaliyyət göstərir” (2,72). C.Cabbarlı pyeslərinin bəzilərində hadisələrin komik çalarlarını gücləndirmək, personajın düşüncə tərzini açıb göstərmək məqsədilə kalamburlardan məharətlə istifadə etmişdir. Dramaturq “Sevil” pyesində Balaş Sevilin nitq aktlarında *fəlsəfə* sözünə oxşar olan *fəlsəfə*, *səflət*, *səbət* sözlərinin çarpazlaşdırmış və kalamburun mükəmməl nümunəsini yaratmışdır.

Balaş. O arvad oxumuşdur, özü də böyük, zəngin bir ailədəndir, keçmişdə atası qubernator olmuşdur: yerin altını da bilir, üstünü də. Parisdə manikürçülük kursunu bitirmişdir. Ruscanı rus dili, fransızcanı fransızdan yüksək danı-

şır, *fəlsəfəni* beş barmağı kimi bilir. Sən nə bilirsən, heç bilirsən ki, fəlsəfə nədir?

Sevil.... Fəlsəfət... Fəlsəfət..

Balaş. Sən hələ heç adını da düz deyə bilmirsən.

Sevil. Nə üçün bilmirəm? *Səflət* bükməkdirsə, İva – arvadından öyrənişəm, lam altı barmağım kimi bilirəm.

Balaş. Heyvan, bu zəhərli həyat içində yaşamaq, bu zəhmət bucağında can çürütmək – bir cəhənnəm əzabıdır, cəhənnəm!

Sevil. Dayın, dayın, bəlkə sən hələ yer-yemiş üçün səbət toxumağı deyirsən.

Balaş. Yox, mən fətir bişirməyi deyirəm!

Sevil. Balaş! Sən mənə de görüm *fəlsəfət* deyirsən, şal_deyirsən! Yeməlidir, içməlidir, geyməlidir, bir yol görüm *fəlsəfəti* necə eləyirlər, sonra o arvaddan yaxşı bacarmasam, əllərimi kəsərəm.

Balaş. Nə isə, keçmiş ola, daha mənim üçün hüquq məcəlləsinin açma. Sənə deyirəm o biri evdə otur, ortadan qapını bağla, bu yana çıxma, vəssalam, qurtardı getdi (1, 16).

Dialogi nitq aktlarından da görüldüyü kimi, Balaşla Sevil bir-birlərini başa düşmür və Sevil müxtəlif nitq vahidlərini *fəlsəfə* sözü qarşılaşdırır, nəticədə gülünc vəziyyətə düşür. Bu hal həm hadisələrin inkişafını sürətləndirir, həm personajların dünyagörüşünün, savad dərəcəsinin açılmasına yardım göstərir, həm də kömik situasiyanı gücləndirir.

C.Cabbarlı “Sevil” pyesində Balaşın nitq aktında *aparmıram, aparmarım, məmnunam* sözləri və eyni zamanda “marım”, “mazım”, “num” morfoloji göstəriciləri

vasitəsilə dialoq komizminin maraqlı bir kalambur nümunəsini də yaratmışdır.

Balaş. *Bir saatlıq eybi yoxdur, sonra çıxar tulla. Dadan, hə, belə... Özün də yaxşı-yaxşı nəzakətli, danışanda bir az incə-incə, zərif danışarsan. Əfəndilər, gəlişimizdən pək məmnunum, deyərsən, hə... Məmnunəm yox, osmanlı sayağı – axırda num. Məsələn, aparmarım yox, aparmaram. Burasını özüm də yaxşı bilmirəm ki, “marım” deyirlər, ya “mazım”. Məsələn, aparardıq yox, aparıyardız. Zəhrimal nə çox dızıldadı. Nə isə, yaxşısı budur ki, sən dinməz-söyləməz otur, heç ağzını açıb danışma. Deyərəm maldır (1, 21).*

Bu nitq aktında o da diqqəti cəlb edir ki, eyni söz köklərinə yazıçı müxtəlif morfoloji əlamətlərin artırılması yolu ilə və eyni zamanda morfoloji əlamətləri söz köklərindən ayıraraq effektiv kalambur yaratmağa nail olmuşdur.

C.Cabbarlı əsərlərində kalamburların müxtəlif şəkillərindən istifadə edərək müxtəlif mənalı sözləri qarşılaşdırmış, personajın xarakterinin komik planda verməyə çalışmışdır ki, bu baxımdan **tabaq** və **təbiri** sözləri komik vəziyyəti formalaşdırır.

Gülüş. Yox, yox, onun üzündən ölmə (Məmmədəlinin göstərir). Bu isə qəzetçi şair olub, şairlikdən filosof, sonra da nə olacaq, bilmirəm. Özü də, orijinal görüşmək üçün, nə desələr, zidd gedir. Adını deməyə özüm də qorxuram, birdən boynuna düşsə, öz adını da danır. Əsl adı Məmmədəlidir.

Məmmədəli. Heç yox, ad mərut bir şeydir, sözləşəndə Məmmədəli əvəzinə **Tabaq bəy də deyilə bilər, ona görə də əsl ad təbiri doğru deyildir** (1, 23).

Tabaq *və* təbiri sözləri səslənmə baxımından qismən bir-birinə oxşasa da, müxtəlif mənalı leksik vahidlərdir. Birinci söz Azərbaycan dilinin Gədəbəy, Tovuz, Qazax dialekt və şivələrində “tabağa” şəklində “vərəq” mənasında işlənir (3, 369). **Təbiri** sözü isə ərəb dilinə məxsus alınmalardan olub, dilimizə tərcümədə 4 anlamda çıxış edir: 1) ifadə etmə, anlatma; 2) bir məna ifadə edən söz, cümlə və ya tərkib; 3) istilah, termin; 4) yuxu yozma (4, 588).

Müşahidələrimiz göstərir ki, C.Cabbarlı pyeslərinin dilində daha çox alınma sözləri qarşılaşdıraraq kalamburlar yaratmışdır. Məsələn, müəllif “1905-ci ildə” əsərində Bahadur bəyin nitq aktında **qrafinya**, Salamovun dilində isə **qrafinya** alınma sözlərini işlədərək, daha doğrusu qarşılaşdıraraq mənalı və ləzzətli gülüş yaradır.

Bahadurbəy. Möhtəşəm **qrafinya** həzrətləri!

Salamov. Başuva dönüm, **qrafinkə** cəhənnəmə, gene o milliyyəti salmayısan ortalığa.

Mariya (sırğalara baxaraq). Oho...elecan de Pari.

Salamov. Bahadırbəy, nə dedi o?

Bahadırbəy. Firənkə deyir. Möhtərəm **qrafiniya** həzrətləri!

Salamov. Nə deyir?

Bahadırbəy. Mən nə bilim nə deyir axı? Möhtərəm qrafiniya həzrətləri, biz bu kücücük hədiyyəni təqdim etməklə.

Salamov. Dekinci Əmraslan gətirdirib (1, 160).

Qrafinka və **qrafiniya** alınma sözləri “...xaricən bir-birinə oxşasa da, başqa-başqa mənalara ifadə edir. “Danışan üçün bu mənalardan biri tanış, digəri isə yaddır. Danışan ən çox ona məlum olan mənaya meyl edir. Lakin bu mənalara

arasından rabitə o qədər uzaqdır ki, bunların eyni tərtibdə işlədilməsi gülüş yaradır” (5, 43).

Burada yazıçı **qrafinya** sözü ilə **qrafinka** sözünü eyniləşdirən Salamovu tənqid atəşinə tutur, səs tərkibi etibarilə bir-birinə yaxın olan, lakin müxtəlif mənalar bildirən bu leksik vahidlərdən kalambur yaradıcılığında ustalıqla bəhrələnir.

“Sürpriz” və “süpürüz” sözlərinin qarşılaşdırılmasında C.Cabbarlı bacarıqla istifadə edərək komik halında “1905-ci ildə” pyesində orijinal bir kalambur yaratmışdır. Bu kalambur Salamovla Mariyanın nitq aktlarında müşahidə olunur.

Salamov. Ay atam, bu gecə zəhrimar milliyyətdən əl çəkməyəcək. Adə, bir belə keç. Mariya Tumanifeyin, bunlar xalis birilyantdır, hələ dünən Məkerədən gəlibdir.

Mariya. Çox sağ olun, bunlar çox gözəldir.

Salamov. Bunlar başqa şeydir, əntiqə şeydir, qaranlıqda işıq saçır.

Mariya. Siz həmişə bir **sürpriz** düzəldirsiniz.

Salamov. **Sürprüz**, haranı **süpürüm**? Adə, bəlkə deyir tozunu təmizləyim? Mariya Tumannifeynən, silmişəm, tərtəmizdir. Sən bir lampanı söndür, qaranlıqda bax (1, 161).

Dramaturq komik effekt yaratmaq üçün əşya bildirən sözü (sürprüz), hərəkət bildirən sözə (süpürüz) qarşılaşdıraraq Salamovun dünyagörüşünü açmışdır və Salamo **sürprüz** sözünə öz ağıl əviyyəindən yanaşır, beləliklə də, sözlərin mənaları arasındakı uyğunsuzluq mənalı gülüşün yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Belə, kalamburlarla yaradılmış sözlərdə və ifadələrdə ikiplanlılıq, yəni ikiplanlı başa düşməsi əsas şərtidir. Y.A.Zemskaya sözün mənə-

sından ikiplanlılıqla yaranan kalamburlardan danışarkən göstərir ki, kalamburun bədii dəyəri, komizmin kəskinliyi şəklində işlədilmiş sözün mənasını ikiplanlı başa düşülməsi və ya izah edilməsi ilə əlaqədardır. Danışan kalambur izahında bu və ya digər mənada işlədilən sözə gözlənilmədən yeni məna verir (6, 240). Məsələn, “1905-ci ildə” pyesinin əsas personajlarından olan Mariyanın soyadı “Timofey-na”dır. Salamov pyesini bütün hissələrində bu soyadı “Tumanifeynə” kimi tələffüz edir.

Salamov. Aç, ədə (BAhadürbəy Əmiraslanın qalstukunu açır). Amma gəldin, belə oğlan zad olmaz. Sənə də hey deyirəm ki, bk köpək uşağının adını de, sən də elə başlamısan qrafika belə gəldi. Axı özü mənə deyib. Axırda gördüm ki, kişi özü dedi ki, mənə Toxum-Yerisunq de, arvadı da Mariya **Tumannifeynən**.

Bahadırbəy. Kəbləyi, o tərzdə ki, söz buyurursunuz, o sayaq demək olmazdı.

Salamov. Eh, neçin olmur ey. Bəs bu neçə ildə nə oxutmusan? **Tuman** deyə bilmirsən, **nifə** deyə bilmirsən? Tam bir-birinə, olsun **Tumannifeynən** də... (1, 163).

Bu dialoji nitq aktından çıxış edərək deyə bilərik ki, onomastik vahidlərdən istifadə etməklə kalambur yaratmaqda C.Cabbarlı ustad sənətkar olmuşdur.

Beləliklə, müxtəlif leksik vahidlərin, alınma sözlərin gözlənilməz əlaqələndirilməsi, qarşılaşdırılması kalambur yaradıcılığında əsas cəhətlərindəndir və bu da C.Cabbarlı yaradıcılığı üçün xarakterikdir. Görkəmli dramaturq pyeslərində personajların nitq akatlarında daha çox alınma sözlərin vasitəsilə ifşaya daha çox üstünlük vermişdir.

Ədəbiyyat

1. Cabbarlı C. Əsərləri, III cild, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005.
2. Kazımov Q. Komik-bədii vasitələr. Bakı “Yazıçı”, 1983.
3. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, Bakı, 1964.
4. Ərəb və fars sözləri lüğəti, Bakı, “Yazıçı”, 1985.
5. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyəti. Bakı, “Elm”, 1970.
6. Земская Е.А. Речевые приемы комического в советских литературе. Исследования по языку. Советских писателей, М., 1959.

C.CABBARLININ PYESLƏRİNDƏ LƏQƏBLƏRİN ETİMOLOJİ-SEMANTİK TƏHLİLİ

Görkəmli dramaturq Cəfər Cabbarlı əsərlərində müəyyən üslubi effekt yaratmaq məqsədilə istifadə etdiyi onomastik vahidlərin bir qismini ləqəbli adlar təşkil edir. Atroponimik sistemdə köməkçi adlar qrupuna daxil olan ləqəbli adlar "...hər kəsə onun həyatının müəyyən dövründə verilib və bu adla həmin şəxs çox geniş olmayan müəyyən dairədə tanırır" (1, 224). Ləqəbli adlar C.Cabbarlı yaradıcılığında mühüm yer tutur və dramaturq pyeslərində bu xüsusi adların işlənmə yerinə, komik effekt yaratma keyfiyyətlərinə xüsusən fikir vermişdir. Maraqlı cəhət budur ki, C.Cabbarlının pyeslərində işlənən ləqəblərin bir qismi ədəbi dil sözlərindən ibarət olduğu halda, bir qismi şivə ləqəbi əsasında yaradılmışdır. Məsələn, "Sevil" pyesində Atakişinin nitq aktında *Həsən* şəxs adına *ditdili* dialektizmi qoşularaq işlədilmişdir ki, bu da komik təsir yaratmağa xidmət edir.

Atakişi. Babakişi onda lap sıpa idi. Hə, onunla meşəyə odun yığmağa gedərdik. Bu sağ əlimi görürsənmi, hansı ağaca atsaydım, bu yoğunluğunda ağacı kökündən qoparıb, böyrə üstə yıxardım. O, vaxtlar dəyənək iş görərdi, çomağıma dağ adyanmazdı. Bir yol *ditdili Həsənin* gündəyməzindən bir ağac zolladım ki, nəm ay sümüklərinə yı saldılar. Ey .. qızım, indi zalım oğlunun maşını yıxdı mənim evimi; oğul möhtacı olub qaldım. Hər çörək yeyəndə elə bil ki, zəhrimar yeyirəm (2, 11).

Görünür, Həsənə *ditdili* ləqəbi onun xarici görkəminə görə verilmişdir. *Ditdili* dialektizmi qatı şivə çalarına malik olub, Kəlbəcər şivəsində *diddi*, Ağdam, Oğuz, Bərdə

şivələrində **ditdili**, Cəbrayıl keçid şivəsində **ditduli** formalarında, “ağcaqanad” mənasında işlənir (3, 186).

Bəzən dramaturq bir personajı bir neçə ləqəblə təqdim edir ki, bunlar da müvəqqəti xarakter daşıyır. Belə ləqəblərin “Sevil” pyesində meydana çıxması hadisələrin təbiətindən doğur.

Gülüş. Keç yoldan, Balaş, əl-ayağıma dolaşma! Bu çadranı da al, at o çaxcayı, çaxcanı da biryolluq qapa. Gəl. Sevil, gəl. Cəmiyyət adamın başını hərləndirir. Qorxma, ayaqlarını yerə bərk bas, tanış ol. Bu, edilya xanımdır. Öpüşün. Böyük cəmiyyətlərdə qonaqlarla öpüşərlər. Elə! Bu da Əbdüləli bəydir. Yavaş, onu öpmə, arvadı dalaşar. Ancaq dul kişilərlə öpüşmək olar, o da gizlində. Bu da öz dediyindən, ya **Tabaq bəydir**, ya **Çanaq bəydir**, kim nə deyir-desin, onun üçün fərqi yoxdur.

Məmmədəli. Heç yox, doğru deyil, mənim üçün **Kasa bəydir**.

Gülüş. Çox gözəl. Bir sözlə, **Qab-qacaq bəy** (2, 27).

Göründüyü kimi, personajların nitq aktında 4 ləqəbdən istifadə edilmişdir ki, bunlardan da ikisi qatı şivə çalarına malik leksik vahidlərdir və istər ədəbi dilə məxsus (kasa, qab-qacaq), istərsə də şivə çalarlı (tabaq, çapaq) sözlər mənalı gülüş doğurur. Onu da qeyd etməliyik ki, bu ləqəblərin hər biri ayrı-ayrılıqda Əbdüləli bəyə aiddir və mətndən fərqli olaraq onlara Əbdüləli bəy şəxs adına qatsaq belə alınar: Tabaq Əbdüləli bəy, Çapaq Əbdüləli bəy, Kasa Əbdüləlibəy, Qab-qacaq Əbdüləlibəy.

“Sevil” pyesində Hacı Əhmədin nitq aktında işlənən **Cürübbü Xudaverdi** antroponimlik vahidinin birinci kontekstində gələn “**curubbu**” sözü də şivə leksikasına daxildir. Xudavedi tipik yoxsul kəndli surətidir. **Cürübbü**

dialektizmi bir ləqəb kimi Xudaverdinin kasıblığı, yoxsulluğu ilə bağlıdır.

Hacı Əhməd. Belə, burada məsələ kolxozda deyil ey. Belə onu deməmişlər ki, sən min zəhmətlə yer əkmisən, ya da türkün misalı, zəhmət çəkib əkdirmisən, ya heyvan saxlamısan, ya bağ salmısan, götür ver **Cürübbü Xudaverdiyə ki, nə var, yoxsuldur. Belədir, a kişilər, ya qeyri-belədir:**

Baloğlan. Yox, canım, onu demir, yox, yox, yox

Aftil. Bəs onda **Curubbu Xudaverdi** nə yesin?

İbad. Nə yesin? Canı çıxsın işləsin.

Aftil. Nəynən işləsin? Malı var, heyvanı var?

Balarza. Yəni Hacı Əhmədi görən Allah Xudaverdini görmür (2, 73).

C.Cabbarlının pyeslərindəki ləqəblərin əhatə dairəsinə görə daha geniş olub, rütbə, titul ilə əlaqədar işlənən sözlərə də təsadüf olunur. “1905-c ildə” pyesində Haykız özünə **Əfsər** ləqəbi götürməklə qürrələnir. **Əfsər** sözü rus dilindən alınmalardan olub, **ofitser** rütbə bildirən sözünün Azərbaycan dilindəki qarşılığıdır və dilimizin şivə transkripsiyasına uyğunlaşdırılmışdır. Yazıçı **Əfsər** ləqəbindən istifadə etməklə Haykaz Ağamyanın özündən razılığını, xudbinliyini açıb göstərmişdir.

Haykaz. Cəhənnəm ol! Elə vuraram, gözün partlar.

Murad. Canım dava lazım deyil ki, qızın əlini sındırırsan?

Haykaz: Mənə Haykaz Ağamyan deyərlər. Bütün Bakı mənə baxır. Sındıraram, gözünü də çıxardaram. Çəkil, deyirəm sənə.

Baxşı. Ay canım, başına dönüm, yaxşı deyil axı...

Haykaz. Çəkil, deyirəm sənə. Mən Əfsərəm, Əfsərin sözünün üstündən söz ola bilməz.

Aram. Adə, nə havalanmısan? Cəhənnəmə ki, Əfsərsən. Əfsər olmaq üçün hələ gərək qızın əlini sındırasan?

Haykaz. Sındıraram, gözünü də çıxararam.

Aram. Qızın əlini burax, deyirəm sənə, köpək oğlu. Gözünü də çıxararam, bəbəyini də.

Haykaz. Mənim gözümü, **Əfsər Ağamyanın** gözünü? Köpək oğlanları, al! (Arama bir şillə vurur). Yaxşıdır?

İmamverdi. A balam, sənə ki, dalaşan yoxdur.

Haykaz. Mən Əfsərəm, adamın atasına da yandıraram (2, 157).

Dramaturqun “1905-ci ildə” pyesində personajın xarici görünüşü ilə bağlı işlənən sözlərdən ibarət ləqəblərə də rast gəlirik və bu baxımdan **Çopur Məmməd** antroponimin vahidi də xüsusi maraq doğurur. Çopur ləqəbi Məmməd şəxs adına qoşularaq onun fiziki qüsurlarına işarə məqsədilə işlədilmişdir.

Qubernator. Polkovnik, bu saat hərəkəti idarə edən kimdir?

Polismeystr. Bəlli deyildir, general həzrətləri. Danışanlar Eyvaz Əqriyan, **Çopur Məmməddir** (2, 158).

C.Cabbarlının pyeslərində personajın xarakterik əlamətlərini əks etdirən ləqəblərə də təsadüf edirik. Məsələn, “1905-ci ildə” pyesində Salamovun nitq aktında işlənən “Müşküllü Məmməd” antroponimlik vahidinin tərkibində təsadüf etdiyimiz “müşküllü” leksik vahidi olduqca xarakterikdir. **Müşküllü** ləqəbi kök+şəkilçi modeli əsasında formalaşmışdır. “Müşkül” sözü ərəb dilinə məxsus söz olub, dilimizdə 2 mənada işlənir: 1) çətin, ağır; 2) əngəl,

manea (4, 453). Bu ləqəb etimoloji baxımdan “hər şeyi çətinliklə bəyənən adam, hər şeyə əmma qoyan adam” anlamında dilimizdə işlədilir.

Görünür, Məmməd adlı şəxs hər şeyə əmma qoyduğuna, hər işi çətinə saldığına, hər şeyi bəyənmədiyinə görə belə ləqəb qazanmışdır.

Salamov. Amova lənət ***müşküllü Məmməd***, ayının zorbasını burada qoyub, dağlara ayı üçün gəzir. Adə, belə mənə Gömürnan xəlvətdə pıçıldaıyıb ey. Daha ağzından çıxarma... belə iş ayrı cürdür, sən bilmirsən ey... (2, 159).

“1905-ci ildə” pyesində işlənən ləqəblərin bəziləri personajların peşə və sənətin bildirməyə xidmət edir. Maraqlı cəhət budur ki, pyesdən personajların nitq aktlarında bir surət 2 ləqəbə oxucuya təqdim olunur.

Erməni. A gedə, belə görürəm sən də elə mənim kimi ağıldan kasıbsan. Qarabağda kimlərdənsən?

Müsəlman. Sən kimi tanıyırsan?

Erməni. Mən, Yevlaxdan o üzə bütün qarabağlıları tanıyıram.

Müsəlman. Usta Muğanı tanıyırsan?

Erməni. Zurnaçı Muğanı? Onun zatını tanıyıram (2, 195).

Dramaturqun bəzi pyeslərində etnonimlərlə ifadə olunan ləqəblərə də təsadüf olunur ki, “...belə ləqəblər etnonimlər əsasında meydana çıxdığına görə onları etnoləqəb adlandırmaq olar” (1, 242). Bu baxımdan “Yaşar” pyesində Əmirqulunun nitq aktında rast gəldiyimiz ***“mindi”*** etnonimi ləqəb yaradıcılığına da transfer edilmişdir.

Həsən. İtmə, bizim də istidadımız turasıdır, binaən-əleyh...

Əmirqulu. Dayan, görək, a **Şindi Həsən.** Şorasıdır, yox kükürdüdür (2, 238).

Azərbaycan toponimik sistemində mindi/tipli tayfa adı bağlı Şindən dağı (Astara rayonu), Şin kəndi (Şəki rayonu), Şindilər kəndi (Gürcüstanda Dmanisi rayonu) etnotoponimlərinə rast gəlirik. X.Əliyev yazır ki, C.Cabbarlının yaradıcılığında Şindi Həsən obrazı maraqlı fikir söyləməyə əsas verir. “Dayan görək, a Şindi Həsən” – cümləsində “şindi” sözü Həsənin mənsub olduğu nəslin adını bildirir. Tarixən insnaların nəsil, tayfa adı ilə tanınmaları türk xalqları üçün ənənəvi hal olmuşdur. Borçalıda xalq arasında “Şindi tulası kimi qaçıb” misalından görünür ki, həmin nəsil ovçuluqla məşğul imiş (5, 63).

Personajın gündəlik vərdişi ilə bağlı formalaşmış ləqəbə də pyeslərin dilində təsadüf edirik və “Dönüş” pyesində “Güzgü Zaman” antroponimik vahidində “güzgü” ləqəbi Zaman obrazının vərdişinin mühüm əlamətlərindən birini xarakterizə etmək gücünə malikdir.

Xasməmməd. (səhnəyə çıxır). Adə, **Güzgü Zaman,** yenə nə meymun kimi atdanıb-düşürsən? Uşaqlar hardadır?

Zaman. Getdilər təzə rejissorun əlindən Həzrətabbasa ərizə verməyə.

Xasməmməd. Eh, əclaf oğluəclaf, həmişə bir söz soruşanda gərək əclaflağını göstərəsən (getmək istəyir). Adə, **güzcü Zaman** biri də gəlib ey.. mən heç görməmişdim, hələ indicə gördüm, bayırdadır... (2, 280).

Nəticə etibarilə qeyd etmək olar ki, C.Cabbarlının pyeslərində işlənmiş ləqəblər mənalı gülüş doğurur və komik-satirik vasitə kimi böyük dramaturqun yaradıcılığında mühüm nitq vahidləri kimi qabarıq şəkildə özünü göstərir. Ləqəblərdə gülüş yaratmaq imkanları geniş

olduğuna görə dramaturq bu antroponimlik vahidlərə də xüsusi diqqət yetirmişdir.

Ədəbiyyat

1. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, “Maarif”, 1988.
2. Cabbarlı C. Əsərləri, III cild, “şərq-Qərb”, Bakı, 2005.
3. Azərbaycan dilinin diakteoloji lüğəti. Bakı, 1964.
4. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, “Yazıçı”, 1985.
5. Əliyev X. Gürcüstanın türk mənşəli toponimləri. Gəncə, 1999.

Mikayıl Müşfiqin 110 illiyinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı

2018-ci ilin iyun ayında Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndəsi Mikayıl Müşfiqin (Mikayıl Mirzə Əbdülqadir oğlu İsmayılzadənin) anadan olmasının 110 illiyi tamam olur.

Böyük şair Mikayıl Müşfiq milli folklordan və klassik ədəbi ənənlərdən layiqincə bəhrələnməklə yaratdığı dərin lirizmə malik və doğma dilin bütün gözəlliklərini özündə ehtiva edən bənzərsiz poetik nümunələrlə Azərbaycanın çoxəsrlik bədii fikir xəzinəsini daha da zənginləşdirmişdir. Forma yeniliyi, məzmun genişliyi, romantik əhval və yüksək həyat eşqi bu söz sənəti incilərinin başlıca keyfiyyətləridir. Müşfiqin adı 1930-cu illər totalitarizminin qurbanına çevrilmiş məsum insanların xatirəsinin rəmzi və nakam şair obrazı kimi xalqın yaddaşında yaşamaqdadır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafına dəyərli töhfələr vermiş görkəmli şair Mikayıl Müşfiqin anadan olmasının 110-cu ildönümünün layiqincə qeyd olunmasını təmin etmək məqsədilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası ilə birlikdə, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin təkliflərini nəzərə almaqla,

Mikayıl Müşfiqin 110 illiyinə həsr olunmuş tədbirlər planını hazırlayıb həyata keçirsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 17 may 2018-ci il.

MİKAYIL MÜŞFİQİN YARADICILIĞINDA ANAFORANIN POETİK FUNKSIONALLIĞI

Böyük şair Mikayıl Müşfiq milli folklardan və klasik ədəbi ənənlərdən layiqincə bəhrələnməklə yaratdığı dərin lirizmə malik və doğma dilin bütün gözəlliklərini özündə ehtiva edən bənzərsiz poetik nümunələrlə Azərbaycanın çoxəsrlik bədii fikir xəzinəsini daha da zənginləşdirmişdir.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Xalqımızın sevimli şairi Mikayıl Müşfiq sözə, bədii dilə, nitq və dil vasitələrinə böyük məsuliyyət və məhəbbətlə yanaşan şairlərimizdən biridir və onun əsərlərində istifadə etdiyi anafora poetik keyfiyyətləri formalaşdıran, ahəngdarlıq yaradan, bədii məna və qayəni gücləndirən, konkret mövzuların vacib cəhətlərini ritmik- melodik təsvirində çox mühüm rol oynayan nitq vahidlərindəndir. “Anafora eyni sözün və ya söz qrupunun, bir neçə ardıcıl gələn paralel düzələn sözlərin, söz qruplarının əvvəlində təkrarıdır. Anafora müvazi nitq parçalarında (söz, söz birləşməsi, cümlə) ilk elementlərin (səs, səs birləşməsi, söz, söz birləşməsi, cümlə) təkrarından ibarətdir. Anaforanın poetik -üslubi aspektləri dildə müxtəlif növlər üzrə təhlil edilməlidir” (1, 90)

Ədəbiyyat tariximizdə, xalqımızın yaddaşında, hamımızın qəlbində otuz yaşlı romantik, xəyallar dünyasında qanadlanan Mikayıl Müşfiqin əsərlərinin dilində anaforadan əksər məqamlarda güclü ritmik çalarlar yaratmaq, onları poetik vasitəyə çevirmək, ahəngdarlığı artır-

maq, ifadə olunan fikri qüvvətləndirmək məqsədilə istifadə etmişdir. Məsələn, şair məşhur “Ana” şeirinin ilk bəndində bu müqəddəs varlığa sonsuz məhəbbətini ifadə etmək və onu güclü poetik istiqamətdə vermək məqsədilə “Ana dedim” anaforik cümləsindən dörd dəfə istifadə edərək lirik obraza qarşı hisslərini çox gözəl bir şəkildə poetikləşdirə bilmişdir:

Ana dedim, ürəyimə yanar odlar saçıldı,

Ana dedim, bir ürpəriş hasil oldu canımda,

Ana dedim, qarşımda bir gözəl səhnə açıldı,

Ana dedim, fəqət onu görməz oldum yanımda. (2, 16)

Və yaxud, şair “Sevgililər” adlı şeirində “sevgi” məfhumu mücərrəd anlayış haqqında acı həqiqətləri, həyati hissləri ustalıqla təsvir edir ki, bu məqamda da anafora bir nitq vasitəsi kimi poetikləşdirilən obyekt xüsusi çevikliklə əks etdirir. Maraqlı cəhət budur ki, şair bu şeirinin birinci bəndində üç dəfə misrabaşı mövqedə, digərlərində isə yenə həmin mövqedəiki dəfə işlədərək və onları birinci bənddə işlənən anaforik vahidlərlə məntiqi baxımdan uzlaşdıraraq poetikləşdirdiyi “sevgi” anlayışını lirik ricətlər fonunda hərtərəfli bir şəkildə təsvir edə bilmişdir:

Sevgi vardır ki, dodaqlarda açar güllərini,

Sevgi vardır ki, bir az qar kimi, ruzgar kimidir,

Sevgi vardır oxudur qəlbində bülbüllərini,

Böylə bir sevgi mənim ruhumu oxşar kimidir.

Sevgi vardır ki, uzaqdan bizə parlaq görünür,

Ona yaxınlaşmayalım, çünki o zülmətlə dolu.

Sevgi vardır ki, düşər yerlərə daim sürünər,

Öylə bir sevgi də min dürlü xəyalətlə dolu.

Sevgi vardır ki, bahardan bizə güllər gətirir,
İçi zəqqum və zəhər, qoxlama, qəlbin qanayar.

Sevgi vardır üzü xoş, daxili bir qorxulu yar.

Sevgi vardır bizə çox dadlı əməllər gətirir,
Fəqət həpsində qaranlıq gecələr kölgəsi var.

Sevgilərdə qarışıq bilməcələr kölgəsi var (2, 17)

Anafora poetik mühitdə daha çox intensivlik yaratmağa xidmət edir ki, bu baxımdan Mikayıl Müşfiqin “Küləklər” adlı şeirindəki aşağıdakı bənd xüsusilə diqqəti cəlb edir:

Bəziniz qorxulu, bəziniz qorxusuz,

Bəziniz duyğulu, bəziniz duyğusuz,

Bəziniz uyqulu, bəziniz uyqusuz,

Küləklər, küləklər, ey sərin küləklər,

Sizdə var qoxusu hər yerin, küləklər! (2, 43)

Bu bənddə 6 dəfə misrabaşı və misrataortası mövqelərdə işlənən nitq vahidi qeyri-müəyyən əvəzlik olub, intensivliyi yüksəltməyə xidmət göstərmiş və eyni zamanda intensivlik kəmiyyət fərqi ilə özünü göstərir: bəzi-bəziniz (II şəxsin təkində)

Mikayıl Müşfiqin şeirlərində işlənmə tezliyinə görə anaforik təkrarların təzahürü daha çox misrabaşı mövqedə özünü göstərir ki, şair bu məqamlarda təsvir etdiyi hadisələri, obyektləri, portretləri, onların cizgilərini obrazlı və emosional bir şəkildə məharətlə verməyə nail olur və aşağıdakı bəndlərdə olduğu kimi :

Çoxdandır bir şeir yazmamışam mən,

Çoxdandır bir nəğmə tutdurmamışam,

Çoxdandır ayrılıb şər aləmindən,

Xəyal dənizinə baş vurmamışam (2, 88)

Bu gün hər kəsdə böyük həyəcan var,

Bu gün hər çöhrədə bir xələcan var.

Hərlənir işdə beyinlər, başlar,

Hərlənir şövq ilə dağlar, daşlar,

Hərlənir ölkəmizin hər tərəfi,

Qoca ərzin böyük işlər tərəfi

Hərlənir zərbəçi fabriklərimiz,

Hərlənir qoş-qoca elliklərimiz,

Hərlənir şaxtaların qatları da,

Hərlənir ordumuzun atları da,

Hərlənir boylu buruqlar, dolanır;

Buna xaricdə ürəklər bulanır (2, 81)

Göründüyü kimi, 2 dəfə “**bu gün**”, 8 dəfə “**hərlənir**” anaforaları vasitəsilə lirik “mən”in keçirdiyi psixoloji vəziyyət, daxili həyəcan, ölkəmizin sosial- hərbi-iqtisadi sahələrdə qazandığı uğurlar çox qabarıq bir şəkildə verilmiş, poetik mənə qüvvətləndirilmişdir.

Anafora elə bir üslubi fiqurdur ki, bu (eyni başlanğıc-M.H) oxşar nitq vahidlərinin ardıcıl işlənen, yaxud birbirinə yaxın yerləşən misraların, bəndlərin, yaxud cümlələrin (və ya onun hissələrinin), əvvəlində təkrar edil-məsindən ibarətdir ki, böyük şairimiz Mikayıl Müşfiq poetik mühitin hissi- emosional əsaslarının möhkəmlən-dirilməsi məqsədilə bu nitq vahidlərinə tez-tez müraciət etmişdir. Məsələn, şairin “**Rekanstruksiya**” şeirində “**yürüdük**” feildən ibarət olan anafora 12 dəfə təkrar işlə-dilərək poetik dinamizmi vüsətləndirmiş və bu özül əsa-sında obrazlılığı gücləndirmişdir:

Tozu dumana qatdıq, dumanı toza qatdıq,

Ortabab kəndliləri çəkdik kolxoza qatdıq.

Yürüdük, qarşımızda əyildi qarlı dağlar,

Yürüdük, aramızdan silinsin qolçomaqlar.

Yürüdük, arxamızca şaxələndi sementlər,
 Dəyişməzmi bu halda bütün temperamentlər?!
Yürüdük, avtolarla; elektriklərlə biz,
Yürüdük, sayəmizdə qucaqlaşdı dağ, dəniz,
Yürüdük, üstümüzdən çəkildi hər qaraltı,
Yürüdük, tunellərlə doldu dağların altı.
Yürüdük, küçələrdə hürkmüşdü çəlik atlar.
Yürüdük, üfüqləri qızartdı plakatlar.
Yürüdük, ənginlərə çəkdik dəmir dirəklər.
 Dirəklərdə tutuşdu, yandı qızıl ürəklər.
Yürüdük, çöllər boyu paylaraxdı, uzandı,
 Tükənib yollarında yatan ellər oyandı.
Yürüdük, hər zərrəmiz oldu bizim avtomat,
 Bu yürüşə Amerika özü belə qaldı mat! (2, 65)

Mikayıl Müşfiqin şeirlərinin bəzilərində anafora vasitəsilə hiss- həyəcan qabardılır, yəni anafora nida çalmasına malik olur, misralarda vurğu əksər məqamlarda təkrar olunan sözün üzərinə düşür və anaforik təkrarın ifadə etdiyi məna kontekstual şəraitdə başqa sözlərlə sıx surətdə bağlanaraq deyim tərzinin, ifadə formasının imkanlarını genişləndirir:

Ağ **dənizdə** fırtına var, fırtına!
 Ağ **dənizi** bir tufanlı böhran almış sırtına.
 Coş **dəniz**, coşqun dəniz!
 Daş **dəniz**, daşqın dəniz!
 Aşqın **dəniz**!
 Şaşqın **dəniz**! (2, 75)

Mikayıl Müşfiqin şeirlərində anafora demək olar ki, intensiv işlənmə keyfiyyətinə görə daha çox seçilir və hər bənddə misrabaşı mövqedə çıxış edən anaforanın söz ustası elə qurur ki, bu cür poetik mexanizm bədii mühiti üslubi-

semantik cəhətdən fəallaşdırır, fikrin ifadə bütövlüyünü, poetik hisslərin cazibədarlığını və ecazkarlığını təmin etmiş olur:

Fabrikin qəlbi də tənbel vuracaq.

Benzini varlığıdır varlığımız,

Benzini darlığıdır “darlığımız”,

Bezini çoxluğudur “çoxluğumuz”,

Benzini yoxluğudur “yoxluğumuz”,

Çiçəklənirkən günü-gündən qolumuz (2, 82)

Mikayıl Müşfiqin şeirlərində işlədilən anaforaları ifadə vasitələrinə görə (nitq hissələri üzrə-M. H) qısaca olaraq təhlil etmək olduqca maraqlı olardı və bunları aşağıdakı şəkildə nəzərdən keçirə bilərik:

1) isimlərlə ifadə olunan anaforalar:

Qolçomaq pəncərədən diş bilədi,

Qolçomaq nizə qədər boydan uca (2, 52)

2) Əvəzlik və isimdən ibarət olanlar:

Bu səs bolşevik səsi,

Bu səsə cavab verir

milyonların beynəlmiləl nəğməsi.

Bu səs tarladan qopur,

Bu səs dəzgahdan gəlir,

Bu səsin üzərində həyatımız yüksəlir (2, 102);

Bu yeni il

Bizə həyat,

Bizə yeni bir kainat.

Bizə qat-qat

Əzm-səbat

Gətirən il.

Bu il bizdən əvvəlki

Köhnə sərxoş il deyil.

Bu yeni il xaricdəki düşmənlərin

Şaşıdığı gün.

Proletar qüvvəsinin

Aşib-daşdığı gün.

Bu yeni il insanları dəyişən il,

Bu yeni il ictimai cəmiyyətçün döyüşən il.

Bu yeni il

dünyamızı çevirməkçün

Bir istinad nöqtəsi.

Bu illərin əmrindədir

Kapitalizmin noxtası (2, 102)

Qeyd etməliyik ki, bu şeirin müəyyən misralarında anaforanın əvəzlik+ sıfət+ isim modeli də müşahidə olunur: bu+yeni+il.

3) Feil modelli anaforalar:

Uyu ey sevgili, azyaşlı gözəl,

Qəmə kiprikli, qələm qaşlı gözəl,

Uyu ey sinəsi məcra, saçı su,

Uyu nəşənlə, sevincindən uyu.

Uyuyur köksünün üstündə bir əl

Yanacaqdır yatağından heykəl (2, 53)

4) Əvəzlik+isim modelli anaforalar:

Şu buludlar- şu qədəhlər kimi, baq,

Şu buludlara etdikcə maraq (2, 60)

5) Say+isim+ bağlayıcı modelində olan anaforalar:

İştə orda baxıyor bir canlı heykəl;

Bir heykəl ki, dalmış köhnə düşüncələrə,

Bir heykəl ki, çöhrəsində gizli min əməl,

Fəqət daşdan nəzərləri dikilmiş yerə (2, 73)

6) Bağlayıcıdan ibarət anafora:

Nə qollar yada salsın ənginlərin quşunu,

Nə əllər, nə ayaqlar həyatın yoxuşunu (2, 45)

7) **feil+isim modelli anaforalar:**

Bax, qızım, bax, olan olmuş, keçmiş;

Bax, qızım, yaxşı deyil mənə bu iş (2, 34)

8) **Saydan ibarət olan anaforalar:**

Biz atmışıq, atacağız

tək daxmanın,

tək öküzün, tək tarlanın,

tək ağacın, tək odun,

tək fabrikin, tək zavodun

daşını! (2, 105)

9) **Zərf mövqeyində çıxış edən anaforalar:**

Böylə əngin dərələr yox orada,

Qocaman məşçərələr yox orada.

Orda yox böylə çəmənlərdən əsər,

Orda bülluri bulaqlar nə gəzər!

Orda lakin yeni insanlar var (2, 58)

Beləliklə, Mikayıl Müşfiq əsərlərində anaforadan zəngin bədii vasitə kimi sənətkarlıqla bəhrələnmiş, şeirlərində ritmik-melodik çalarları daha da qüvvətləndirmiş, poetik sferanın ifadəlilik imkanlarını ustalıqla nümayişini təmin etmişdir. Şeirlərdə işlənən anaforalar poetik mətnin simmetrik struktur gözəlliyinin təminatçısı kimi çıxış etmiş və beləliklə də söz sənətkarının poetik fikirləri daha qüvvətli biçimdə təqdim edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Hüseynova M. Müasir Azərbaycan dili: Aşıq və el şairlərinin yaradıcılığının dil-üslub xüsusiyyətləri (Dərələyəz mahalı üzrə), Bakı, 2018

2. Mikayıl M. Seçilmiş əsərləri. “Şərq-Qərb”, Bakı, 2004

MİKAYIL MÜŞFİQİN ƏSƏRLƏRİNDƏ MÖTƏRİZƏ VƏ TİRE İŞARƏLƏRİNİN ÜSLUBİ İMKANLARI

Mikayıl Müşfiq doğma Azərbaycanımızı böyük məhəbbətlə tərənnüm edən, qəlbləri rıqqətə və ehtizaza gətirən gözəl hiss, axıcılıq və məna zərifliyi ilə zəngin və orijinal poetik örnəklər müəllifidir. Unudulmaz şairimizin əsərlərində hər bir sözün, ifadənin üslubi siqlət və keyfiyyətləri olduğu kimi, müəyyən durğu işarələri də üslubi xüsusiyyətlər kəsb edir. M.Müşfiq əsl ədəbi varis kimi doğma ana dilimizi dərindən sevmiş, onun fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik quruluşuna dərindən bələd olmuş və dilimizin məqsədəməvafiq ədəbi normalarını dərindən mənimsəmişdir. Az yaşamış və yaşadığı zaman kəsiyində çoxlu sayda şeirlər, poemalar, uşaqlarımız üçün biribirindən mənalı əsərlər yazıb-yaratmış M.Müşfiqin yaradıcılığının dil və üslub xüsusiyyətlərinin müəyyən aspektləri Azərbaycan dilçiliyində araşdırma obyektı olmamışdır. Dilçiliyimizdə şairin əsərlərində işlənən durğu işarələrinin üslubi xüsusiyyətləri də hələ araşdırılmamış bir məsələ kimi qalmaqdadır. Bu mövzu geniş və dərin tədqiqat tələb edir. Başqa sözlə desək, M.Müşfiqin əsərlərində işlənən durğu işarələrinin üslubi xüsusiyyətlərini tam genişliyi ilə vermək ayrıca bir elmi tədqiqat işi olduğu üçün bu məqaləmizdə mötərizə və tire işarələrinin üslubi məziyyətlərindən bəhs edəcəyik.

A.B. Şapiro yazırdı ki, durğu işarələri yazıda yalnız grammatik ayrılımaya xidmət etmir, ifadə və cümlənin emosional-ekspressiv rəngarəngliyini təzahür etdirir. Məsələn, üç nöqtə, sual, nida işarələri, mötərizə, dırnaq, tire – bunlar hamısı rəngarəng nitqi təsvirdə, hiss-həyəcanı, danışığıdakı

müxtəlif əlamətləri, psixoloji xarakteri, məntiqi vurğunu nəzərə çarpdırmaq məqsədi ilə işlədilir. Odur ki, hamı tərəfindən qəbul edilmiş durğu işarələri normalarının pozulması sözün orfoqrafik cəhətdən düzgün yazılmamasından daha təhlükəlidir (1, 15)

M. Müşfiqin əsərlərində tire və mötərizə işarələri olduqca intensiv bir şəkildə, yerli-yerində, həm də üslubi priyom kimi daha çox işlədilmişdir. Qeyd etməliyik ki, şair mötərizə işarəsindən bütün janrlarda yazdığı əsərlərində deyil, yalnız poemalarında istifadə etmişdir. Məs.:

Zuvandan gəldiyi bir ay olardı...

(Onun bir dumanlı keçmişi vardı) (3, 231).

Şair **“Mənim dostum”** adlı poemasının ilk misrasından sonra poetik qəhrəmanın keçmişi haqqında qısaca məlumat vermək üçün, onun dumanlı və qaranlıq keçmişini oxucunun nəzərində canlandırmaq məqsədilə izahata ehtiyac duymuş və bu məqsədlə də ikinci misrada verdiyi fikri mötərizə daxilində vermişdir. “Mötərizə nitq şəraitində oxucunun nəzərinə çarpmayan gizli, izahata ehtiyacı olan cəhətləri əhatə edir. Əlavə fikirləri nəzərə çarpdırır” (2, 351).

M. Müşfiq uşaqlar üçün yazdığı “Qaya” adlı şeirində müəllim ilə Qayanın poetik mükəllimənin aşağıdakı kimi verərək Qaya surətinin hal-vəziyyətini təsvir etmək məqsədilə “düşünərək” hərəkət bildirən sözünü mötərizə işarəsi ilə vermişdir ki, bu da müəyyən üslubi məqsədə xidmət göstərir:

Müəllim

Ay oğul, aləmə yaxşı nəzər sal,

Sən gəl bu dəstədən bir yolluq ayrıl!

Onların gözünə görünmə bir də.

Qaya
(*düşünərək*)

*Bir gün çürüyəcək ömrüm Sibirdə,
Bilmirəm bu həyat, bilmirəm nədir,
Bir qanlı meydandır, acı səhnədir (3, 312)*

Yenə həmin əsərdə Polad Mişkadan pul istəyir və bu məqamda Mişkanın düşdüyü hal-vəziyyəti şair mötərizəyə alınmış cümlələrlə, yaxud da misralarla belə təqdim edir:

Mişka

*Deyirəm sənə, ver!
(Mişka uduzmuş,
Boğazı qurumuş, dili qurumuş,
Çıxmışdır gözləri hədəqəsindən) (3, 316).*

Mötərizəyə alınan sözlər, cümlələr, misralar vasitəsilə şeir personajların psixoloji momentlərini çox obrazlı bir şəkildə təsvir edilir və belə məqamlarda mötərizəyə alınmış fikirlər söz sənətkarının təhkiyə dilinə xidmət göstərir:

Mişka

*Verin!
(Polad gülür kinayələrlə,
Mişkanın ürəyi yanır kədərlə)
Gülmə arvad kimi, ver göyərçini!
(Bu sözlər Poladın kəsir içini)*

Mişka

*Çox uzun danışma, bu sən, bu bu meydan!
(Poladın gözləri iki ocaqlı,
Bıçaq şimşək kimi əlində çıxdı) (3, 325).*

Şair bəzən söylədiyi müəyyən fikir və ya sözün mənasını daha da dəqiqləşdirmək, izah etmək məqsədilə mötərizəyə alınmış sözlərdən və cümlələrdən istifadə etmişdir

ki, bu da oxucuda haqqında gedən şəxs barədə əlavə məlumat, fikir yaradır:

Qaya

Rica nə lazım?

(Yoldaşlarına)

Uşaqlar siz gedin, mənim işim var,

Lakin son yeriniz olmalı bulvar!

(Qaya bir-bir dedi, yazdı müəllim). (3, 309)

Mikayıl Müşfiqin poemaları ilə müqayisədə kiçik və böyük həcmli şeirlərində demək olar ki, mötərizəyə alınmış söz, ifadə və cümlələrdən istifadə edilməmişdir ki, bunun da əsas səbəbi mötərizə içərisində verilən müəyyən fikirlərin drammatik əsərləri üçün xarakterik olmasıdır.

M. Müşfiq bəzi əsərlərində ifadə etdiyi poetik nitq aktlarına müxtəlif çalarlıqlar vermək məqsədilə tire işarəsindən də bir üslubi vasitə kimi intensivli şəkildə istifadə etmişdir. Şairin şeirlərində tire işarəsinin işlədilməsi çalarlarını aşağıdakı şəkildə izləyə bilərik:

1) Ömr və sual cümlələrinin əvvəlində tire işarəsindən istifadə edilir:

Mehriban-mehriban əlini sıxdı.

- Dostunun işindən xəbərin varmı?

- O qədər dost var ki, saymaq olarmı?

Hansı dost, nə bilim?

- Saday mirzədən.

- Onun işlərini varmı bilməyən? (3, 234).

Gecənin kimsəsiz incə yolları

- Çal! Dönüm gözüne!

- Çal!

- Ay qız, oyna! (3, 323)

2) Sual və nidalı misraların əvvəlində tiredən istifadə edilir:

Bilsəniz Bakıda bir gün nə gördüm?

- Salam!

- Paho, salam!

- Balam necəsən?! (3, 233).

3) Şair müəyyən bir hadisəyə izahat vermək məqsədilə tire işarəsindən istifadə edir:

Bayram dil çıxarıb yalvarır ona.

- Uşaqdır, Sərini bağışla mana (3, 283).

Pristav qabağa atılıb həməni:

- Canım, ölmüşləri öldürməklə sən

Adını bətırma, bəri gəl, bəri (3, 284).

4) Şair müəyyən bir hadisəni ümumi şəkildə canlandırır, sonra onun müəyyən detallarına aydınlıq gətirir:

Bayramdır – Çarlığın üç yüz illiyi, hər yanda vəhşətin əzazilliyi (3, 286).

Bu nümunədə **bayram** məfhumu ümumi bir anlayışdır. Şair bu anlayışa izahat verərək fikrini ümumilikdən konkretliyə, xüsusiyyətdən doğru inkişaf etdirir ki, bu da bədii bir üslubi priyom hesab olunmalıdır.

Və yaxud, aydındır ki, “xəyal” mücərrəd bir anlayışdır. Şair “Buruq adamı” mənzum oçerkinin bir yerində xəyal anlayışını ümumi şəkildə adlandırır, sonra isə onun kimə məxsus olduğunu konkretləşdirir, başqa sözlə, xüsusiləşdirir:

O, yatmaq istəyir, yata bilməyir,

Bir **xəyal** gözündən heç çəkilməyir,

Mollanın Tanrıya yaxın xəyalı,

Düşünür yataqda, dəyişir halı (3, 292).

Ümumiyyətlə, poetik fikrin ümumilikdən xüsusiyyətlə doğru inkişaf etdirilməsi M.Müşfiqin şeirləri üçün olduqca xarakterik üslubi bir priyomdur ki, söz sənətkarı bu məqamlarda tire işarəsindən bacarıqla istifadə etmişdir:

Birinci dərşimiz – internasional!

İkinci dərşimiz – burjua siqnal!...

Üçüncü dərşimiz – ölür kapital!...

Bizik maarifin güləş ordusu!

Aydınlıq ordusu, günəş ordusu!

5) Şairin şeirləri bədii təsvir vasitələri ilə olduqca zəngindir və maraqlı cəhət budur ki, bu zənginliyin dəyərini izahedici ifadələr də daha da qabarıqlaşdırır:

Yuxusuz bir beyin – susuz bir bulaq,

Çalğısız əyləncə - tüstüsüz ocaq;

Yelkənsiz bir gəmi – ruhsuz bir cəsəd.

Budur azadlığa yabançı millət... (3, 8).

“Azadlıq dastanı” poemasından götürülən bu 4 misradan üç dəfə tire işarəsindən istifadə edilməklə 6 bədii təyin yaradılmışdır. Birincisi, bu təsvirlər olduqca ustalıqla yaradılmışdır. İkincisi, bənddə 3 tutarlı bənzətmə diqqəti cəlb edir. Üçüncüsü və ən tutarlısı; yuxusuz beyinlə susuz bulaq, çalğısız əyləncə ilə tüstüsüz ocaq, yelkənsiz gəmi ilə ruhsuz cəsəd azadlığa yabançı olan, azadlıq uğrunda mübarizə aparmayan millətlə yanaşı qoyulur və dördüncü bənzətmə meydana çıxır və beləliklə də, bütün bunlar poetik fikrinin daha qüvvətli çıxmasında müstəsna əhəmiyyət kəsb edir, tire də bir durğu işarəsi kimi öz üslubi funksiyasını yerinə yetirir.

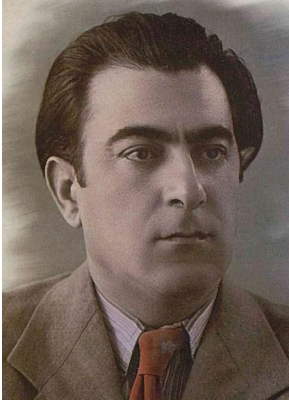
Nəticə etibarilə deyə bilərik ki, mötərizə və tire işarələri dilimizin qrafik işarələri kimi Mikayıl Müşfiqin əsərlərində poetik nitq aktlarının müəyyən cizgilərini üslubi

baxımdan obrazlı və müəyyən çalarlıqlarda verməyə xidmət göstərmişdir.

Ədəbiyyat

1. Шاپиро А.Т. Основы русской пунктуации. М., 1955
2. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı. Oçerklər. Bakı, 1990
3. Mikayıl M. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2004

Akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun 110 illiyinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı

2019-cu ilin may ayında görkəmli ədəbiyyatşünas və tənqidçi, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, Azərbaycanın Dövlət mükafatı laureatı, Əməkdar elm xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor Məmməd Cəfər Zeynalabdin oğlu Cəfərovun anadan olmasının 110 illiyi tamam olur.

Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov ömrünün 60 ilə yaxın bir dövrünü ölkədə ədəbi-nəzəri fikrin inkişafına həsr etmiş, ədəbiyyatın tarixi və nəzəriyyəsi, ədəbi əlaqələr və eləcə də estetikanın aktual məsələlərinə dair fundamental araşdırmaları ilə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığını əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşdirmişdir. Onun geniş əhatəli elmi irsində Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, Mirzə Fətəli Axundzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Hüseyn Cavid və Səməd Vurğun kimi qüdrətli söz ustalarının yaradıcılıqlarının fəlsəfi-estetik mahiyyətini dünya ədəbi təcrübəsi ilə vəhdətdə dolğun şərh edən, yüksək elmi-nəzəri ümumiləşdirmə gücünə malik əsərləri xüsusi yer tutur. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm cərəyanının təşəkkülü və inkişafının ilk müfəssəl tədqiqi Məmməd Cəfər Cəfərovun adı ilə bağlıdır. Pedaqoji sahədə uzun müddət uğurla çalışan və qiymətli dərsliklər müəllifi olan

alim, həmçinin elmi kadrların hazırlanması istiqamətində təqdirəlayiq fəaliyyət göstərmişdir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına yeni yaradıcılıq keyfiyyətləri qazandırmış görkəmli alim Məmməd Cəfər Cəfərovun anadan olmasının 110-cu ildönümünün qeyd olunmasını təmin etmək məqsədi ilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi ilə birlikdə akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun 110 illiyinə dair tədbirlər planını hazırlayıb həyata keçirsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 15 aprel 2019-cu il.

AKADEMİK MƏMMƏD CƏFƏRİN DİALEKTOLOGİYA SAHƏSİNDƏ ARAŞDIRMALARI

Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov ömrünün 60 ilə yaxın bir dövrünü ölkədə ədəbi-nəzəri fikrin inkişafına həsr etmiş, ədəbiyyatın tarixi və nəzəriyyəsi, ədəbi əlaqələr və eləcə də estetikanın aktual məsələlərinə dair fundamental araşdırmaları ilə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığını əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşdirmişdir.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Azərbaycan dilçiliyində dialektoloji vahidlərin üslubi xüsusiyyətləri, mahiyyəti, ifadə tərzii haqqında kifayət qədər araşdırmalar aparılmışdır. Vaxtilə ədəbiyyatşünas alimlərimiz də dilçilərimizlə birlikdə bu problematik məsələlər barədə öz mülahizə və müddəalarını söyləmiş və müəyyən spesifik təhlil işləri görmüşlər. Bu baxımdan akademik Məmməd Cəfərin 1976-cı ildə qələmə aldığı “Dil və müasirlik” adlı məqaləsinin olduqca böyük əhəmiyyəti vardır və böyük alimin bu irihəcmli məqaləsi bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Ədəbi-bədii dilimizin normalaşdırılması prosesindən bəhs edən Məmməd Cəfər qeyd edir ki, Azərbaycan bədii dilinin həm şifahi, həm də yazılı qolunun təbii yol ilə normalaşdırılması prosesi milli dilin təşəkkülündən çox- çox qabaq, orta əsrlərdən başlamışdır və müəyyən tarixi, siyasi, ictimai, mədəni təsirlər, mədəni- siyasi əlaqələr, dövlət quruculuğu və s ilə bağlı olaraq bu normalaşma prosesi mürəkkəb enişli yoxuşlu

yollar keçsə də, əsasən təkmilləşməyə, ədəbi – bədii dil ümumiliyinə doğru inkişaf etmişdir (1, 74).

Doğma dilimizin saflığını, onun xüsusi sistemini və dil ümumiliyini qorumaq qaygısından danışan alim doğru olaraq vurğulayır ki, bayatıları, mahnıları, müxtəlif mərasim nəğmələrini yaradan ana- bacılar, qızlar, gəlinlər ölkənin istər şimalında , istərsə də cənubunda yaşamış olsun, müxtəlif rayon, kənd əhli olduqlarına baxmayaraq, dil ümumiliyini gözləmiş, şivə, ləhcə və dialektlərdən ancaq ümumxalq tərəfindən anlaşılan sözləri seçib işlətməşlər. Aşıqlarımız da həmçinin. Aşıq-istər tufarqanlı, qazaxlı, təbrizli, ərdebilli, naxçıvanlı, mərəndli olsun, istərsə də qazaxlı, tovuzlu, ağstafalı, basarkeçərli, şamxorlu, vedili, salyanlı, urmulu, kürdəmirli- hərə öz əsrinin dil ümumiliyini mümkün qədər qorumağa çalışmışdır (1, 76)

Məmməd Cəfərin musiqi folklorumuzun, aşıq şeirinin dili barədə apardığı araşdırma və təhlillər bu günkü nəsillərimiz üçün də nümunə olmalıdır. Gəlin görək müasir dövrümüzdə, qloballaşan dünyamızda buna nə dərəcədə əməl olunur? Məsələn, müğənnilərimiz “Bala Nərgiz” el havasını ifa edərkən çox vaxt “ Şəddə kimi incə belə, Tut belindən dola Nərgiz” misrasında “şəddə” sözü yerinə çox vaxt “şəbnəm” sözünü işlədirlər ki, bu da bağışlanılmaz səhvdir. “Şəddə” sözü “ərəb əlifbasında təkrar oxunması lazım gələn səssizlərin üstünə qoyulan işarə, təşdid” (2, 277) deməkdir. Deməli, aşıq sevgilisini, lirik “mən”i şəbnəmə deyil, şəddədə təşbeh edir. Bu və ya bu kimi bağışlanılmaz nöqsanlar müasir mətbuatın dilində, nəşr olunan kitablarda, radio dalğalarda, televiziya, internet resurslarında baş alıb getməkdədir. Vəziyyət o həddə çatıb ki, az qala dialekt və şivə sözləri ədəbi dilimiz üzərində do-

minantlıq göstərsin. Bu xüsusda akademik Məmməd Cəfər yazırdı ki, dilçilər, ədəbiyyatşünaslar ədib və şairlərə məsləhət görəndə ki, məhəlli sözlər işlətməyin- bəzi yazıçılara bu tələb lüzumsuz və qərribə görünür, halbuki, tələb yerindədir və ona əməl zəruridir. Bu tələb başqa sözlə o deməkdir ki, müasir bədii söz ustadlarımız söz sənətimizin tarixi boyu klassiklərimiz, el aşığılarımız, mahnı, bayatı ustası ana-bacılarımız bədii dildə dil ümumiliyini göz bəbəyi kimi necə qorumuşlarsa, siz də eləcə qoruyun, dilçi, ədəbiyyatşünaslara inanmırsınızsa, xalq “dilçi”lərinə inanın, xalq “dilçiliyi” ənənələrinə sadıq qalın! (1, 77)

Ədəbi-bədii dilimizin zənginləşmə mənbələrindən bəhs edən akademik yazıda məhəlli söz, ifadə, tələffüz formalarından qaçmağı tələb edən dilçilərlə yazıçılar arasında bir növ anlaşılmazlığın səbəbini də saf-çürük edərək göstərir ki, bəzən dilçilər normativlik tələbini irəli sürəndə, bədii dilin spesifik xüsusiyyətlərindən sərf-nəzər edir, nəzərə almırlar ki, dialektlərdən, hətta nəinki dialektlərdən, habelə köhnə lüğətlərdən, kitablardan və tərcümə əsərlərdən, arxiv sənədlərindən də söz seçmək, əvəz etmək, müəyyən sözləri yeni mənada işlətmək ədəbi-bədii dili zənginləşdirən mənbələrdən biridir, həmişə də belə olmuşdur. Dünyanın bütün söz ustaları məhz ləhcə və dialektlərdən münasib sözlər alıb işlətməklə ədəbi-bədii dilin zənginləşməsinə kömək etmişlər (1, 77)

Akademik Məmməd Cəfər “Dil və müasirlik” məqaləsində hal-hazırda dilçilərimiz tərəfindən tez-tez işlədilən “fonetik dialektizmlər” termininə də toxunaraq belə qənaətə gəlir ki, dialektlərdə elə söz və tələffüz formalarına rast gəlirik ki, onlar çoxdan köhnəlib ümum tərəfindən anlaşılmayan sözlər halına düşmüşdür. Məsələn, artıq

dildə çoxdan sabitləşib, hamı tərəfindən anlaşılan səbəb, vaxt, gülüş, duman, göz həkimi, cib yaylığı, ağız, nadinc, növbə, qüvvət, ağbəniz, kömək kimi sözlər yerinə bəzi dialektlərdə ümumxalq tərəfindən anlaşılmayan mile, meslet, hingildəmək, cəncərmə, kahal, kəsəri, əməfək, ələm-yesir, nədəhil, avağa, ağcəvizə, ayamat kimi sözlər işlədilsə, bunları təzədən ədəbi-bədii dilə gətirməyə ehtiyac yoxdur. Belə bir təşəbbüs özü pis mənada məhəlçilik olardı. Təsadüfi deyildir ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi ötən əsrlərdə də bizim nə yazılı, nə də şifahi bədii dilimizdə belə məhəlli sözlərdən bir nümunə də tapmaq mümkün deyildir. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, şifahi bədii dildə işlənməyən məhəlli sözlər tamamilə atılmalı, unudulmalıdır. Əksinə, onların bircəsini də itirmək olmaz. Dilin ehtiyat fondunu təşkil edən belə sözlər qayğı ilə toplanıb izahlı lüğətdə əks olmalıdır (1, 78)

Ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra çoxsaylı telekanallar fəaliyyətə başladı. Müstəqilliyimizin ilk illərində istər televiziya kanallarında, istərsə də radio dalğalarında demək olar ki, danışq nitqində şivəçiliyə yol verilmirdi. Lakin indiki halda vəziyyət olduqca acınacaqlıdır. Belə ki, səhnələşdirilən tamaşalarda, şou proqramlarında aktyorlar təpədən-dırnağa nitqlərini şivə sözləri əsasında qurur və tamaşaçıları şit-şit gülüslərə qərq edirlər. Və yaxud, proqram aparıcıları da nitqlərində dialekt sözlərinə geniş şəkildə yol verirlər. Uzaqgörən alim Məmməd Cəfər belə düşünürdü ki, bəzi dialektlərdə alınma sözlərin yanlış tələffüzü olmuşdur və vardır (mühasirə - mansıra, məşhur – manşır, abajur – abacur, oranjereya - ərəncə). Bunları da bədii dilə gətirmək zərərlidir.

Görkəmli akademikin dialektologiya sahəsində söylədiyi fikirlərin, apardığı təhlillərin hər biri bu günümüz üçün olduqca aktualdır. Bu gün çoxlu sayda bədii əsərləri yazanlar və eyni zamanda dialektologiya ilə məşğul olan alimlər, səhnədə fəaliyyət göstərən aktyorlar belə düşünlər ki, səhnədə, bədii əsərdə obrazları, personajları, surətləri fərdiləşdirmək, tipikləşdirmək, yerli koloriti güclü şəkildə əks etdirmək üçün dialektizmlərdən istifadə olduqca əhəmiyyətli nitq vahidləridir. Belə düşünənlərin əleyhinə çıxaraq M.Cəfər yazırdı ki, "... bədii əsərdə, səhnədə tip yaratmaq üçün belə söz və tələffüz formaları zərurətdir – deyən alimlərin fikirləri ilə barışmaq olmaz". Akademik belə hesab edirdi ki, nə yazıçı, nə aktyor personajın dilinə **gəlibdi** əvəzinə **gəlidti qorxuram** əvəzinə **qorxeyrəm, götürsək** əvəzinə **götürsoq, məhşur** əvəzinə **manşır, ey** əvəzinə **ayə, budur ha** əvəzinə **buduva** kimi yanlış tələffüz edilən sözlər verməklə tip yarada bilməz. Tarixdə böyük söz ustadlarından, böyük aktyorlardan heç biri nə yazıda, nə şifahi nitqdə belə yol tutmamışdır. Elə güman etmək olmaz ki, söz sənətində və ya aktyor sənətində tipi "loru" dildə danışdırmaq, xəlqilik, həyatilik, ədəbi dildə danışdırmaq isə qeyri-xəlqilik, qeyrihəyatilikdir (1, 78).

Bütün bunları təhlil süzgəcindən keçirməkdə məqsədimiz o deyil ki, akademik Məmməd Cəfər bədii dildə dialektizmlərin işlədilməsi əleyhinə olmuşdur. Bu, əsla belə deyildir. Alim yazıçı və şairlərimizi yazdıqları əsərlərdə normativliyə riayət etməyə çağırmışdır. Bu barədə akademik belə yazır: "Ədəbi-bədii dildə məhəlli söz və tələffüz tərzindən qorunmağa dəvət heç də dialektlərə xor baxmaq əlaməti sayıla bilməz. Belə tələb, dəvət, məsləhətlərdən məqsəd hər cəhətdən dil ümumiliyini qoru-

maqdır. İndi dil mədəniyyətimizin elə bir inkişaf mərhələsidir ki, istər *fəhlə*, *kəndli*, *müəllim*, *tələbə* olsun, istər *yazıçı*, *aktyor*, *alim*, birinin *neft*, birinin *nöyüt*, birinin *məşhur*, birinin *manşır*, birinin *neçün*, birinin *nöş*, birinin *gəlibdir*, birinin *gəlitdi*, birinin *bacı*, birinin *bajı*, birinin *ana*, birinin *məmə*, birinin *bibi*, birinin *mama* və s. deməsi və yazıda işlətməsi dildə hərcmərcliyə səbəb olur. Məqsəd bu kəsri aradan qaldırmaqdır (1, 79).

Elmi yaradıcılığından dönə-dönə bəhrələndiyimiz, ruhu bizim üçün həmişə əziz olan Məmməd Cəfər sağ olsaydı və bu günkü televiziya, mətbuat, kitabların, dərsliklərin dilində baş verən nöqsanları görsəydi, bəlkə də cild-cild tənqidi məqalələr yazardı. Hörmətli akademiki-miz “Dil və müasirlik” məqaləsi də keçən əsrin 60-70-ci illərinin abi-havasına uyğun və olduqca sərt bir şəkildə yazılmışdır. Alim müasir dilə aid yazılan dərslik və məqalələrin əksəriyyətində yol verilən nöqsanları da tənqid atəşinə tutaraq göstərir ki, alimlər “... orfoepiyadan (fonetik dialektizmlərdən – M.H.), ədəbi dilin şifahi qolunun normallaşdırılması prinsiplərindən söhbət salanda, ancaq bəzi rayon və kəndlərdə danışığ dilində ədəbi tələffüz normalarına uyğun gəlməyən *gedəcəyəm* əvəzinə *gedəjəm*, *gəliyəm* əvəzinə *gəleyrəm* şəklində tələffüz edilən bir neçə sözü qeyd və “tənqid” etməklə kifayətlənmişlər. Söz yox ki, bu iraddan məqsəd müasir şifahi-ədəbi dildə vahid qaydaları qorumaq olmuşdur. Ancaq müəlliflərdən heç biri oxucunun yadına salmaq istəməmişdir ki, bu qanun, qayda və bundan başqa bir çox qaydalar neçə yüz illər ondan qabaq, dilimizin normallaşdırılmasının nəzəri əsaslarının işlənməsindən çox-çox əvvəl müxtəlif tarixi dövrlərin şifahi dilinin əks etdirən şifahi-bədii dildə qorunmuş, nə

aşıqlarımız, nə savadsız analarımız, nə müdrik babalarımız şeir, dastan, nəğmə, bayatı qoşanda insafsız yerinə qıldıqsız, gülmək yerinə hikkildəmək, gəlir yerinə gəleyr, niyə yerinə nöş işlətməmişlər (1, 82).

Beləliklə, mərhum akademikimiz Məmməd Cəfərin “Dil və müasirlik” məqaləsində dialekt və şivə sözlərdən bədii dildə və şifahi nitqdə istifadə qaydaları haqqında müəyyən ziddiyyətlər olsa da, müasir dövrümüzdə yenə də məqalədə irəli sürülən mülahizələr əsasən öz novatorluğunu qoruyub saxlaya bilmişdir ki, çağdaş dialektologiyamız bu və ya digər məsələlərin geniş kontekstdə araşdırılmasında bu mənbədən yararlanıla bilər.

Ədəbiyyat

1. Məmməd Cəfər. Həmişə bizimlə. Bakı, Yazıçı, 1980
2. Ərəb və fars sözləri lüğəti (Azərbaycan klassik ədəbiyyatı oxumaq üçün). Bakı, Yazıçı, 1985

HÜSEYN CAVIDİN DİL VƏ ÜSLUBU AKADEMİK MƏMMƏD CƏFƏRİN TƏQDİMATINDA

Adətən böyük yaradıcı şəxsiyyətlərin yubiley günlərində onların mənsub olduqları xalqa, insanlığa, elmə göstərdikləri xidmətlərdən geniş şəkildə danışılır və belə şəxsiyyətlərin gördüyü işlər haqqında məqalələr, resenziyalar, oçerklər, kitablar nəşr etdirilir. Unudulmaz akademikimiz, böyük ədəbiyyatşünas alimimiz Məmməd Cəfərin də elmi və tarixi xidmətlərindən yubiley ərəfəsində çoxlu sayda elmi və publisistik məqalələr yazılmaqdadır. Möhtərəm prezidentimiz İlham Əliyevin akademik Məmməd Cəfərin yubileyinin keçirilməsi ilə bağlı verdiyi Sərəncam ədəbiyyatşünas və dilçi alimlərimiz qarşısında çox böyük tələblər və vəzifələr qoyur. Bunlardan ən başlıcası akademikın zəngin elmi yaradıcılıq irsinin bizim ədəbiyyatımıza, dilimizə, mədəniyyətimizə, ictimai fikir dünyamıza necə təsir etməsi, necə əhəmiyyətli rol oynaması və bundan sonra daha nə kimi faydalar verə bilməsidir? Bu sualı cavablandırarkən məqsəd yalnız bu böyük alimin tarixi xidmətlərini, ədəbiyyatşünaslıq və dilçilik sahələrində gördüyü işləri, məlum həqiqətləri safçürük etmək deyil, yazılmamış, onun yaradıcılıq arenasında toxunulmamış məsələlərə diqqət yetirmək olduqca vacibdir.

Azərbaycan tənqid və ədəbiyyatşünaslıq elminin ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan akademik Məmməd Cəfər yazıçı dili və üslubi sahəsində bir sıra dəyərli məqalələr yazmış və onun vaxtilə bu aktual problemlərlə bağlı söylədiyi fikirlər və apardığı təhlillər üslubiyyatçı alimlərimiz üçün mötəbər mənbə rolunu oynamışdır,

oynamaqdadır və bu gün də aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Məmməd Cəfərin dahi şair və dramaturqumuz Hüseyn Cavidin dil və üslubi ilə bağlı çox qiymətli orijinal fikirləri var ki, bunların elmi şəkildə işlənilib ümumiləşdirilməsi, üslubiyyat elminin nəzəri səviyyəsinin inkişaf yolunu aydınlaşdırmaq üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir və bu baxımdan alimin “Cavidin dil və üslubu” adlı məqaləsi xüsusi önəm daşıyır.

Sözgedən məqaləsində akademik Məmməd Cəfər görkəmli şair və dramaturq Cavidin dil-üslub xüsusiyyətlərini düzgün müəyyənləşdirmək üçün öncə onun yaşadığı və yaratdığı dövrə nəzər salaraq göstərir ki, XX əsrin əvvəllərində, ümumiyyətlə, Azərbaycan şeirində, istər realist, istərsə romantik şeirdə bədii forma, xüsusən bədii dil, üslub sahəsində yeni axtarışlar dövrü idi. Bu axtarıcılıq yolunda çox ciddi çətinliklər meydana çıxırdı. Bu çətinliklərə Cavid də rast gəlmişdi. Şair qarşısına bir tərəfdən o vaxta qədər Azərbaycan ədəbiyyatında işlənməmiş mənzum dram janrının ilk nümunələrini yaratmaq, digər tərəfdən də Məhəmməd Hadi kimi siyasi, ictimai-fəlsəfi lirikanı və lירו-epik şeiri, məsnəvini, bir sözlə, yeni keyfiyyətə malik olan romantik şeiri şəkil, dil, üslubca yeniləşdirmək vəzifəsini qoymuşdu. Təbiidir ki, bu janr, şəkil yeniliyi və müxtəlifliyi özü ilə bərabər Cavidin sənətinə dil, üslub yeniliyi də gətirməli idi. Bu yenilik isə birdən-birə, göydəndüşmə, asan bir yol ilə yarana bilməzdi. Buna nail olmaq üçün ədəbi ənənələrə, eləcə də Azərbaycan klassik və xalq şeirinin dil, üslub tələblərinə, yeni estetik zövqlərə və yeni janr tələblərinə uyğun olaraq müasirləşdirmək lazım idi (1, 276-277).

Məmməd Cəfər şair və dramaturqun yaradıcılığının birinci dövrünü geniş və əhatəli bir şəkildə təhlilə cəlb edərək belə bir ümumiləşdirici nəticə çıxarır ki, H.Cavid bir sıra başqa məsələlərdə olduğu kimi, xüsusən dil-üslub və bədii forma məsələsində də yenilik yaratmağa ciddi səy göstərirdi. Onun özünəməxsus dil və üslubu vardır və bunlar onu dövrün digər söz sənətkarlarından fərqləndirirdi. Hüseyn Cavid yaradıcılığının birinci dövründə, xüsusən 1890-1909-cu illərində olan lirik şeirləri göstərir ki, şair bu illərdə həm klassik qəzəl, məsnəvi, həm də şifahi xalq şeiri dili və üslubunda əsərlər yazmışdır. Başqa sözlə, ənənəvi ikiüslubluluq Cavidin də yaradıcılığında özünü göstərmişdir (1, 281).

Akademik Məmməd Cəfər Türkiyə türkcəsində Hüseyn Cavidin qələmə aldığı şeirləri də dərinlən düşündürmüş və o, bu xüsusda göstərir ki, Cavidin Türkiyədə klassik qəzəl və məsnəvi dili, üslubunda yazdığı şeirlərin dili və üslubu, heç şübhəsiz, türk ədəbiyyatının Əbdülhəq Hamid, Cənab Şəhabəddin şeirinin dil və üslubuna uyğun idi. Lakin Cavidin bu səpkidə şeir yazmasını yalnız türk şeiri təsiri ilə izah etmək düzgün olmaz. Çünki, yuxarıda müəyyənləşdirdiyimiz kimi, bu dövr Azərbaycan şeir və üslubu sahəsində yeni ciddi axtarışlar dövrü idi. Əgər Sabir, Hadi, Səhhət, A. Şaiq kimi şairlərin şeirlərini nəzərdə tutsaq, demək olar ki, bu yeni axtarıcılıqda Azərbaycan şairləri şeir dili və üslubunu yeniləşdirmək sahəsində daha irəli gedirdilər. Bəs elə isə uyğunluq, bənzəyiş nədən irəli gəlirdi? Bu ondan irəli gəlirdi ki, şeirdə yeni dil, üslub, ədəbi forma axtarıcılığı Azərbaycanda olduğu kimi, bir az sonra, Türkiyədə də başlanmışdı. Bu dövrdə türk şeirində də bir- birinə zidd dil, üslublar yaşayırdı. Türk şairlərinin

bəziləri, Məhəmməd Əmin kimi, Anadolu kəndlilərinin anlayacağı sadə türk dilində yazır, mümkün qədər ərəb-fars sözü işlətməməyə çalışırdılar (1, 284)

Cavid yaradıcılığının birinci dövründə həm klassik şeir dil və üslubunda, həm də şifahi xalq şeiri üslubunda çoxlu şeirlər yazıb yaratmışdır. Cavid belə hesab edirdi ki, bu iki üslub sadə və müzəyyən üslub adı ilə ayrı-ayrılıqda müstəqil yaşamalıdır. Buna görə də bu böyük söz sənətkarı ciddi ictimai- siyasi, fəlsəfi şeirlərini ərəb, fars tərkibləri və sözləri ilə ağırlaşdırıb klassik üslubda, mahnı və şərqlərini isə şifahi xalq şeiri üslubunda yazırdı. Bütün bu məsələləri saf-çürük edən akademik Məmməd Cəfər yazır ki, sonrakı illərdə, xüsusən vətənə qayıtdıqdan sonra yazdığı şeirlər və mənzum dramları göstərir ki, Cavid klassik şeir dili və üslubunu şüurlu surətdə çətinləşdirməyin, ağırlaşdırmağın lüzumsuz təşəbbüs olduğunu dərk etmişdir. Cavidin özünə məxsus olan əsil dil, üslub xüsusiyyətləri də 1910- cu ildən sonra formalaşmağa başlamışdır (1, 286)

Akademik Məmməd Cəfər, ümumiyyətlə, Hüseyn Cavid yaradıcılığının dil və üslubu üzərində geniş araşdırmalar aparmış, şairin dil və üslubunu ətraflı və müfəssəl şəkildə izah etmək üçün dönə-dönə poetik örnəklərdən nümunələr göstərmiş və belə ümumiləşdirici nəticəyə gəlmişdir ki, Cavid yaradıcılığının birinci dövründə öz əsərlərində klassik şeir və şifahi xalq şeiri üslubundan istifadə edib, hər iki üslubu müstəqil surətdə yaşatmağa çalışırdı. “Şeyx Sənan” da isə bu iki üslub təbii yol ilə birləşməyə doğru inkişaf edirdi. Belə ki, faciə əsasən klassik şeir üslubu ruhunda yazılmışdı. Lakin bir dram əsəri kimi janrın konkret tələblərindən asılı olaraq burada klassik ədəbi dil, şeir dili və üslubu normaları xüsusən, mü-

kalimələrdə, müasir canlı danışiq dili normaları ilə birləşirdi. Faciədəki yeni mənzum dram dili, üslub xüsusiyyətləri də hər şeydən əvvəl klassik ədəbi dil normalarının canlı danışiq dili normaları ilə zənginləşdirilməsi əsasında yaranmışdı (1, 199-200).

Akademik Məmməd Cəfər bənzərsiz dramaturq Cavidin hər bir dramının dil və üslubuna diqqətlə nəzər salır və bu böyük şairin dramlarının oxucular tərəfindən sevilməsinin əsas səbəblərindən biri kimi onun dil və üslubunun xəlqiliyini, canlı danışiq dili ilə assosiativliyini diqqətə çatdırır və qeyd edir ki, **“İblis”** də misraların, demək olar ki, hamısı qəzəb, nifrət, təəccüb, heyrət hisslərini ifadə edən nida və sual cümlələrindən ibarətdir. Bunlar da əsərin dərin emosionallığına səbəb olmuşdur. **“İblis”** də az hallarda, xüsusən İblisin dilində **“təxrici-giriban”**, **“əllameyi-məşhur”**, **“nəcm-pürnur”**, **“qəhr-niyaz”**, **“ruhi-təbiət”**, kimi fars tərkiblərinə, **“azan”**, **“təzvic”** kimi çətin sözlərə rast gəlirik. **“İblis”** hər nə qədər təntənəli, dəbdəbəli üslubda yazılmış olsa da, yenə **“Şeyx Sənan”** kimi aydın, anlaşılıqdır. Mükəllimələr əksəriyyətlə səlis, yığcam və aydın cümlələrlə qurulmuşdur (1, 296).

Hüseyn Cavid sənətinin böyükyüü və qüdrəti onunla səciyyələnir ki, bu sənət dilimizin ecazkar sirlərini özündə çox gözəl təcəssüm etdirir. Bu sənətin dil və üslub ecazkarlığını böyük dramaturqun **“Peyğəmbər”** əsərində də görürük. **“Peyğəmbər”**i dil və üslub baxımından təhlil edən Məmməd Cəfər göstərir ki, **“Peyğəmbər”** əsəri də surətlərin, hadisələrin xarakterinə uyğun olaraq bəzi pərdələrdə, **“Şeyx Sənan”** və **“İblis”** də olduğu kimi, təntənəli şeir üslubunda və əruz vəznində, bəzi yerlərdə isə sadə üslubda, heca vəznində yazılmışdır. Dil, üslub nöqtəyi-nəzərindən

bu mənzum dramda da diqqəti cəlb edən onun sadə üslubda heca vəznində yazılmış mükəllimələri idi. Bu mükəllimələrdə bəzən **“Uçurum”**da olduğu kimi vəzn qırıqlığı, şeir dilinin prozaya yaxınlaşması hallarına təsadüf edilirdi. Bununla belə, mükəllimələrin əksəriyyətində müəllifin sadə şeir üslubunu da təkmilləşdirməyə, zənginləşdirməyə çalışdığı aydın görünürdü. Belə ki, dramda (istər şərqilərdə, istərsə də mükəllimələrdə) əruzla təntənəli üslubda yazılmış parçalarda da olduğu kimi, sadə üslubda yazılmış parçalarda da ahəngdarlıq, sərrastlıq, musiqililik diqqəti cəlb edirdi (1, 297).

1926-cı ildən Cavidin yaradıcılığında və dünyagörüşündə ciddi dönüş əmələ gəlir və bu illərə qədər şairin klassik şeir üslubunda yazılmış əsərlərinin dili, üslubu ilə, sadə üslubda, heca vəznində yazılmış əsərlərinin üslubu arasında çox kəskin fərqlər müşahidə olunur. Akademik Məmməd Cəfər qeyd edir ki, **“Şeyx Sənan”**, **“İblis”** və bir çox lirik şeirlərinə nisbətən **“Uçurum”**un dili, üslubu çox sönük görünürdü. **“Azər”** də isə əksinə, heca vəznində yazılmış parçalar klassik əruz vəzni ilə yazılmış parçalar kimi bədii təsirli, sərrast idi. Hətta bəzən heca ilə yazılanlar əruz ilə yazılmış parçalara nisbətən daha qüvvətli, bədii görünürdü. Bu fakt da öz növbəsində aydın göstərirdi ki, **“Azər”** poemasından başlayaraq Cavidin sənətində, şeirində klassik şeir dili və üslubu ilə şifahi xalq şeir dili, üslubu birləşməyə doğru inkişaf edir; biri digərinə təsir etmək, biri-birinə qovuşmaq yolu ilə təkmilləşir (1, 299)

Hüseyn Cavidin dil və üslubunda sadəlik, yəni sadəliyə qüvvətli meyl, xüsusən çətin sözlərdən, ərəb-fars sözlərindən əl çəkmək **“Knyaz”** və **“Səyavuş”** faciələrində də daha aydın göstərilmişdir. Akademik Məmməd Cəfərin

təqdimatından belə aydınlaşır ki, Cavid ilk mənzum dramını heca vəznində yazmışdır. Bu, təsadüfi deyildir. Şair belə hesab edirdi ki, Azərbaycan dilində yazılan mənzum dram heca vəznində də yazıla bilər. Lakin ilk mənzum dramın yazıldığı ilə qədər Cavid əsasən klassik şeir üslubunda tərbiyələndiyindən və əsərlərinin çoxunu əruz vəznində yazdığından, birdən- birə sadə üslubda nümunəvi bir mənzum dram yazmaq onun üçün çətinlik törətmişdi. İkinci tərəfdən, bu illərdə hələ Azərbaycan şeirində heca vəzninin indiki müasir dövrümüzdə olduğu kimi müxtəlif yeni şəkilləri və bölgüləri yaranmamış, inkişaf etməmişdi. Heç şübhəsiz, bu kəsiri hiss etdiyi üçündür ki, şair ikinci mənzum dramı “**Şeyx Sənan**”ı əruz vəznində yazmışdır və çox böyük bir sənətkarlıqla Azərbaycan əruzundan istifadə edib, dil, üslubca son dərəcə orijinal faciə yarada bilmişdir.

Hüseyn Cavidin Azərbaycan əruzunda yazdığı ən mükəmməl əsərlərindən biri də “**Xəyyam**”dır. Bu əsər Cavidin son mənzum dramı kimi daha təbii və aydın bir dildə, daha zəngin, bədii, təsirli bir üslubda yazılmışdır. Məmməd Cəfər göstərir ki, sadə dildə və üslubda yazılmış “**Xəyyam**” da söz ustası, qüdrətli sənətkar şair Cavidin özünü daha parlaq şəkildə göstərə bilmişdir.

Görkəmli Cavidşünas alim, AMEA –nın müxbir üzvü, professor Kamran Əliyev yazır ki, böyük sənətkarların ən mühüm yaradıcılıq keyfiyyətlərindən birini müasirlik anlayışı təyin edir. Çünki müasir olmayan sənət, müasir olmayan əsər yalnız yazıldığı ilin məhsulu olaraq qalır və qərinələrin, əsrlərin üzərindən adlayıb keçə bilmir (2, 168)

Bu baxımdan görkəmli və bənzərsiz şair və dramaturq Hüseyn Cavidin və eyni zamanda onun dil və üslu-

bunun çox gözəl tədqiqatçısı akademik Məmməd Cəfərin yaradıcılığı həm bu gün yaşayan və həm də gələcək nəsillərin mənəvi həyatında, ideya tərbiyəsində çox mühüm rol oynayacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Məmməd Cəfər. Seçilmiş əsərləri, II cild, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1974
2. Əliyev K. Ədəbiyyat tarixinə bir baxış. Bakı, 2013

Ə. DƏMİRÇİZADƏ AZƏRBAYCANDA DİLÇİLİK MƏKTƏBİNİN BANİLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

“... bu müddətdə dilimizin böyük qrammatikası yaranıbdir. Böyük dərsliklər, əsərlər var. Şirəliyev, Dəmirçizadə, mən o vaxtkı adamları deyirəm, indi yaşayan adamların adlarını demədiyinə görə məndən inciməsinlər. Bəli, bizim böyük alimlərimiz vardı”

Ulu öndər Heydər Əliyev

İlk olaraq Azərbaycan dilçilik elmində məxsusi yer tutmuş görkəmli alimin, Əbdüləzəl Dəmirçizadənin yubiley məclisinə yığılmış hər bir kəsə minnətdarlıq hisslərimizi çatdırırıq. Onu vurğulamaq istərdik ki, böyük alimin anadan olmasının 110 illiyinin yüksək səviyyədə keçirilməsi, dövlətimizin, ilk növbədə, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin elmə və elm adamlarına verdiyi dəyərin nümunəsidir.

Azərbaycan Elmər Akademiyasının müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor, Azərbaycan SSR Əməkdar elm xadimi, Azərbaycan SSR Dövlət mükafatı laureatı Əbdüləzəl Dəmirçizadə Azərbaycan dilçiliyində məktəb yaratmış alimlərimizdən biridir.

Onu xüsusi vurğu və məmnuniyyət hissi ilə xatırlatmaq istərdik ki, böyük alimin həyatının və elmi

axtarırlarının çox böyük hissəsi Azərbaycan ali məktəbləri arasında özünəməxsus yerini bütün zamanlarda da qoruyub saxlamış Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti ilə sıx bağlı olmuşdur.

Azərbaycan dilçilik elmini şərti olaraq iki mərhələyə ayıran professor Ağamusa Axundovun bölgüsü ilə razılaşaraq onu deməyi zəruri hesab edirik ki, müasir dilçilik elminin fundamental əsasları ikinci mərhələdə qoyulubdur. Həmin əsaslar şərqşünas, tarixçi, türkşünas, Rusiya Elmlər Akademiyasının ilk azərbaycanlı üzvü Mirzə Kazımbəyin 1839-cu ildə Demidov Mükafatına layiq görülmək "Türk-tatar dillərinin ümumi qrammatikası" adlı fundamental elmi monoqrafiyası ilə yarandı. Bu əsərində Kazımbəy osmanlı, Azərbaycan və digər türk dillərinin və ya o zaman deyildiyi kimi, dialektlərinin fonoloji, morfoloji və sintaktik təhlil və müqayisəsini aparırdı.

Bu kitabın ən böyük uğuru isə ondan ibarət idi ki, burada Azərbaycan dilinin tədqiqi Avropa qrammatikalarının tələbləri səviyyəsində tədqiqata cəlb olunurdu, başqa sözlə desək, ondan sonra gələcək tədqiqatlar üçün istiqamət müəyyənləşdirdimişdi.

Beləliklə, XX əsrin əvvəllərində Budaqovun "Praktičeskoe rukovodstvo tureçsko-azerbaydjanskoqo nareçiya", Nəriman Nərimanovun "Samouçitie tatarskoqo yazıka azerbaydjanskoqo nareçiya" kitabları Mirzə Kazımbəydən başlanan axtarırların davamı oldu. Daha sonra, ötən əsrin 20-ci illərində İsmayıl Hikmət, Abdulla Şaiq, Seyid Mirqasımzadə, Cavad Axundzadə, Cavad Əfəndizadə, Mustafa Tofiq və başqaları bu axtarırlara qoşuldu.

Ötən əsrin 20-ci illərində isə Bəkir Çobanzadənin "Mirzə Fətəli Axundov və azəri ləhcəsi", Abdulla Tağıza-

dənin “Türk dilçiliyi və əski türk dilləri” və digər əsərlərlə başlanan bu iş həmin əsrin 30-cu illərində Əbdüləzəl Dəmirçizadənin “Azərbaycan ədəbi dil tarixi xülasələri” kitabı ilə davam etdirildi. Onun sonradan yazaraq nəşr etdirdiyi “ “Kitabi- Dədə Qorqud” dastanının dili” monoqrafiyası ilə davam etdirilən bu iş sonradan böyük tədqiqatlar üçün stimül verdi.

Söhbət həmin Dəmirçizadədən gedir ki, Azərbaycan dilçiliyində yeni bir dalğa yaradan, lakin sonradan repressiyanın qurbanına çevrilmiş Bəkir Çobanzadə və Abdulla Tağızadənin yarımçıq qoyduğu işləri davam etdirdi.

Qürur hissi ilə yada salaq ki, gələcəyin böyük alimi kimi tarixə düşəcək Əbdüləzəl Dəmirçizadənin həyatının böyük bir hissəsi, elmi yaradıcılığının isə hamısı bu günkü Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Univeristeti ilə bağlı olmuşdur.

1936-cı ildə yazdığı “Türk dili” kitabı ilə o vaxtkı elmi ictimaiyyətin diqqətini cəlb edən Dəmirçizadə iki ildən sonra çap etdirdiyi “Azərbaycan ədəbi dili tarixinin xülasələri” əsəri onu gələcək elmi uğurlarına aparacaq yola təsadüfən çıxmadığını göstərəcək. Təsadüfi deyil ki, bu kitabı ilə o, Azərbaycan sərhədlərini aşaraq zəmanəsinin ən böyük alimlərinin- türkoloq, SSRİ Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Yevgeniy Bertels və şərqsünas-türkoloq, qədim türk runik yazılarının tədqiqatçısı, SSRİ Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Sergey Malovun diqqətini cəlb etdi. 1940-cı ildə filologiya elmlər namizədi olan Dəmirçizadə cəmi dörd ildən sonra fundamental elmi axtarışların nəticəsi olan “Azərbaycan dilinin tarixi” əsərini nəşr etdirdi. Eyni mövzu üzrə doktorluq dissertasiyası müdafiə edən alim bir ildən sonra professor vəzifəsinə təyin

edildi. Onu qeyd edək ki, Əbdüləzəl Dəmirçizadənin bu kitabı dövrünün ən böyük alimləri, SSRİ Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvləri İvan Meşaninov və Vasiliy Struvenin diqqətini cəlb etdi və nəinki Azərbaycan dilçiliyində, ümumiyyətlə, türkologiyada hadisəyə çevrildi.

Sadalanan faktlar Əbdüləzəl Dəmirçizadənin elmə gəldiyi ilk on ilin nəticələridir. 1943-cü ildə o zamankı Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda “Azərbaycan dilçiliyi” kafedrasına rəhbərlik etməyə başlayan və 36 il müddətində həmin kafedranın müdiri vəzifəsində çalışan alim bu illərdə elmi axtarışlarla intensiv şəkildə məşğul olmaqla bərabər, pedaqoji fəaliyyətinə də ara vermədi.

1955-ci ildə Azərbaycan SSR EA-nın müxbir üzvü seçilən Əbdüləziz Dəmirçizadə Azərbaycan dil tarixini fundamental tədqiqata cəlb edərək tarixin müxtəlif mərhələlərinə məxsus dil hadisələrini öyrənmiş, türkdilli ailəyə mənsub olan Azərbaycan dilinin müqayisəli təhlilini apara bilmiş, özünün qazandığı elmi nəticələrlə bərabər, yeni yetişəcək və özlərini “Dəmirçizadə məktəbi”nin nümayəndələri hiss edən alimlər üçün yeni tədqiqatın üfüqlərini göstərmişdir. Elmi axtarışlarını 20-dən artıq kitabda və 200-dən artıq elmi və elmi-pedaqoji məqalələrdə ümumiləşdirən Əbdüləzəl Dəmirçizadənin elmi araşdırma arealı istənilən alimi heyretləndirəcək genişlikdədir. Bunun üçün onun Azərbaycan dilçiliyinin tədqiqata cəlb edilmiş sahələrinə baxmaq kifayət edir. İstər dil tarixi, fonetika və ya orfoepiya, istər etimologiya, yaxud üslubiyyat, hansı sahələr olursa- olsun, Dəmirçizadə ardıcıldır və həmin ardıcılığın bəhrini hər məqamda görmək olur. Professor haqlı olaraq hesab edirdi ki, dil canlı orqanizm olmaqla bərabər, özünün dərin qatlarında mənsub olduğu xalqın tarixini

yaşadan ən başlıca faktordur. Bu, onun gələcəkdə də tədqiqatları zamanı sadıq qalacağı başlıca elmi postulatlardan biri, bəlkə də birincisi idi. Təsadüfi deyil ki, ilk vaxtlardan Dəmirçizadənin elmi araşdırmalarının istiqaməti də əsasən dil tarixinin öyrənilməsinə yönəlmişdi. Onun "Azərbaycan dili tarixi xülasələri", "M.F. Axundov dil haqqında və Axundovun dili", "Azərbaycan dilinin tarixi", "Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolları", ""Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının dili", "Azəri ədəbi dilinin tarixi" kitablarında alim təxminən min illik yol qət edərək qənaətlərini təsdiq edə bilmişdi.

Yeri gəlmişkən, Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasını araşdırarkən professor Dəmirçizadənin söykəndiyi mənbə XI əsrin ən böyük tükoloq-filoloqu, etnoqraf, ilk türk ensiklopedisti və türkologiyanın banisi Mahmud Kaşğarının əsərlərindəki dil nümunələri olmuşdur. Bu, ötən əsrin 30-cu illərində elmi axtarışlara başlayan gənc alimin, sözün birbaşa mənasında müəllimi Bəkir Çobanzadənin başladığı, lakin Stalin repressiyasının yarımçıq qoyduğu elmi tədqiqatların verdiyi ilkin nəticələr idi. Alim ömrünün sonunacan həmin nəticələrin etibarlılığı üçün çalışdı. Onun elmi- tədqiqatlarının məntiqi yekunu olaraq ötən əsrin 60-cı illərinin sonunda nəşr etdirdiyi "Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası" və ölümündən sonra çap olunmuş "Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi (II hissə)" kitabları yalnız Azərbaycan dilçiliyi üçün deyil, türkologiya üçün dəyər daşıdı.

Professor Dəmirçizadənin sonrakı araşdırma sahələri sırasında üslubiyyat başlıca yer tutur. Üslub haqqında onun gəldiyi nəticə belə idi: "Nitq üslubu danışanın (eləcə də yazanın) dil vasitələrindən, onun fonetik, leksik və qrammatik imkanlarından məqsəd və məqama uyğun istifadə

edə bilmə tərzidir, sistemidir”. Bu, professor Əbdüləzəl Dəmirçizadənin elmi qənaətidir və zaman keçdikcə, o qənaət daşlaşmış həqiqətə çevrildi. “Üslub fərddir, danışanların hər birinin özünəməxsus nitq üslubu vardır”- bu fikir də görkəmli alimə məxsusdur. O, haqlı olaraq hesab edirdi ki, insanlar müəyyən xüsusiyyətlərinə görə seçilib, fərqləndiyi kimi, danışq üslubuna görə də nə qədər eynilik olsa belə, fərqlidirlər .

Buna görə də professor birmənalı olaraq, belə fikirləşirdi: dil vahidlərinin üslubi keyfiyyətləri müxtəlifdir. Bu keyfiyyətlər dilin fonetikas, leksikas və qrammatikasının imkanları sayəsində yaranır, nitqə üslubi çalarlıq gətirir, onu səlis, çevik, mənalı və kəsərli edir, estetik təsir gücünü artırır. Dil vahidlərinin üslubi imkanlarından söhbət açan professor Əbdüləzəl Dəmirçizadə yazırdı: “Üslub dedikdə biz sözlərin, ifadələrin, qrammatik vasitələrin və fonetik imkanların məqsəduyğunluq əsasında seçilmiş vahidlər sistemini başa düşürük”. Fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik normalar ədəbi dilin strukturu ilə bağlı olub nitqin düzgünlüyünü təmin edirsə, üslub normaları leksik-qrammatik normaların bir növ törəməsi olub nitqin gözəlliyini, ifadəliliyini, dəqiqliyini artırmaqla ünsiyyəti asanlaşdırır, onun təsirli, cəlbedici olmasını, danışan, oxuyan və dinləyənin ən incə məqamları, mətləbləri ifadə və dərk edə bilməsini təmin edir. Bunlar da alimin əsaslandırılmış elmi mülahizələridir. Onu qeyd etməyi hökmən lazım bilir ki, dilçiliyimizdə üslubiyyətin fundamental olaraq tədqiqata cəlb edilməsi, öyrənilməsi işində Əbdüləzəl Dəmirçizadə birincilər cərgəsindədir. Alimin 1962-ci ildə nəşr etdirdiyi "Azərbaycan dilinin üslubiyyəti" adlı kitabı buna görə də nəşr olunduqdan dərhal sonra dilçiliyimizdə hadisə kimi

qəbul edildi. Professor həmin kitabın müəyyən bölmələrini Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin tədqiqinə həsr etmişdir. O, bu əsərlərində söz və məna, sözün lüğəvi və qrammatik mənası, lüğət tərkibi, lüğət tərkibinin əsas və əlavə hissələri, onların hər birinin ümumi zəruri və xüsusi xarakter əlamətləri barədə fikirlərini ümumiləşdirə bilmişdi. Lüğət tərkibinin inkişaf və zənginləşmə qaydalarını öyrənmək üçün bu əsərdən kifayət qədər məlumat almaq mümkündür. Professor Dəmirçizadənin ədəbi dil ilə bağlı gəldiyi elmi mülahizələri, bu problemə yanaşmaları ibrətamiz idi. Həmin ibrətamizlik alimin “Azərbaycan dilinin üslubiyatı” kitabında belə ifadə olunur: “Bəziləri ədəbi dil- dedikdə ancaq yazılı dili qəbul etmişlər, bu sıraya şifahi ədəbi dili aid etmək isə ağilllarına gəlməyib. Buna görə də ədəbi dil və onun inkişafı dedikdə ancaq yazılı sənədlərin, nəhayət, kitabların dilini tədqiq etməkdən uzağa getməyiblər. Bu isə “yazısı olmayan xalqın ədəbi dili ola bilməz” kimi yanlış anlayışı meydana çıxarmış, yaxud bu və ya digər xalqın ədəbi dilinin başlanğıcını həmin xalqın yazıya malik olduğu dövrdən hesab etmək kimi yanlış praktikanı yaratmışdır” O, dilin qrammatik quruluşu – morfologiya və xüsusən sintaksislə bağlı problemlərin ilkin tədqiqi sahəsində böyük iş görmüşdür. Digər sahələrdə olduğu kimi, burada da fikir və mülahizələr orijinaldır. Dilimizin sintaktik quruluşunun tədqiqinə aid yazılarında onun orijinal dəst-xətti daha aydın görünür.

Dilimizin sintaktik quruluşunun tədqiqinə aid yazılarında onun orijinal dəst-xətti daha aydın görünür. O, qrammatik quruluşun ümumi məsələləri ilə ayrıca məşğul olmuş, dilin qrammatik quruluşunun təşəkkülü, morfe – morfologiya, sözün tərkibi və quruluşu kimi məsələləri

ətraflı şərh etmiş, dilin milli orijinallığının qorunub saxlanmasında qrammatik quruluşun böyük rolunu xüsusi nəzərdən keçirərək onu dilin əsas sistemi kimi qiymətləndirmişdir.

Bütün bunlarla bərabər, professor Dəmirçizadə şərafli bir müəllim ömrünün də nümunəsi ola bildi. O, pedaqoji fəaliyyəti müddətində tələbələrin sevimli müəlliminə çevrilməyi bacardı, uzun illər rəhbərlik etdiyi “Azərbaycan dilçiliyi” kafedrasını istedadlı tələbələrin elmi laboratoriyasına çevirə bildi. Birbaşa Əbdüləzəl Dəmirçizadənin elmi rəhbərlik etdiyi namizədlik və doktorluq işlərinin sayı 50-dən artıq idi. Tələbkar elmi rəhbərin rəyi ilə müdafiəyə buraxılan həmin işlər sonradan Azərbaycan dilçiliyində yeni elmi axtarıslara vüsət verirdi.

Azərbaycan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, professor, filologiya elmləri doktoru Dəmirçizadə 1979-cu ildə dünyasını dəyişdi.

O, Bakı şəhərində, II Şəhidlər Xiyabanında dəfn edildi. Görkəmli alim, böyük vətənpərvərin Azərbaycan xalqı və elmi qarşısındakı xidmətləri heç vaxt unudulmur. Bakıdakı küçələrdən biri bu gün onun adını daşıyır, vaxtilə yaşadığı binanın fasadına isə xatirə lövhəsi vurulub.

Bu gün də Azərbaycanın ali məktəblərində təhsil alan tələbələri Əbdüləzəl Dəmirçizadənin dərsləri vəsaitləri əsasında dilin əsaslarını öyrənir, tədqiqatçılar isə professorun kitablarını ən etibarlı mənbə kimi istifadə edirlər.

Onun özü də eləcə olub və elmə ən sadıq, etibarlı insanlardan biri kimi yadda qalıb.

DİLÇİLİK ELMİMİZİN KORİFEYİ

Azərbaycan dilçilik elminin bir neçə istiqamətdəki tədqiqi işində filologiya elmləri doktoru, professor, Dövlət mükafatı laureatı Əbdüləzəl Dəmirçizadənin müstəsna xidmətləri vardır və təsadüfi deyil ki, bu böyük alimi əksər mütəxəssislər dilçilik elmimizin korifeyi adlandırırlar. “Korifey alim” ifadəsini hər alim haqqında işlətmirlər. Alınma olmasına baxmayaraq bu söz Ə.Dəmirçizadənin həm şəxsiyyətinə, həm də yaradıcılığına yaraşır. 1979-cu ildə indi dərs dediyim, müdafiə etdiyim, kafedra müdiri və dekan olduğum filologiya fakültəsinə daxil olanda Ə.Dəmirçizadə artıq haqq dünyasına qovuşmuşdu. Müha-zirə oxuyan və seminar aparan müəllimlərimiz bu böyük düha sahibindən danışmaqdan doymurdular. H.Mirzəyev, A.Qurbanov, Q.Kazımov, Q.Bağirov, N.Namazov və başqaları bu görkəmli alimi “Kitabi-Dədə Qorqud” dilinin mahir tədqiqatçısı və kiril əlifbasında müəyyən hərflərin dəyişikliyinə görə nə qədər sovet basqılarına məruz qaldığından ürəklə danışmaq istəsələr də, ehtiyatı da fəvta vermirdilər. Repressiyanın dəmir zəncirləri nə qədər dahi şəxsiyyətlərimizin mənəviyyatını əzibsə, o zərbələrdən Ə. Dəmirçizadə də yan keçməyib. 110 illiyini qeyd etdiyimiz bir vaxtda mənə təəssüf hisləri bürüyür. Öz özümə suallar verirəm: Nəyə görə Ə.Dəmirçizadənin “Ev muzeyi” yaradılmayıb? Nə üçün Ə.Dəmirçizadənin keçdiyi həyat yolu fundamental araşdırma obyektı olmayıb? Müasir Azərbaycan dilçi və türkoloqlarının yetişməsində Ə.Dəmirçizadənin necə rolu olub? və s. suallar bizim hər birimizi dərindən düşündürməkdədir və bu korifey alimin 110 illik

yubileyini keçirməkdə də məqsədimiz bu və ya buna bənzər sualları cavablandırmaqdır.

Azərbaycan dilinin ən aktual məsələləri bu böyük dilçi alimin yaradıcılığından qırmızı xətlə keçir. Götürək, görkəmli alimin “Azərbaycan dilinin üslubiyyəti” monoqrafiyasını. Ali məktəblər üçün nəzərdə tutulmuş bu dərs vəsaiti 50 ildən çoxdur ki, bir yol gəlir və çoxlarımızın stolüstü kitabıdır. Etiraf edirəm ki, bu dəyərli əsərdən mənim də bəhrələndiklərim az olmayıb. Bir neçə il bundan əvvəl folklor mətnləri əsasında “Üslubi morfologiya” adlı dərs vəsaitimi hazırlayarkən üslubiyyətlə bağlı çoxlu sayda mənbələrə baş vurmalı oldum. Məlum oldu ki, çoxlu sayda araşdırmaçılar dilin ictimai mahiyyəti, ədəbi dilin norma və xüsusiyyətləri, ədəbi dilin müxtəlif üslubları və onların spesifik xüsusiyyətləri, müasir Azərbaycan dilinin üslubi-fonetik imkanları və vasitələri, müxtəlif leksik qrupların üslubi imkanları, çalarlıqları və üslubi məqsəduyğunluq əsasında istifadə yolları haqqında Ə.Dəmirçizadənin konsepsiyasından kənara çıxmamış və bu böyük alimin yazdıqlarına söykənmişlər.

Ə.Dəmirçizadə müasir Azərbaycan dilinin fonetikasını sahəsində öz sözünü fundamental bir şəkildə söyləmiş elm adamlarımızdan biridir. Bu gün Ə.Dəmirçizadəni yad edirsə, mütləq onun fonetika sahəsindəki araşdırmalarından geniş danışmaq hər birimizin borcudur. Azərbaycan dilçiliyində fonetikanın ən böyük tədqiqatçılarından olan bu unudulmaz alimin “Müasir Azərbaycan dili” adlı dərs vəsaiti üst-üstə 3 dəfə nışr olunmuşdur. Uzun illərdir ki, ali məktəblərin filologiya, ibtidai pedaqogika fakültələrinin müəllimləri və tələbələri bu dəyərli mənbədən bolluca bəhrələnilir. Dərslik 3 böyük hissədən ibarətdir. Birinci

hissədə fonetik qanunlar, vurğu, intonasiya və eləcə də hecaların növləri şərh edilir. İkinci hissə “Müasir Azərbaycan dilinin orfoepiyası” adlanır və burada dilimizin orfoepik əsasları, saitlərin, samitlərin və mürəkkəb sözlərin tələffüz qaydaları izah olunur. “Müasir Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası” adlı üçüncü hissədə müəllif Azərbaycan dilinin yazısı orfoqrafiyası haqqında geniş və dolğun bir şəkildə danışmışdır. Bu dəyərli dərs vəsaiti haqqında müxtəlif vaxtlar çoxlu sayda çeşidli resenziyalar yazılmışdır. Bu resenziyalar içərisində dilçilərlə bərabər, ixtisasca dilçi olmayan tanınmış elm adamlarımızın da müsbət rəyləri mühüm yer tutur.

Ə.Dəmirçizadə özünün əməlləri və əsərləri ilə əbədiyaşarlıq statusu qazanmış böyük Azərbaycan vətəndaşı və böyük Azərbaycan alimidir. Azərbaycan dilçiliyinin elə bir sahəsi yoxdur ki, bu böyük alim bu sahədə qələmini işlətməmiş olsun. Ə.Dəmirçizadənin qələmindən çıxan irilixırdalı bütün yazılar Azərbaycan dilçiliyi xəzinəsinin nadir inciləridir, - desək yanlışmıq. O, dilçilik elmimizin elə əvəzedilməz simalarından biridir ki, ölümündən sonra da bəzi əsərləri təkrar-təkrar nəşr olunub.

Ə.Dəmirçizadənin elmi irsi zəngin və çoxşaxəlidir. Alimin Azərbaycan dilinin morfologiyasına və sintaksisinə, habelə frazeoloji sistemi haqqında yazdığı əsərlərinin üstündən xeyli vaxt keçsə də, həmin əsərlər öz dəyər və aktuallığını bu gün də qoruyub saxlamaqdadır. Ə.Dəmirçizadənin etimologiyaya həsr etdiyi “50 söz” kitabı haqqında yüksək fikir söyləyənlər olmuş və bu müsbət rəylər bu gün də davam etməkdədir. “50 söz” əsəri barədə elmi jurnallarda və qəzetlərdə dərc olunmuş resenziyalara qısa nəzər salmaq kifayətdir ki, bu əsəri mütəxəssislər necə

yüksək qiymətləndirmişlər. Məsələn, prof Ə.Abdullayev yazır ki, etimologiya Azərbaycan dilçiliyinin nisbətən cavan sahəsidir. Bu vaxta qədər etimologiyaya aid bəzi məqalələr yazılsa da, prof. Ə.Dəmirçizadənin “50 söz” adlı əsəri həmin sahədən bəhs edən ilk kitabçadır. “Gənclik nəşriyyatının buraxdığı bu kitabçada bir neçə yer və tayfa adı, yaxınlıq, qohumluq, qanun və vergi münasibətlərini bildirən sözlər, qab-qacaq və alət adları, bir neçə quş və bitki adı, bəzi feillər və saylar izah edilmişdir. Bunlardan bəziləri (“Azərbaycan”, “Alban”, “Qaspi-Kaspi”, “Qafqaz” və s.) barədə Ə.Dəmirçizadə keçmişdə də bəhs etmiş, sonra isə görünür, bəzi sözlər barədəki əvvəlki fikirlərini dəqiqləşdirmiş, təkmilləşdirmiş, bəzi sözləri isə kitabça nəşr etdiyi üçün sadəcə olaraq oraya daxil etməyi lazım bilmişdir.

Ə.Dəmirçizadə xüsusilə “qardaş”, “bacanaq”, “ütü”, “manat”, “darçın” kimi sözləri inandırıcı şəkildə izah etmişdir. Hər halda 50 sözün tarixi barədə onun mülahizələrinin geniş oxucu kütləsinə təqdim edilməsi müsbət bir hadisə idi. Əsərdəki sözlərin şərhini istər mütəxəssis, istərsə də adi oxucu olduqca maraqla izləyir və nəticə etibarilə kitabçadan yaxşı təəssüratla ayrılır.

Azərbaycan dilçiliyində Ə.Dəmirçizadənin bədii dil və yazıçı dili sahəsindəki xidmətlərini də xüsusilə qeyd etməliyik. Keçən əsrin 30-cu illərin axırlarında “yazıçı və dil” məsələləri aktual tədqiqat obyektləri kimi gündəmə gətirilmiş və Ə.Dəmirçizadə “M.F.Axundovun dili”, “Mİrzə Cəlilin dil və üslubu”, “Y.V.Çəmənzəminlinin dil və üslubu”, “Ə.B.Haqqverdiyevin dili” və s. kimi onlarla mövzular təyin etmiş, tələbələrini, aspirantlarını bu mövzular üzərində işlətmişdir. Bu gün bu və ya digər möv-

zularda alimlik dərəcəsi almış çox dəyərli mütəxəssislərimiz var ki, Ə.Dəmirçizadənin adı gələndə yaşlarının bu ahıl çağında onlar ayaq üstə dururlar. Dəfələrlə dilçilik elmimizin yaşlı nümayəndələrindən eşitmişəm ki, Ə.Dəmirçizadə vaxtının bir hissəsini öz dəyərli əsərlərini yazmağa həsr edirdisə, digər hissəsini isə tələbələrinin, aspirantlarının, həmkarlarının əsərlərinin redaktəsinə sərf edirdi.

Dilimizin bu görkəmli tədqiqatçısı haqqında bəlkə də cild-cild əsərlər yazmaq olar. Bu gün Ə.Dəmirçizadənin ruhu universitetimizdə dolanmaqdadır və onun ruhu öz həmkarlarının, tələbələrinin qəlbində əbədi yaşayacaqdır və belə alimlərimizin əziz xatirələri unudulmazdır, əbədidir.

Akademik Həmid Araslının 110 illiyinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı

2019-cu ilin fevral ayında görkəmli ədəbiyyatşünas, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, Əməkdar elm xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor Həmid Məhəmmədağa oğlu Araslının anadan olmasının 110 illiyi tamam olur.

Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı sahəsində xüsusi mövqeyə malik nüfuzlu mütəxəssis və dərin erudisiyalı alim kimi geniş şöhrət qazanan akademik Həmid Araslı çoxsaylı araşdırmaları ilə respublikada ədəbiyyatşünaslığın inkişafına dəyərli töhfələr vermişdir. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin sistemləşdirilməsi və dolğun mənzərəsinin yaradılması onun mühüm elmi nailiyyətlərindəndir. Həmid Araslı folklorumuzun tədqiqini həmişə diqqət mərkəzində saxlamış, “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin müxtəlif nəşrlərinin gerçəkləşdirilməsinə, dahi Nizami, Nəsimi və Füzuli irsinin öyrənilməsinə böyük əmək sərf etmiş, anadilli ədəbiyyatın tanınmış nümayəndələrinin əsərlərinin şərqşünaslığın nailiyyətləri əsasında əhatəli şərhlərlə mükəmməl elmi-tənqidi mətnini hazırlamışdır. Məhsuldar elmi yaradıcılığını pedaqoji fəaliyyətlə uzun illər boyu uğurlu şəkildə əlaqələndirən alim, eyni zamanda, ölkənin mədəni-ictimai həyatında yaxından iştirak etmişdir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, ədəbi-bədii fikir tariximizin tədqiqi, təbliği və yüksəkixtisaslı kadrların hazırlanması işində təqdirəlayiq xidmətlərini nəzərə alaraq akademik Həmid Araslıının anadan olmasının 110-cu ildönümünün qeyd olunmasını təmin etmək məqsədi ilə qərara alıram.

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi ilə birlikdə akademik Həmid Araslıının 110 illiyinə həsr olunmuş tədbirlər planını hazırlayıb həyata keçirsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 11 fevral 2019-cu il.

**AKADEMİK HƏMİD ARASLININ “ŞAİRİN
HƏYATI” ƏSƏRİNİN DİLİNDƏ DIALEKTİZMLƏR
VƏ ONLARIN ÜSLUBİ, LEKSİK, SEMANTİK
XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı sahəsində xüsusi mövqeyə malik olan nüfuzlu mütəxəssis və dərin erudisiyalı alim kimi şöhrət qazanan akademik Həmid Araslı çoxsaylı araşdırmaları ilə respublikada ədəbiyyatşünaslığın inkişafına dəyərli tövhələr vermişdir. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin sistemləşdirilməsi və dolğun mənzərəsinin yaradılması onun mühüm elmi nailiyyətlərindəndir.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Akademik Həmid Araslının “Şairin həyatı” əsəri dahi şairimiz Nizami Gəncəvinin həyat və fəaliyyətinə güzgü tutan, elmi və bir qədər də bədii üslubda qələmə alınan qiymətli bir monoqrafiyadır. Həm elmi, həm də bədii üslublarda qələmə alınan bu əsərin dilində dialektizmlərin öz yerinə görə düzgün seçilib işlədilməsi bu görkəmli akademikin böyük ustalığı və məharətdən xəbər verir. Əsərin dilində işlənən dialektizmlər bu böyük alimin üslubi təyinatını doğru-düzgün müəyyənləşdirir, çünki hər bir dialektizmin gücü, dəqiqliyi, emosional rəngi, ekspressiv çaları əsərdə baş verən hadisələrlə, eyni zamanda tarixi şəraitlə müəyyən edilir. H.Araslının xalq dilindən alıb “Şairin həyatı” əsərinin dilinə gətirdiyi dialektizmlər mətn mühitində müxtəlif hadisələrin assosiativliyində obrazların bir-birlərinə münasibətlərinin təsirli və incəliklərinə qədər

əks etdirilməsində mühüm rol oynayır. Əsər müəllifi çox hallarda işlətdiyi dialektizmlərə yaradıcı münasibət bəsləmiş, monoqrafiyanı dilini şirinləşdirmiş, gözəlləşdirmiş, milli kolorit keyfiyyətlərini zənginləşdirmişdir. Əsərin dilində işlənmiş əksər dialektizmlər xalqımızın məişətini, etnoqrafiyasını, psixologiyasını özlərində çox gözəl əks etdirir və bu leksik vahidlər demək olar ki, Azərbaycan dilçiliyində araşdırma obyektinə çevrilməmişdir. Bunu nəzərə alaraq “Şairin həyatı” adlı monoqrafiyanın dilində işlənən dialektizmlərin tədqiqinə üstünlük verdik.

Ağızlıq – Qida məhsulunun adı kimi əsərin dilində işlədilmişdir: *“Bu zaman o, malotaran uşaqlara qoşulub kəndin kənarında oynamağa gedər, çobanlar ona yeni doğulmuş qoyunun südündən qarğı içində **ağızlıq** bişirərdilər* (1, 20).

Ağızlıq dialektizmi Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində 3 mənada işlənir: 1) *-heyvanın doğduqdan sonra ilk südü* (Tovuz); 2) *-qıf* (Oğuz, Şuşa, Füzuli); 3) *çuval, kisə və s. ağzını bağlamaq üçün örtük*. (Tovuz (2, 19-20). Əsərin dilində işlənən **ağızlıq** sözü birinci mənaya tam uyğundur.

Dürmək – *“İçərisinə yağ, pendir və s. yığılıb bükülmüş yuxa, çörək”* mənasında əsərin dilində işlədilmişdir: *“sacda bişirilən isti çörəyin arasına yağ-pendir qoyub, **dürmək** edər və arxın kənarında yenicə göyərmiş yarpız ilə yeyərdilər”* (1, 21). Eyni mənada bu söz Naxçıvan, Gəncə, Cəbrayıl, Şamaxor, Oğuz dialekt və şivələrində işlənir (3, 65).

Tutmac – Əsərdə İlyasın ən çox sevdiyi xörəklərdən biri kimi təsvir edilmişdir: *“İlyas **tutmacı** çox sevərdi, bəzən də dağ olunmuş yağın içinə sarımsaq-qatıq töküb*

ağcaqulaq hazırlayırdılar” (1, 21). **Tutmac** leksik vahidi Şamaxı, Quba dialektlərində və Göyçay şivəsində “*xəmir, əvəlik və lobyadan bişirilən xörək*” mənasında işlənir. **Tutmacı** türklərin ən məşhur yeməyi kimi təsvir edən M.Kaşğari onun isktədinin icad etdiyini yazmışdır. Kaşğarişünas Ramiz Əsgər belə ehtimal edir ki, bu bizim sevə-sevə yediyimiz xəngəldir. Ancaq bu **tutmac** indiki kimi romb və üçbucaq şəklində deyil, bir az uzun (barmaq boyda) kəsilirdi. “**Bir çöp tutmac**” bunu göstərmiş olmalıdır. **Tutmacı** qatıq (qurud) və sirkə ilə yeyilməsi, çox koloritli olması, gec həzm edilməsi, adamı uzun müddət tox saxlaması və yanağını qızartması onun məhz xəngəl olduğunu göstərir. Ancaq “Divan”da **tutmacın** suyunun da içildiyi barədə qeyd var. Bunun izahı belə ola bilər: İndi aş bişirilərkən düyü süzüləndən sonra onun suyu soyuqdəyməyə qarşı təsirli vasitə kimi istifadə olunur. Demək, **tutmacın** süzülən suyu da atılmır, yeməyin üstündən içilirdi (3, 162; 4, 504).

Artırma – Yazıçı bu dialektizmi Yusifin evinin təsviri məqamında işlətmişdir: “*Evin artırması, sonradan tikilmiş eyvan hissəsi uçmuşdu*” (1, 17). **Artırma** dialektizmi Ağdam şivəsində “**eyvan, balkon**”, Şamaxor şivəsində isə “**oyun adı**” mənasında çıxış edir (2, 41) “Şairin həyatı” əsərinin dilində birinci mənada işlənmişdir.

Badya – Əsərdə məişət əşyasının adını bildirən dialektizm kimi işlənmişdir: “*Qızlar sevinərək tez bir badya tapdılar. Hərə onun içərisinə bir şey saldı. Badyanın üzərinə qırmızı örtük saldılar, kənarında ancaq bir oğlan uşağı oturdular*” (1, 47).

Bu söz Azərbaycan dilinin Quba və Şəki dialektlərində badiyə (i sait artımı və ə-a səs əvəzlənməsi ilə) şəklində işlənir və iki mənə bildirir: 1) saxsı piyalə (Quba);

2) qulpsuz mis qab. – *İnəkdən bir badiyə süd sağdım* (Şəki) (5, 26).

Dəyə - Əsərdə yaşayış üçün tikilmiş mənzili təsvir etmək məqamında bu dialektizmdən istifadə olunmuşdur : “*Yeni tikilmiş bir dəyədə obanın cavan qızları Appağın başına toplaşmışdılar*” (1, 47)

Bu söz Azərbaycan dilinin Şəki dialektində **dəyə** (*e-ə* fonetik əvəzlənməsi ilə) şəklində çıxış edir və 2 mənada işlənir: 1) daxma; 2) talvar, altıaçıq. – *Dəyəni biz bağda tikəruş çox vax horda da yatarıx* (5, 129).

Bandaq – Bandaq heyva, nar, üzümün saplağından dəstə ilə uzun ipə bağlanılaraq düzəldilir və bu dialektizm söz sənətkarının təhkiyə nitqində işlədilmişdir: “*Heyva, nar və üzümdən bandaq düzəldib, qışa saxlayırdı*” (1, 54).

Bu söz Gəncə dialektində “meyvələrin saplağından dəstə ilə uzun ipə bağlanması” mənasında işlənir: *-Biz biyil iyirmi bandıx üzüm, on bandıx nar asmışdıq* (2, 56).

Çalmaq – Əsərdə “*ot çalmaq*” söz birləşməsinin tərkibində işlənərək məşğuliyyət sahəsinin adını bildirməyə xidmət göstərmişdir: “*Bağda Nizami ilə birlikdə işləyir, ot çalır, paya tökür, kənddən, xalanın evindən gəlmiş qoyunları qovurma edir, günlərə doldururdu*” (1, 54).

Çalmaq sözü çoxmənalı feili dialektizm olub, əsərin dilində **biçmək** anlamında işlədilmişdir. Bu söz Azərbaycan dilinin Basarkeçər, Göyçay, Mingəçevir, Şəki, Zəngilan dialekt və şivələrində “süpürmək”, Cəbrayıl, İmişli şivələrində “*oğurlamaq, xəlvəti götürmək*”, Ağdam, Böyük Qarakilsə, Cəbrayıl, Gədəbəy şivələrində “*mayalamaq (südü)*”, Cəbrayıl, Çənberək şivələrində “*döymək, vurmaq*” mənalarında işlənir (5, 90).

Axsaqulaq – Bu kimi dialektizm əsərin dilində qida məhsulunun adı kimi işlədilmişdir: “... *bəzən də dağ olmuş yağın içinə sarımsaq-qatıq töküb axsaqulaq hazırlayırdılar*” (1, 21).

Bu söz Tovuz, Gədəbəy, Qazax dialekt və şivələrində **axsakolax**, **axsaqulax**, **axsaloğlu**, **axsolax** formalarında işlənir və “*sarımsaq, qatıq və yağdan hazırlanmış yemək*” mənasını bildirir: -*İşdahdan tüşdün, axsaqulağa tut özünü (Gədəbəy)*; -*Bu gün bir yaxşı axsolağı yemişəm (Qazax)*; -*Bir az sarımsax əz, a bala axsolax eliyəx qağana (Qazax)* (5, 7).

Güzdək – Əsərdə müəllif təhkiyəsində işlənən bu dialektizm “**payız yurdu**” anlamındadır. Annağın atası mal-qaranı mövsümlə əlaqədar olaraq güzdəkdə saxladığına görə H.Araslı bu dialektizmdən istifadə etmişdir: “*Payızın soyuq ayları gəlib çatdı. Noyabr küləyi əsdikcə böyük Muğanın geniş sinəsi bozarırdı. Artıq güzdəkdə yaşamaq mümkün deyildi*” (1, 40).

Güzdək dialekt sözü Azərbaycan dilinin Biləsuvar, Ordubad, Cəbrayıl, Zəngilan dialekt və şivələrində “**payız yurdu**”, “**qırxılmış quzu**”, “**payız otu**”, “**yazda göyərən ot**” mənalarında çıxış edir (2, 285).

Qaş – Vaxt, zaman bildirən dialektizm kimi əsərin dilində söz sənətkarının təhkiyə nitqində bir dəfə işlədilmişdir: “*Qaş qaralırdı, onlar böyük karvan yolundan keçərkən bir dəvə qatarı ilə rastlaşdılar*” (1, 40).

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində **qaş** leksik vahidi çoxmənalı söz hesab edilir. Belə ki, bu söz Zərdab şivəsində “*evin tirləri üstünə qoyulan ayrı ağac*”, Şamaxor, Tovuz şivələrində “*ceyran çölü*”, Qazax dialektində “*dağ sırası, silsilə dağlar*” mənasında işlənir (2, 124).

Çuğul – Bu söz əsərin dilində antroponimik vahid kimi işlədilmişdir: *“Çuğul Xosrova xəbər aparır: Şirin Fərhadın görüşünə gələndən sonra Fərhadın halı dəyişilmişdir”* (1, 97).

Çuğul leksik vahidi Azərbaycan dilinin Şuşa, Qarakilsə, Gəncə dialekt və şivələrində “xəbərçi”, Tovuz şivəsində isə “divarın düzlüyünü yoxlamaq üçün alət” mənalarda işlənir (2, 450). “Şairin həyatı” əsərinin dilində “xəbərçi” mənasında çıxış edir.

Beləliklə, əsərdə mütəfəkkir və filosof şairimiz N.Gəncəvinin həyatının müxtəlif mərhələlərinin təsviri məqamında dialektizmlərə də müraciət edilmişdir ki, bu da H.Araslının xalq dilinin incəliklərinə dərinlən bələd olduğunu şərtləndirən amillərdəndir.

Ədəbiyyat

1. Araslı H. Şairin həyatı. Bakı, Gənclik, 1967
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964
3. Hüseynova M. Azərbaycan dilinin yemək və içki adlarının tarixi-etimoloji lüğəti. Bakı, 2018
4. Kaşğari M. Divani-lüğəti-it-türk. I cild. Bakı, Ozan, 2006
5. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. I cilt. Ankara, 1999

AKADEMİK HƏMİD ARASLININ ELMI YARADICILIĞINDA DİL MƏSƏLƏLƏRİ

Akademik Həmid Araslinın anadan olmasının 110 illiyi tamam olur. Bu münasibətlə 2019-cu il fevral ayının 12-də Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin inzaladığı “Akademik Həmid Araslinın 110 illiyinin qeyd edilməsi haqqında “sərəncamda ədəbiyyatşünaslığımızda böyük bir epoxanın rəmzinə çevrilmiş alim belə xatırlanır: “Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı sahəsində xüsusi mövqeyə malik nüfuzlu mütəxəssis və dərin erudisiyalı alim kimi geniş şöhrət qazanan akademik Həmid Araslı çoxsaylı araşdırmaları ilə respublikada ədəbiyyatşünaslığın inkişafına dəyərli töhfələr vermişdir”.

Sərəncamda daha sonra Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının gələcək hədəfləri üçün bütövlükdə baza yaradacaq qədər xidmətləri olan Həmid Araslinın elmi yolu belə ümumiləşdirilir: “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin sistemləşdirilməsi və dolğun mənzərəsinin yaradılması onun mühüm elmi nailiyyətlərindəndir. Həmid Araslı folklorumuzun tədqiqini həmişə diqqət mərkəzində saxlamış, “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin müxtəlif nəşrlərinin gerçəkləşdirilməsinə, Nizami, Nəsimi və Füzuli irsinin öyrənilməsinə böyük əmək sərf etmiş, anadilli ədəbiyyatın tanınmış nümayəndələrinin əsərlərinin şərqşünaslığın nailiyyətləri əsasında əhatəli şərhrlərlə mükəmməl elmi-tənqidi mətnini hazırlamışdır” (1).

Həmid Araslı, bütün bunlara bərabər, həm də o alimlər cərgəsində yer alır ki, o, elmi yaradıcılığını pedaqoji fəaliyyətlə uzun illər boyu əlaqələndirə bilmişdir. 1909-cu ildə Gəncədə, dövrünün mükəmməl təhsil görmüş

proqressiv alim-ruhanilərindən biri kimi qəbul edilən Məmmədağlı Ərəszadənin ailəsində dünyaya gələn Həmid Araslı ilkin olaraq mədrəsə təhsili alır, bu təhsil isə gələcəkdə nəinki onun, həmçinin ədəbiyyatşünaslığımızın həyatında mühüm rol oynayacaqdır. Gəncə Darülmüəllimi Seminariyasında təhsilini bitirdikdən sonra pedaqoji fəaliyyətə başlayan gənc Araslı az müddətdən sonra bu günkü Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinə qəbul olundu və burada təhsil aldığı illərdən elmi axtarışlarının istiqamətini seçdi. Sonralar təkcə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında deyil, ümumən Şərq ədəbiyyatında hadisə kimi qiymətləndiriləcək konkret nəticələr tələbəlik illərindən seçilmiş həmin istiqamətlərdə əsas yollardan biri olacaqdır. Azərbaycan mətnşünaslığını keyfiyyətə yeni mərhələyə qaldıran Həmid Araslı öz elmi axtarışlarının nəticəsi olaraq gələcək ədəbiyyatşünaslarla bərabər, dilçilər üçün də yeni tədqiqatlar üçün konkret hədəflər müəyyənləşdirdi. Məlumdur ki, dil səviyyələrinə aid vahidlərin- fonem, heca, intonasiya, söz və söz birləşmələrinin, hətta cümlələrin elə spesifik çalarları var ki, ancaq bədii mətndə özünü göstərir. Həmin spesifik çalarlar mətndə detal rolunu oynamaqla bərabər, hər bir dilin özünəməxsus ifadə imkanlarını genişləndirir. Ona görə də elmdə “hər bir mətn mütəşəkkil bir təşkilatdır” fikri birmənalı olaraq qəbul edilən tezislərdəndir. Buna görədir ki, həmin “təşkilatın” öyrənilməsi bədii mətnlərin araşdırılmasında başlıca vəzifələrdən birinə çevrilir və mətnlərin öyrənilməsində açar rolunu icra edir.

H.Araslı XVI əsrdə Azərbaycan dilinin əsas ədəbi dil olaraq öz üstün mövqeyini qoruyub saxlamasından, şifahi xalq şeiri və danışiq dili hesabına gündən-günə zənginləşməsindən bəhs edərək göstərir ki, ilk səfəvi dövləti

zamanında Azərbaycan dilinə verilən xüsusi əhəmiyyət bu dilin Qafqaz xalqları içərisində müştərək bir dil olaraq inkişafına zəmin yaratmışdı. Belə ki, çoxmillətli Qafqazın bütün xalqları – ermənilər, gürcülər, talışlar, tatlar, yəhudilər və s. əksəriyyətinə bu dili bilirdi. Onlar başqa millətlərlə danışıq zamanı bu dildən istifadə edirdilər. Azərbaycan dilinin belə vüsətlənməsi Zaqafqaziya xalqlarının uzun əsrlərdən bəri davam edən dostluq, qardaşlıq əlaqələri, xarici işğalçılara qarşı birgə mübarizələri şəraitində meydana gəlmişdi. Bu dil uzun müddət Yaxın Şərq xalqlarının, xüsusən Qafqaz xalqlarının bildiyi dil olmuşdu. Təsadüfi deyildir ki, məşhur rus şairi M.Y.Lermantov dostu S.A.Rayevskiyə yazdığı məktubun Azərbaycan dili haqqında demişdir: “Bu dil barədə və ümumən Asiyada, fransız dili Avropada olan kimi, zəruridir” (2, 98-99; 3, 373).

H.Araslı XVII əsrdə Azərbaycan dilinin fars ədəbi dilinə daha qüvvətli təsir etməsindən bəhs edərək yazır ki, ... fars danışıq dilinə bol-bol Azərbaycan sözləri keçdiyi kimi, fars ədəbi dilinə də Azərbaycan sözləri keçirdi. Həmin əsrlərdə yazılmış əsərlərdə buna çoxlu misal tapmaq mümkündür. Bu dövrdə yazılmış əsərlərdə yüzlərcə Azərbaycan sözlərinə rast gəlirik.

Bu zaman Azərbaycan dilində yazan şairlər o qədər hörmət və nüfuz qazanırlar ki, hətta ərəb və fars dillərində əsər yazan fars alimləri də ərəb və fars şairləri ilə yanaşı Azərbaycan dilində yazılmış şeirlərdən misallar gətirirlər. Bu cəhətdən şeir Bəhanəddin Amilinin “Kəşkül” əsərində gətirilmiş misallar çox maraqlıdır. Müəllif Nizami, Xəqani, Şah Qasım Ənvar, Sədi, Hafiz, Əbu Həvas və s. ərəb-fars dilində yazan şairlərlə yanaşı Füzulinin azərbaycanca

şeyrlərindən də eyni zamanda, müasiri olduğu Azərbaycan dilində yazan başqa şairlərdən də misallar gətirir (2, 100).

XVII əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinin, əsasən, iki xətt üzrə inkişaf etdiyini xüsusi olaraq vurğulayan bu böyük alim göstərir ki, mədrəsə təhsili görmüş şairlər Füzuli ədəbi məktəbini davam etdirir, dil və ifadə xüsusiyyətləri etibarilə də Füzuli təsirində yazırdılar. Bu şairlərin dilində klassik ədəbiyyatdan gələn ərəb-fars mənşəli sözlər mühüm yer tutan da, tədricən surətdə dil sadələşir, canlı danışiq dili hesabına zənginləşirdi.

Lakin şifahi xalq ədəbiyyatı təsirində yazan xalq şairləri, əsasən canlı danışiq dilinin zənginliklərini ədəbiyyata gətirir, şeir dilini daha çox xalqa yaxınlaşdırırdılar. Bu şairlərin bəzisi dilində klassik şairlərin işlətdiyi, ədəbi dildə vətəndaşlıq qazanmış ərəb-fars sözlərinə təsadüf edilsə də, əsas söz və ifadələr canlı danışiq dilindən gəlirdi. Hələ XVII əsrdə ədəbi dilə nəzərə çarpan bu xüsusiyyətlər sonralar XVIII əsrdə daha da inkişaf edərək, əsrin əsas istiqamətverici ədəbi dilinə çevrilmişdir. XVII əsrə əsaslanıb, XVIII əsrdə yüksək ədəbi dil səviyyəsinə qalxan bu dil eyni zamanda Azərbaycan dilində yazan bir sıra erməni yazıçılarının da, aşıqlarının da bədii dili olmuşdur (2, 100)

H.Araslının elmi yaradıcılığında dil məsələləri böyük araşdırmanın mövzusudur. Ona görə xüsusi olaraq vurğulamaq lazım bilir ki, təkcə Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının deyil, müxtəlif zamanlarda yazıya köçürülmüş folklor nümunələrinin də dilinin araşdırılıb öyrənilməsində akademik Həmid Araslının müstəsna xidmətləri ədəbiyyat və dil tarixində həmişəlik qalacaqdır.

Şərq xalqlarının ədəbi-bədii fikir tarixinə, qədim türk, fars, ərəb dillərinə yaxşı bələd olan alim tədqiqatla-

rında olduğu kimi, dərsliklərində də klassik Azərbaycan şerinin dilinin elmi-nəzəri şərhinə xüsusi diqqət yetirmiş, nəsiləri milli türkçülük ruhunda tərbiyələndirmək, soykökünə bağlı məsələləri doğru-düzgün şərh etmək üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir. Onu yada salaq ki, Həmid Araslının bir mətnşünas alim kimi formalaşması ideoloji baxımdan milli kimliyin qabardılmasının məqbul sayılmadığı dövrün mühitində baş verirdi. Bu həmin dövrlər idi ki, milli dəyərlər üzərində köklənmiş Azərbaycan Demokratik Respublikasının süquta yetirilməsindən 10-15 il müddət keçməsinə baxmayaraq, həmin milli kimliyin qabardılmasından ehtiyat edənlər var idi. Belə bir zamanda Azərbaycan xalqının etnogizini öyrənmək baxımından əlahiddə əhəmiyyətə malik bir nümunə üzərində işləməyin nə demək olduğunu təsəvvür etmək çətin deyil. Həmid Araslı ideoloji xəttin yaratdığı tabular və hətta həmin tabular çərçivəsində yazıb-yaradan insanları belə repressiya maşınının bıçaqlarından keçirildiyi zamanlarda milli dəyərlər üçün axtarışda olan ziyalılardan oldu.

O, totalitar rejimin mahiyyətindən doğan basqılar altında Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı ancaq SSRİ-də deyil, həmçinin Türkiyə və Yaxın Şərqdə aparılan tədqiqatları izləyəməklə yanaşı, ədəbiyyatımız və onun nümayəndələrinə qarşı bilərəkdən və yaxud bilməyərəkdən ortaya atılan qərəzli və səhv mülahizələrə qarşı çıxırdı. Buna görədir ki, istər həmin vaxtlar, istərsə də sonrakı mərhələlərdə Azərbaycan ədəbiyyatının sistemləşdirilərək öyrənilməsinə metodikasının elmdə bərqərar olunmasında onun əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Həmid Araslının 1943-1944-cü illərdə nəşr olunmuş ikicildliyin - "Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı" tarixinin ilk cildində Azərbaycan ədəbiyyatının ən

qədim dövrlərindən başlayaraq XVII əsrə qədərki inkişaf mərhələlərinin ədəbi-mədəni mənzərəsi verilmiş, o əsrlərdə yaşayan sənətkarların dolğun portretlərini yaratmış və eyni zamanda həmin söz sənətkarlarının doğma dilimizə münasibəti məsələlərinə də aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. Buna görədir ki, “Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı”nın ikicildliyi nəşr edilərkən ədəbiyyatşünaslıqda hadisə kimi qarşılandı. Görülmüş işlər son deyil, əksinə, yeni perspektivlər üçün başlanğıc idi. Fikrimizin təsdiqi olaraq onun Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi ilə bağlı fundamental xidmətlərindən birini, 1960-cı ildə nəşr etdirdiyi, gərgin zəhmət və ardıcıl elmi axtarışların nəticəsi olan “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” üçcildliyini göstərmək olar. Azərbaycan oxucusu ilk dəfə Həmid Araslının “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” üçcildliyində XIII-XIV əsrlərdə yaşayıb yaratmış sufi şairimiz İzzəddin Həsənoğlunun yaradıcılığı ilə tanış ola bilmişdi. Üstəlik, o zamankı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının diqqətinə ilk dəfə XV əsrdə yaşamış təzkirəçi Dövlətşah Səmərqəndin tərtib etdiyi, bir sıra Azərbaycan şairləri haqqında məlumat verən “Təzkirətüş-şüəra” əsərini çatdıran da Həmid Araslı oldu. Ümumiyyətlə, 1960-cı ildə nəşr olunan üçcildlik təkcə İzzəddin Həsənoğlunun deyil, Qazi Bürhanəddin, İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Nemətullah Kişvəri, gənc yaşlarından Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqubun, daha sonra Şah İsmayılın saraylarında öz gözəl şeirləri ilə böyük şöhrət qazanmış Həbibinin, Qövsü Təbrizinin, Saib Təbrizinin, Ruknəddin Məsud Məsihinin, Fədai Təbrizinin, Molla Vəli Vidadinin, Molla Pənah Vaqifin və ardıcıl olaraq digər söz ustalarının haqqında ilkin mötəbər tədqiqat, dəyərli elmi-nəzəri ümumiləşdirmələrlə diqqəti cəkirdi. H.Araslı monoqrafiyalarının müəyyən

hissələrində klassik Azərbaycan şairlərinin və folklor yaradıcılarının hər birinin dil və üslubundan da bəhs etməyi vacib saymışdır. Məsələn, görkəmli alim Qövsinin dilindən bəhs edərək göstərir ki, onun dili son dərəcə canlı, ifadələri ahəngdar, təşbəhləri təbii və səmimidir. O, klassik şeir dilimizin ərəb-fars tərkiblərindən istifadə edən sənətkarların işlətməmiş olduğu kəlmələrə o qədər də çox bağlı deyildir. Bəlkə canlı xalq dilinin şeirə gətirilməmiş, yazılı ədəbiyyatda işlənilməmiş bir sıra orijinal sadə və təbii ifadələrindən daha çox istifadə edir (2, 167). Və yaxud, Məhcur Şirvaninin “Qüsseyi-Şirzad” poemasının dilində bəhs edən alim qeyd edir ki, əsər öz bədii ifadə vasitələri ilə Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsəri təsirində yaranmışdır. Lakin burada canlı danışiq dilindən gələn ifadələr daha üstün yer tutur (2, 199).

Bütün bunlarla bərabər, əlbəttə, Həmid Araslının elmi tədqiqatlarında təkcə Azərbaycan ədəbiyyatı deyil, həmçinin bütün Şərq poeziyasında öz yaradıcılıqları ilə yeni istiqamət, yol yaradan Nizaminin və Füzulinin bədii irsinin araşdırılması xüsusi qeyd olunmalıdır. Bu həmin dövr idi ki, o, istər SSRİ məkanında, istərsə də dünya ədəbiyyatşünaslığında yanlış konsepsiyaların geniş yayıldığı bir zamanda Nizami sənətinin milli ruhuna xüsusi həssaslıqla yanaşmış, "Şairin həyatı", "Nizami Gəncəvi əsərləri" və ayrı-ayrı tədqiqat nümunələrini əks etdirən digər kitablar, elmi məqalələr dərc etdirərək böyük şairin öz yerini göstərməyə müvəffəq olmuşdu. Həmid Araslı tədqiqatlarında şairin öz irsinə əsaslanaraq onun türkcə düşünüb farsca yazdığını elmi dəlillərlə sübut edə bilmişdi. Apardığı elmi tədqiqatlar nəticəsində alim Nizami Gəncəvinin XII əsr Azərbaycanında təsadüfi hadisə olmadığını, şairi icti-

mai-mədəni yüksəlişlə səciyyələnən əlamətdar bir dövr, mərhələnin yetirdiyini sübut edən əsaslar təqdim edə bilirdi. Məhəmməd Füzulinin poetik fikir imkanlarının sərhədlərini də ilk olaraq elmi şəkildə müəyyənləşdirən tədqiqatçı Həmid Araslı olmuşdur. Şairin həyat və yaradıcılığının müxtəlif problemlərinə həsr etdiyi 20-dən artıq məqaləsi və çoxillik araşdırmalarının yekununu əks etdirən, rus və Azərbaycan dillərində nəşr olunan "Böyük Azərbaycan şairi Füzuli" monoqrafiyası buna görə idi ki, həm keçmiş SSRİ, həm də dünya türkdilli ədəbiyyatşünaslığında hadisə kimi qəbul olundu. O, Füzuli irsinin mükəmməl olaraq müasirləri olan oxuculara çatdırılması üçün çalışıb. Təsadüfi deyil ki, şairin divanının 1958-ci il nəşrinə müqəddimədə bunun qətiyyət asan olmadığını belə ifadə edir: "Füzuli öz əli ilə tərtib etdiyi divanında belə, bütün qəzəllərini toplaya bilməmişdi".

Qələm olsun əli ol katibi-bədtəhririn

Ki, fəsadı-rəqəmi sözüümüzü şur eylər.

Gah bir hərf süqut ilə qılır nadiri nar,

Gah bir nöqtə qüsur ilə gözü kur eylər.- misralarını yada

salan alim buna görədir ki, şairin divan nüsxələrini müqayisə edərkən təhriflərin çoxluğunu bu cür ifadə edir:

"Biz müqayisədə çap və yazma nüsxələrdəki təhriflərin hamısını nəzərdən keçirə bilmərik. Belə bir müqayisə Füzuli divanı həcmi qədər başqa bir əsərin yaranmasına səbəb olardı. Biz yalnız bir neçə əsas təhrifi göstərməklə geniş yayılmış çap nüsxələrinin dəyərini müəyyənləşdirib, onlar haqqında yürütdüyümüz fikri əsaslandırmağa çalışacağıq. İstanbul nüsxəsindəki təhriflərin müəyyən hissəsi şairin işlətdiyi qədim Azərbaycan sözlərini yeni sözlərlə əvəz etmək meyindən irəli gəlmişdir. Belə təhriflər bə-

zən mənaya təsir etməsə də, şairin həqiqi dil ehtiyatını müəyyənləşdirməyə imkan vermir”.

Həmid Araslının ədəbiyyatşünaslığımızın ardıcılığına görə seçilən ən görkəmli nümayəndəsi kimi bu gün də qəbul edilməsinin sirrini onun yaradıcılıq biblioqrafiyasına öteri nəzər salmaqla da öyrənmək mümkündür. Həmin biblioqrafiyada ədəbiyyatşünaslığımızı narahat etmiş hansısa mövzudan yayınmanı belə görmək olmaz. Nəsiminin özü və yaradıcılığı ilə bağlı qaranlıq, tərəddüdlü fikirlərin dominantlığı zamanında alim uzun illər tədqiqatılarının nəticəsi ilə gündəmə gəldi. Həmid Araslı Nəsiminin 600 illik yubileyi ərəfəsində nəşr olunan "İmadəddin Nəsimi" kitabçasında şairin həyatının bəzi qaranlıq məqamlarına aydınlıq gətirmiş, Nəsimi şeirinin dil və poetik ifadə gözəlliklərindən söz açaraq elmi qənaətlərini bölüşdü. Həmin qənaətlər isə alimin özünün nüfuzu kimi birmənalı idi.

Bütün bunları qeyd etməklə bərabər, onu vurğulayaq ki, Həmid Araslı mətnşünas alim kimi xüsusilə məhsuldar olmuşdur, onun bu sahədəki fəaliyyəti Azərbaycan mətnşünaslıq elmində ayrıca bir mərhələ təşkil edir. Alim bu sahədəki axtarırları, klassik irslə yaxından tanışlığı, əlyazmalarla işləmək səriştəsi sayəsində mətnlər üzərində təshihlər aparır, sözlük və şərhələrə yenidən nəzər salır. Bunun nəticəsidir ki, tərtib etdiyi mətnlər tədqiqatçılar tərəfindən mötəbər sayılır. Yada salaraq qeyd edək ki, Həmid Araslı lap gənc yaşlarında, 1939-cu ildə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanını nəşr etdirməklə Azərbaycan ədəbiyyatına, mədəniyyətinə, eləcə də bütün türkologiya elminə böyük xidmət göstərmişdir. O xüsusatı qeyd edək ki, Həmid Araslı əsərin nəşri ilə yanaşı onun tədqiqi və təhlili ilə də ciddi məşğul olmuşdur. O, türk xalqlarının müştərək

eposu olan "Kitabi-Dədə Qorqud"da dil, üslub, hadisələrin cərəyan etdiyi məkan etibarilə Azərbaycanla bağlılığını konkret dəlillərlə əsaslandırmağa müvəffəq olmuşdur. Alim, həmçinin, dastanda çətin anlaşılan müasir Azərbaycan dilindən çıxmış bir çox kəlmələrin folklor və klassik şairlərin əsərlərində işlənməsini bədii nümunələrlə təsdiq edərək abidənin dilinin Azərbaycan dilinə yaxınlığını göstərmişdir.

Uzun illərin və gərgin əməyin nəticəsi özünü göstərdi. Nəhayət, 1950-ci ildə Həmid Araslı Məmmədhüseyn Təhmasiblə birlikdə akademik Vasili Bartoldun "Dədə Qorqud" əsərini rus dilində, müqəddimə və şərhlərlə birlikdə çap etdirəndə isə qaragüruh işə düşdü. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının mürtəcə əsər kimi təqdim edən insanlar bu dəfə də ötən əsrin 30-cu illərinə xas olan hökmlər belə verməkdən çəkinmirdilər. Yeri gəlmişkən, həmin mənzərəni Azərbaycan xalqının ümumilli lideri Heydər Əliyev "Kitabi- Dədə Qorqud" ensiklopediyasına yazdığı "Ön söz"də belə qeyd edir: "O dövrdə elə bir iclas, elə bir qurultay, elə bir konfrans olmurdu ki, orada "Dədə Qorqud" tənqid olunmasın. 1951-ci ilin may ayında Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının iclasında Həmid Araslının qeyri-səməmi olduğu xüsusi vurğulandı. Səhvini boynuna almadığına görə işdən çıxarıldı. Mirzə İbrahimov, Səməd Vurğun, Mikayıl Rəfili, Mikayıl Quluzadə və başqaları öz "səhvlərini" boyunlarına alsalar da, onlara qarşı keçirilmiş kampaniya hələ bir müddət davam etdi".

Nə qədər kədərli olsa da belə bir tarixdən keçib gəldiyimizi yada salmaq lazımdır. Onu da xatırlatmağı lazım bilirik ki, xalqımızın yaratdığı ən möhtəşəm incilərdən biri olan bu dastana münasibət xeyli davam etdi. Nəhayət,

1957-ci il mart ayının 26-da respublikanın bir nömrəli qəzeti olan "Kommunist"də Həmid Araslı, Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Məmməd Arif və Məmmədhüseyn Təhmasibin imzası ilə "Dədə Qorqud dastanları" adı ilə çap olunan məqalə eposa qarşı hücumları dayandırdı. Həmin ildə sovet türkoloqlarının cərgəsində Türkiyəyə, Türk Dil Qurumunun VIII qurultayına gedən Həmid Araslı orada "Dədə Qorqud dastanı" adlı məruzəsini təqdim etdi.

Eposa qarşı basqılar səngisə də bu sənət incisinin hərtərəfli tədqiqata cəlb edilməsi Azərbaycanda dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra mümkün oldu. 2000-ci ildə "Kitabi-Dədə Qorqud"un 1300 illik yubileyindəki məruzəsində bu barədə danışan Ulu Öndər Heydər Əliyev ikicildlik "Kitabi-Dədə Qorqud" ensiklopediyasına yazdığı "Milli varlığımızın mötəbər qaynağı" məqaləsində dastanın bədii və tarixi əhəmiyyətini belə göstərirdi: "Dünya qorqudşünaslığı "Kitabi-Dədə Qorqud"un istər etnik, mənşə, istər tarixi-coğrafi, ərazi, istərsə də dil və məfkurə baxımından Azərbaycan xalqına mənsub olması fikrini qəti şəkildə təsdiq edir. "Kitabi-Dədə Qorqud"un Azərbaycan tarixi üçün ən böyük, ən əsas və ən birinci xidməti bundan ibarətdir".

Kiçicik yazımızda böyük alimin ədəbiyyat qarşısında xidmətlərindən söz açmaq istədik. O, elmdə xidmətlərinə görə layiq olduğu bütün yüksək adları aldı: professor, akademik, əməkdar elm xadimi. Bütün bunlarla bərabər, tələbələrımız, gənc alimlərimizə Həmid Araslının elmə sədaqəti haqqında danışmağımız isə, hesab edirik ki, mütləq lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Əliyev İ. “Akademik Həmid Araslıının 110 illiyinin qeyd edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının prezidentinin sərəncamı. Bakı, 12 fevral 2019-cu il
2. Araslı H. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı Bakı, Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 1956
3. Лермонтов М.У. Полное собр. сочинение, том. V, 1937

“TÜRKOLOGİYAMIZIN AFAD QURBANOVU” MONOQRAFİYASININ BƏZİ MƏZİYYƏTLƏRİ HAQQINDA BİR NEÇƏ SÖZ

İlk olaraq təqdimatda iştirak edən hər kəsə təşəkkürümü bildirməklə, hörmətli tədbir iştirakçılarına xatırlatmaq istərdim ki, biz, sözün bütün mənalarında, həyəcanlı anın şahidi oluruq: minnətdar bir tələbənin ölməz ustadı ilə bağlı fundamental kitabının təqdimatında iştirak edirik.

Söhbət akademik Afad Qurbanovdan və onun istedadlı tələbəsi, professor Əzizxan Tanrıverdidən gedir.

Etiraf edək ki, bu kitab akademik Afad Qurbanova professor Əzizxan Tanrıverdinin minnətdarlıq ifadəsidir və təəssüf ki, ancaq elmdə deyil, ümumiyyətlə, dünyanın özündə belə, oxşar hisslər nadir hallarda ifadə olunur.

Təhsil aldığım illərdə Afad müəllim filologiya fakültəsinin dekanı, sonra isə Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun rektoru vəzifələrində çalışıb, Əzizxan Tanrıverdi isə filologiya fakültəsinin komsomol komitəsinin katibi vəzifəsini icra edib. Hər ikisini bənzərsiz insan, nüfuzlu alim, bacarıqlı təşkilatçı kimi çox yaxşı tanıyırdım. Onda 1980-ci illərin əvvəlləri idi və yaxşı xatırlayıram ki, Afad Qurbanov

elmdəki yüksək nüfuzu və böyük təşkilatçılıq qabiliyyəti təhsil aldığımız instutu Azərbaycanın ali məktəbləri içərisində sayılıb-seçilən təhsil müəssisəsinə çevirmişdi. Bütün istedadlı tələbələrinə qayğını əsirgəməyən Afad Qurbanovun Əzizxan Tanrıverdiyə xüsusi diqqətini isə hər məqamda görmək olurdu. Qrup komsomol təşkilatının katibi olduğundan Əzizxan Tanrıverdi ilə birgə filologiya fakültəsində keçirilən bütün tədbirlərdə fəal iştirak edirdik. Sonralar tale elə gətirdi ki, filologiya fakültəsində 15 ildən çox Əzizxan müəllimlə çiyin-çiyinə çalışdım; o dəyişməmişdi, həmişəki zəhməti və elmdə prinsipiallığı ilə yenə elmi axtarışlar aparır, universitetin ictimai işlərində fəallıq göstərirdi.

Əzizxan müəllimin qəfil ölüm xəbərindən sarsılanlardan biri olsam da, təsəllim onun elə də uzun olmayan ömrünün gələcək nəsil üçün qoyduğu, dəyərini heç zaman itirməyəcək, elmdə söykəniləcək kitabları oldu.

Deyirlər ki, dünyadan köçmüş dahiləri, elm xadimlərini həyata qaytarmaq mümkün deyil, yalnız kitabların köməyi ilə onların nailiyyətlərini, təcrübəsini, əsərlərini öyrənmək mümkündür. Bəlkə də, elə buna görə deyiblər: elm ağaca bənzəyir; öncə ürəklərdə kök atır, meyvələri isə sonradan işıq üzü görən kitablarda üzə çıxır.

Professor Əzizxan Tanrıverdinin xüsusi zövq və istedadla qələmə aldığı, 2018-ci ildə çap etdirdiyi “Türkologiyamızın Afad Qurbanovu” monoqrafiyası məhz belə əsərlərdəndir və bir daha qeyd etməliyəm ki, Əzizxan müəllimin bu əsəri böyük ustadına dərin hörmət və məhəbbətin ifadəsidir.

Professor Əzizxan Tanrıverdi həmin kitabında Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi, Türk Dil

Qurumunun fəxri üzvü, Əməkdar Elm Xadimi, Dövlət Mükafatı laureatı, professor Afad Qurbanovu böyük alim, ictimai-siyasi xadim, Azərbaycan Onomastika Mərkəzinin yaradıcısı kimi səciyyələndirir və Azərbaycan dilçilik elminə, eyni zamanda, dekan və rektor vəzifələrində çalışdığı dövrlərdə tələbələrə göstərdiyi qayğılardan da ağızdolusu söhbət açır. Əsər olduqca oxunaqlıdır, müəllif ustadı haqqında akademiklərdən Andrey Kononov, Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Məmmədağa Şirəliyev, Mahmud Kərimov, Arif Mehdiyev, Bəkir Nəbiyev, Rasim Əfəndiyev, Teymur Bünyadov, Feyzulla Qasımzadə, Abel Məhərrəmov, Toğrul Şaxtaxtinski, Kamal Abdullanın, professorlardan Şükrü Halûk Akalı, Timuçin Əfəndiyev, Yusif Seyidov, Nizami Xudiyev, Həsən Balıyev, Vilayət Əliyev, B. Hüseynovun, Zahid Xəlil, Himalay Qasimov və başqalarının fikirlərini verir. Şübhəsiz ki, o fikirlər, qısa olmalarına baxmayaraq, oxucuda akademik Afad Qurbanov barədə bir alim və təhsil təşkilatçısı, ictimai-siyasi xadim kimi olduqca böyük təəssürat yaradır.

Maraqlı cəhət budur ki, kitab müəllifi monoqrafiyada iki istiqamətdə təfəkkürünü işlədir: **elmi və publisistik istiqamətlərdə**. Əsər boyu bu üslubların hər biri bir-birini çulğayır və monoqrafiyanın oxunaqlılığını təmin edir. Əzizxan Tanrıverdi kitabında minnətdarlıqla yad etdiyi Afad Qurbanovla qiyabi söhbətini belə təqdim edir: “Ustad! Sizi həmkarlarınız, tələbələriniz, hətta doğmalarınız da belə çağırırdı: Afad müəllim! Siz bu adla tanındınız, bu adla yaşadınız, elə bu adla da haqqın dərgahına qovuşdunuz. Bu ad Sizin bütöv antroponimik modelinizdən, yəni “Qurbanov Afad Məhəmməd oğlu” ad modelinizdən, professor elmi adınızdan, akademik titulunuzdan çox yüksək-

lərdə dururdu. Təsadüfi deyil ki, professor Yusif Seyidov da Sizi əsl müəllim kimi, həm də Afad müəllim kimi dəyərləndirmişdi: “Mən sənə müəllim – deyə müraciət etdim. Sənin elmlər doktoru, professor elmi dərəcə və elmi adın var, AMEA-nın üzvüsən, Dövlət Mükafatına layiq görülübsən. Bunlar elmi və ictimai fəaliyyətin haqqında çox şey deyir. Lakin bunların hamısından şərəflisi müəllim adıdır. Sən, sözün əsl mənasında müəllimsən, Oturuşunla – duruşunla, insanlara münasibətinlə – bütün hərəkətinlə böyük müəllimsən... Tədrisin, elmin təşkilində böyük işlərin məlumdur. Bunların da hamısı müəllimlik fonunda cərəyan edib və yüksəlibdir...”

Hesab edirik ki, böyük alimin istedadlı tələbəsi bir-neçə cümləlik ifadəsində akademik Afad Qurbanovun dolğun portretini bütün çalarları ilə yaradır.

Azərbaycan dilçilik elminin mühüm problemlərinin tədqiqində A.Qurbanovun özünəməxsus böyük xidmətləri vardır və Əzizxan müəllim bu tanınmış alimin araşdırma istiqamətindəki xidmətlərini belə qruplaşdırır: “Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemlərinin tədqiqi; Azərbaycan terminologiyasının tədqiqi; Azərbaycan dilinin onomalogiyasının tədqiqi; Poetik onomastika məsələlərinin tədqiqi; Ümumi dilçilik problemlərinin tədqiqi; Afad Qurbanov Onomastika Məktəbinin yaradıcısı kimi; Afad Qurbanov latın qrafikalı hazırki Azərbaycan əlifbasının müəllifi kimi”.

Monoqrafiyanın hər bir səhifəsində Afad Məhəmməd oğlu Qurbanovun böyük şəxsiyyətini, müəllimliyini, alimliyi, təşkilatçılığını, bir sözlə, canlı obrazını aydın bir şəkildə görürük. Əzizxan müəllim öz ustadına olan sonsuz məhəbbətini, mənəvi bağlılığını şirin bir dillə canlan-

dırmağa çalışmış və demək olar ki, monoqrafiyanın hər bir səhifəsində buna nail olmuşdur. Əzizxan Tanrıverdi ustanın əsərləri barədə dəyərli sözlər söyləmiş çoxsaylı alimlərin hər birinin yazısını təhlil süzgəcindən keçirmiş, hər birinin fikrinə müxtəlif bucaqlardan münasibət bildirmişdir. O, bununla, bir tərəfdən Afad müəllimin nüfuzlu bir alim olduğunu sübut edirsə, digər tərəfdən də Azərbaycan dilçiliyinin ümumi mənzərəsi barədə oxucuda dolğun təəssürat yaradır.

Azərbaycan dilçi alimlərinin demək olar ki, hamısı professor Afad Qurbanovu “Azərbaycan Onomastikası Məktəbi”nin banisi kimi dəyərləndirir. Əzizxan Tanrıverdi bu böyük onomatoloq alimin xüsusi adlarla bağlı nəinki kitablarını, hətta indiyədək araşdırmalardan kənarda qalmış bir sıra məqalələrini, xüsusən konfrans materiallarındakı yazılarının hər birini təhlil etmiş, ən əsası bunların hər birinin yüksək səviyyədə olduğunu tutarlı faktlarla əsaslandırmışdır.

Vurğulayaq ki, Afad Qurbanov “Ümumi dilçilik”, “Poetik onomastika”, “Azərbaycan dilinin onomalogiyası” (2 cildə), “Azərbaycan dilçilik problemləri”, “Azərbaycan şəxs adları ensiklopediyası” kimi fundamental əsərlərin müəllifidir. Əzizxan müəllim monoqrafiyada bu əsərlərin hər birini ayrı-ayrılıqda özünün analitik təfəkkürü ilə təhlil etmiş, hərtərəfli bir şəkildə arqumentləşdirmişdir.

Hər bir kitab onun səhifələrindəki fikir yükünə görə qiymətləndirilir.

Haqqında danışdığımız kitab isə, hesab edirik ki, həmin yükdən əlavə, min illərdir ki, insanlığın yaşatmağa çalışdığı, yaxşı ki, zamanımıza qədər gəlib çıxmış, yox olmamış mənəvi borc yükü ilə bələnib.

Bəli, Əzizxan müəllim “Türkologiyamızın Afad Qurbanovu” monoqrafiyasını yazmaqla ustadına öz mənəvi borcunu ödəmiş oldu və kitabın çapından bir il keçməmiş haqq dərgahına qovuşdu.

Allah hər ikisinə rəhmət eləsin, məzarları nurla dolsun, ruhları şad olsun!

PARLAQ ELM ADAMI VƏ TƏHSİL TƏŞKİLATÇISI

Onu, birmənalı olaraq, XX əsr Azərbaycan dilçilik elminin ən görkəmli nümayəndələrindən biri hesab etmək olar. Bu, təkcə onunla bağlı deyil ki, o, Azərbaycan dilçiliyinin ən hassas problemlərini tədqiqata cəlb edərək hər bir suala əsaslandırılmış elmi cavab vermişdir, həm də onunla bağlıdır ki, dilçilik elminin gələcək nəsil nümayəndələrinə gedilməli yolu göstərmiş, qarşıda duran vəzifələrin toplusunu təqdim etmişdir. Minnətdarlıq duyğusu ilə yada salırıq ki, müasir dilçiliyimizdə ədəbi dilin fonetika, leksikologiyası, frazeologiyası, leksikologiya və derivatologiyasının ardıcıl və sistemli tədqiqi onun adı ilə bağlıdır.

Bir faktı da xatırladaq ki, Azərbaycan dilinin onomalogiyasının elmi tədqiqi, bu sahədəki yaradıcılıq işləri də onun adı ilə bağlıdır.

O, həmin insanlardan biridir ki, xalqımızın müasir və gələcək həyatındakı ən mühüm faktlarından birinin latın qrafikası ilə hazırlanan yeni əlifbamızın müəllifi kimi də tarixə düşüb. XX əsrin sonlarına yaxın, ötən əsrin 90-cı illərin Azərbaycan əlifbasının dəyişirilərək latın qrafikası əsasında yaradılması ilə bağlı siyasi qərar verildikdən sonra Azərbaycan Əlifba Komissiyasını sədrliyi ona tapşırıldı.

Əlifba layihəsi Azərbaycan dilinin səs sistemi və digər xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla hazırlanaraq Komissiyanın müzakirəsinə verildi. Ölkə ziyalılarının və ictimaiyyət nümayəndələrinin yaxından iştirakı ilə geniş müzakirələrə çıxarılan əlifba layihəsi, nəhayət, 1992-ci ildə qəbul olundu.

Onu, sözün əsil mənasında, Azərbaycan dilçilik elminin fədaisi saymaq olar.

Söhbət Afad Məhəmməd oğlu Qurbanovdan gedir.

Afad Qurbanovun qazandığı elmi tutulları və elmi araşdırmaları ilə bərabər göstərdiyi ictimai-siyasi mövqe bir insan ömrünün çoxşaxəli fəaliyyət konturlarını tam olmasa da aydın göstərə bilər. Filologiya elmləri doktoru, professor olaraq özünü elmi cəmiyyətə təqdim edən Afad Qurbanovun sonrakı elmi və ictimai uğurlarının təqdimatı belədir: Azərbaycan Əlifba Komissiyasının sədri və hazırkı Latin qrafikalı Azərbaycan əlifbasının müəllifi, Azərbaycan SSR-i Nətiqlilik Cəmiyyətinin sədri, SSRİ Pedaqoji Elmlər Akademiyasının akademiki, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının üzvü, Əməkdar Elm Xadimi və Azərbaycan SSR Dövlət Mükafatı laureatı.

Bütün bunlarla bərabər, Afad Qurbanov həm də ölkəmizdə səriştəli təhsil təşkilatçısı kimi tanınmışdır. O, orta məktəbin direktoru olaraq gəldiyi ali məktəbdə, vaxtı ilə məzunu olduğu bu günkü Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində dekan müavini, dekan, daha sonra rektor vəzifələrində çalışarkən hər bir məqamda təhsilin müasir standartlara cavab verməsi, müasirliyi uğrunda çalışmışdır.

Afad Qurbanov latın qrafikası əsasında yeni müstəqil əlifbamızın layihəsini Azərbaycan dilinin səs sistemi və digər xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla hazırlamış və Komissiyaanın müzakirəsinə vermişdir. Sonradan televiziya və mətbuat vasitəsi ilə müasir əlifbamızın layihəsi ictimaiyyətə çatdırılmış, geniş müzakirə olunaraq 1992-ci ildə qəbul olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilçilik elmində onun yeri və mövqeyi haqqında qənaət belədir: fonetika Ə. Dəmirçizadə və A. Axundovun, leksikologiya S.Cəfərovun, dialektologiya M.Şirəliyevin, morfolojiya M.Hüseynzadənin, sintaksis Ə.Abdullayevin, dil tarixi H.Mirzəzadə, Ə.Dəmirçizadə və T.Hacıyevin, morfolojiya F.Cəlilovun, onomologiya isə A.Qurbanovun adı ilə bağlıdır.

Akademik Afad Qurbanov əsaslı Bəkir Çobanzadə tərəfindən qoyulmuş Azərbaycan dilçiliyi məktəbinin görkəmli nümayəndəsidir.

Xatırladaq ki, onomastika ötən əsrin 60-cı illərində müasir Azərbaycan dilçiliyinin prioritet istiqamətlərindən biri olub, diqqəti ən çox cəlb edən vacib elmi-tədqiqat sahələrindən birinə çevrilib. Ümumiyyətlə, dildəki hər bir xüsusi adın –onomastik vahidin ictimai-tarixi inkişafın məhsulu olduğunu yada salsaq, bu sahənin əhəmiyyətini daha aydın təsəvvür etmək olar. Xüsusi adlar keçmişin izlərini özündə mühafizə edib müasir zamana kimi gətirən real faktordur, tarixin canlı şahidləridir. Buna görədir ki, Afad Qurbanov onomastik tədqiqatın əhəmiyyətini və həmin qədər də məsuliyyətini nəzərə alaraq bu sahədə ciddi elmi tədqiqatları sistemli, ardıcıl şəkildə apararaq Azərbaycan dilçilik elmində onomastika məktəbini yarada bildi.

Afad Qurbanov onomastik vahidlərin özünəməxsus spesifik cəhətlərini nəzərə alaraq onların hər birinin sosial işarələr olduğu qənaətində idi və buna görə onomastik vahidlərin tədqiqatını bir-neçə cəhətdən əhəmiyyətli hesab edirdi :

a) dilin lüğət tərkibinin bütövlüklə xarakteristikasını vermək üçün onomastik vahidlərin tədqiqi son dərəcədə vacibdir ;

b) onomastik vahidlərin çoxunda indi olmayan forma və anlayışların izi qala bildiyinə görə bunların tədqiqi dilçiliyin ən mürəkkəb və mühüm sahələri hesab edilən dil tarixi, dialektologiya və üslubiyyat üçün zəruri faktlar verə bilər;

c) onomastik materialın öyrənilməsi dilçiliklə yanaşı tarix, etnoqrafiya, sosiologiya və coğrafiya elmlərinin bir sıra problemlərinin açılmasına kömək edir;

ç) onomastik vahidləri düzgün bilmək və yazmaq insanın ümumi mədəniyyətinə təsir edən vasitələrdəndir.

Buna görədir ki, akademik Qurbanov onomalogiyanın tədqiqat obyektinin istiqamətlərini belə yönəldilməsini zəruri sayırdı:

Dilimizin leksikasındakı xüsusi sözlərin müxtəlif cəhətlərini araşdırmaq;

Xüsusi sözlərin mənşəyini, areallığını, dil mənsubluğunu müəyyənləşdirmək;

Xüsusi sözlərin struktur cəhətlərini, yaranma yollarını, semantikasını, dildəki üslubi çalarlarını və s. öyrənmək.

Afəd müəllimin onomalogiyaya dair 100-ə qədər məqaləsi həmin istiqamətlərin araşdırılmasına başlıca xidmət nümunəsi sayılır. Onun "Müasir Azərbaycan ədəbi dili" ("Onomalogiya" bölməsi), "Azərbaycan onomastikası", "Azərbaycan onomalogiyası məsələləri", "Poetik onomastika", "Azərbaycan dilinin onomalogiyası" kimi sanballı monoqrafiyalarında onomastik vahidlərin tədqiqi tarixi, onomastik mənbələr, onomalogiyanın elmi-nəzəri məsələləri kompleks və sistemli şəkildə tədqiq edilmişdir.

Hökmən yada salmağı lazım bilir ki, Azərbaycan dilçiliyi tarixində ilk dəfə olaraq antroponimlərin inkişafı

dövrələrini müəyyənləşdirən, hər bir dövrün səciyyəvi cəhətlərini konkret dil faktları ilə əsaslandıran da A.Qurbanov olmuşdur. Gərgin və ardıcıl elmi tədqiqatlarının nəticəsi olaraq meydana çıxardılan “Azərbaycan dilinin onomalogiyası” monoqrafiyasının Dövlət Mükafatına layiq görülməsi alim əməyinə verilən ən böyük qiymət oldu.

Afad Qurbanovun bu istiqamətdəki fəaliyyətinin bir epizodu ilə bağlı akademik Məmmədağa Şirəliyev “Azərbaycan müəllimi” qəzetində yazdığı (15.09.1989-cu il) məqalədə belə deyirdi: “Afad Qurbanovun 1989-cu ildə “Maarif” nəşriyyatında buraxılan 30 çap vərəqi həcmində “Azərbaycan dilinin onomalogiyası” adlı əsəri təkcə bizim dilçiliyimiz üçün deyil, ümumsovet və dünya türkologiyası üçün çox qiymətlidir”.

Ümumiyyətlə, Afad Qurbanovun alim kimi tədqiqat meydanının arealı heyrətamiz genişliyi ilə diqqəti cəlb edir. Onun istər ümumi dilçilik məsələləri, istərsə də ədəbi dil problemləri, Azərbaycan dilinin onomalogiyası, türkoloji dilçilik, ali məktəb pedaqogikası və metodikası, qədim türk yazılı abidələri, əlifba məsələsi və digər sahələr üzrə tədqiqatların genişliyi alimin nə qədər məhsuldar olduğunu açıq-aydın göstərir.

Afad Qurbanov ancaq alim ömrünün deyil, vətəndaş borcunun da məsuliyyətini dərk edən və həmin vətəndaşlıq borcunun diqtə etdiyi mövzular üzrə çalışan elm fədailərindən olubdur. Onun həmin “borc” hissini diqtəsi ilə yazdığı, 1977-ci ildə nəşr olunmuş fundamental “Ümumi dilçilik” dərs vəsaiti buna görə idi ki, işıq üzü gördükdən dərhal sonra elmi ictimaiyyətdə geniş rezonans doğurdu. Bu, birinci növbədə işıq üzü görən dərsliyin keyfiyyət göstəriciləri ilə bağlı idi.

Konseptual yanaşmaları ilə diqqət çəkən dərslik kitabı üzərində müxtəlif zamanlarda işləyərək, onu mükəmməlləşdirən akademik Afad Qurbanov 1989/93 illərdə dünya dilçiliyinin prinsipial məsələlərinin də geniş əhatə olunduğu “Ümumi dilçilik” dərsliyini nəşr etdirdi. Bu gün də Azərbaycanın ali məktəbləri üçün əvəzolunmaz olan həmin dərslikdə dilçilik elminin yaranması və inkişaf tarixi, nəzəri dilçiliyin əsas şöbələri barədə müfəssəl və geniş məlumat verilir. Akademik Afad Qurbanovun alim olaraq tədqiqata cəlb etdiyi sahələr üzrə iş prinsipi heç vaxt dəyişmədi: “Dil- canlı orqanizmdir”. Onun baxışlarına görə, dilin başlıca faktor olduğu cəmiyyətdə gedən dəyişikliklər, inkişaf onun da inkişaf də dəyişmələrini diqtə edir, bu isə yeni tədqiqat elementlərini meydana çıxarır. Ona görə də o, mükəmməl olduğu qədər də fundamental olan “Ümumi dilçilik” dərsliyi üzərində yenidən işləmək qərarına gəldi. Beləliklə də növbəti əlavələrdən sonra akademik Afad Qurbanovun “Ümumi dilçilik” kitabı əvvəlki nəşrdən iki dəfə böyük həcmdə 2004/ 2010-cu illərdə latın qrafikası ilə nəşr olundu. Onu qeyd edək ki, dünya dilçiliyi və türk dillərinin mövqeyinə dair yeni baxışların ortaya qoyulduğu əsər rus və türk dillərinə tərcümə olunaraq Rusiya və Türkiyədə üç cildə çap edildi.

Əlbəttə, ümumi dilçiliklə bağlı hərtərəfli tədqiqatlardan yaranan akademik baxışların meydana gəlməsi gərgin və ardıcıl alim əməyinin məhsulu idi. Ona qədər professor Afad Qurbanov “Ümumi dilçilik məsələləri” dərs vəsaitini, “Dilçiliyin tarixi”, “Dilçiliyin sistemi” kitablarını ərsəyə gətirmişdi.

Tam cəsarətlə demək olar ki, professor Afad Qurbanov müasir Azərbaycan dilçiliyinin bütün sahələri

üzrə öz sözünü demişdir. Etiraf olunan həqiqətlərdən biri də budur. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin fonetikas, leksikologiyası, frazeologiyası, leksikoqrafiyası və derivatologiyasının sistemli və ardıcıl elmi tədqiqi məhz professor Afad Qurbanovla başlamışdır-fikri də elmi ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilən həqiqətlərdəndir. Bu xüsusda onu da vurğulamaq hökmən lazımdır ki, onun elmi yaradıcılığında dialektologiya məsələləri xüsusi yer tutur.

Akademik Afad Qurbanovun çap etdirdiyi “Cücəkənd şivəsi” və “Qərbi Azərbaycanın “Cucikənd şivəsi” kitablarını həmin xüsusisatda məxsusi qeyd etmək olar. Həmin kitablarında Cucikənd şivəsi əsasında müasir Azərbaycan linqvo-filologiyasının dialektoloji tədqiqat sahələrinin genişləndirilməsi zərurətindən danışmaqla ləhcə, dialekt və şivə anlayışları bir-birindən fərqləndirilmiş, dialektoloji araşdırmaların yeni istiqaməti müəyyənləşdirilmiş, öncə dialekt və şivələrin fonetika- leksikasının, daha sonra isə qrammatikasının öyrənilməsi daha məqsədəuyğun sayılmışdır.

Bəli, Afad Qurbanovun elmi yaradıcılığı Azərbaycan dilçiliyinin bütün sahələrini əhatə etmişdir, o cümlədən həmin yaradıcılıq nümunələrində türkoloji dilçilik məsələlərinə aid xeyli nümunələr tapmaq olar. Bu cəhətdən alimin türk dünyasının dil materiallarının tədqiqata cəlb edilmiş hissəsi ilə bağlı elmi qənaəti xüsusi maraq doğurur. Professor Afad Qurbanovun elmi tədqiqatlarında qədim türk tayfa və qəbilələrinin mənşəyi, dili, təşəkkül tarixinin öyrənilməsi xüsusi yer tutur. Həmin araşdırmalara 40 ilə yaxın vaxt sərf edən professorun elmi nəticələri müxtəlif vaxtlarda nəşr olunan “Türkoloji dilçilik”, “Türk antroponimlərinin inkişaf dövrü”, “Ümumtürk antroponimiyası

tarixi”, “Türkoloji dilçiliyə dair biblioqrafiya”, “Ortaq türk dili” və başqa kitablarda elmi ictimaiyyətə və geniş oxucu kütləsinə təqdim etmişdir.

Nəhayət, 1999-cu ildə Afad Qurbanov özünün türkoloji dilçiliyin əsas problemlərinə həsr olunmuş nəşr etdirdiyi “Ortaq türk ədəbi dili” kitabını təqdim etdi.

Parlaq alim ömrü yaşamış Afad Qurbanovun ictimai-siyasi proseslərdən kənarda qalmadığı da onun tərcümeyi-halının hər bir faktından məlumdur. 1990-cı ilin 20 Yanvarında xalqımıza qarşı dövləti cinayətə ilk etiraz edənlərdən olub. Dövlət müstəqilliyimizin bərpasından sonra isə o, ölkəsinin taleyi üçün keçirdiyi narahatlıqları dilə gətirməkdən çəkinməyib. Belə məqamlardan birində, dövlətçiliyimiz təhlükə altında olduğu məqamlarda ümummillə lider Heydər Əliyevə qarşı çıxan qüvvələri ifşa edən bəyanatla “Səs” qəzetinin 1992-ci il 17 dekabr tarixli nömrəsindəki münasibəti isə Azərbaycan Parlamentinin üzvü Afad Qurbanovun vətəndaş mövqeyindən xəbər verirdi.

Ümumiyyətlə, akademik Afad Qurbanovun taleyini şərəfli alim-vətəndaş ömrünə nümunə kimi göstərmək olar.

AFAD QURBANOV YARADICILIĞININ LAYİQLİ TƏDQIQI

Azərbaycan dilçilik elminin görkəmli nümayəndəsi akademik Afad Qurbanovun 50- yə qədər monoqrafiyası, dərsliyi, dərs vəsaiti və 500-dən çox elmi məqaləsi həmişə ciddi dəyərləri ilə seçilmiş, nəinki ölkəmizdə, eyni zamanda bir sıra xarici ölkələrin məşhur alimlərinin, türkoloqlarının geniş maraq dairəsində olmuşdur. Bir sıra beynəlxalq və milli akademiyaların akademiki, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının üzvü, Türk Dil Qurumunun şərəfli üzvü, Əməkdar Elm Xadimi, Dövlət mükafatı laureatı, professor Afad Qurbanov yaradıcılığına respublikamızın və xarici ölkələrin jurnal və qəzet səhifələrində xeyli sayda məqalələr həsr olunmuş və bu yazılarda onun əsərlərinə yüksək qiymət verilmişdir. Afad müəllimin səmərəli elmi fəaliyyəti, elmi əsərlərinin əhəmiyyəti bu gün də Azərbaycan alimlərinin diqqət mərkəzindədir və onun Azərbaycan dilçilik elminə, türkologiyaya gətirdiyi elmi yeniliklər çox yüksək qiymətləndirilir və çox gözəl təbliğ olunur. Belə qiymətləndirmələrdə və təbliğlərdə filologiya elmləri doktoru, professor Sayalı Sadıqovanın da xüsusi yeri, zəhməti var, sözsüz ki, bunlar alqışa layiqdir. Sayalı xanımın bu günlərdə çap etdirdiyi müdrik, səmimi, ensiklopedik bilikli, dərin zəkalı, nurlu, maraqlı alim olmuş akademik Afad Qurbanova həsr etdiyi “Dilçilik elmində Afad Qurbanov irsi” adlı monoqrafiyasını mən də maraqla oxudum və kitab haqqındakı düşüncələrimi oxucularla bölüşmək qərarına gəldim. İki fəsildən ibarət olan bu monoqrafiyanın I fəslində Sayalı xanım doğru olaraq qeyd edir ki,

A. M. Qurbaonov dilçiliyin, demək olar ki, bütün sahələrini əhatə edən elmi yaradıcılığa malik alimdir və bu tezisdən sonra monoqrafiya müəllifi bu böyük türkoloq alimin yaradıcılıq istiqamətlərini çözləyir. Sayalı Sadıqova ilk növbədə A. M. Qurbanovu türk dünyasında çox yaxşı tanınan alim kimi qiymətləndirir və göstərir ki, A. Qurbanovun türkologiya problemlərinə həsr edilmiş, öz sanbalı, əhatə dairəsi və yüksək elmiliyi ilə seçilən əsərləri türkoloji dilçilik üçün qiymətli töhfədir. Sayalı Sadıqova monoqrafiyanın I fəslində A. M. Qurbanovun elmi yaradıcılığına qısa, lakin dolğun şəkildə ekskurs edir.

Monoqrafiyanın II fəslı ” Afad Qurbanovun yaradıcılığında dilçilik sahələrinin tədqiqi” adlanır və bu fəsil 7 bölmədən ibarətdir. “ Hazırkı Azərbaycan əlifbasının müəllifi Afad Qurbanovun yaradıcılığında əlifba problemləri” adlı I bölmədə Afad müəllimin yaradıcılığında əlifba problemlərinin müxtəlif istiqamətlərdən araşdırıldığı diqqətə çatdırılır.

Azərbaycan onomastikası məktəbinin yaradıcısı və banisi hesab edilən A. M. Qurbanov ikicildlik monoqrafiyasında Azərbaycan onomastikasının ümumnəzəri məsələlərinə, başqa elmlərlə əlaqəsinə, terminlər sisteminə, onomastik vahidlərin mənbə və məxəzlərdə əksinə, onların təsnifinə, Azərbaycan antroponimlərinə, onların poetik və üslubi xüsusiyyətlərinə, orfoqrafik, orfoepik problemlərinə hərtərəfli bir nəzər salmış çox həssaslıqla tədqiq etmişdir. Sayalı Sadıqova da düzgün olaraq qeyd edir ki, A. Qurbanovun II cilddən və hər biri 11 fəsildən ibarət olan monoarafiyları Azərbaycan dilçiliyində onomalogiyanın tədqiqi tarixinin, türkologiyanın son nailiyyətləri baxımından ümumnəzəri problemlərinin araşdırılmasında, zəngin dil

faktları əsasında onların yaranma və inkişaf qanunauyğunluqlarının, mənbələrinin ümumnəzəri məsələlərinin sistemli təhlilini verən ilk və yeganə fundamental əsərlərdir.

A.M. Qurbanovun tədqiqatlarında onomalogiya anlayışına, onun predmeti, obyektı, fəlsəfi-nəzəri əsaslarına geniş prizmadan baxılmış və bu aktual məsələlər hərtərəfli şəkildə şərh edilmişdir. Bunu nəzərə alan Sayalı xanım monoqrafiyanın II fəslinin II bölməsini “Onomalogiyanın fəlsəfi-nəzəri əsaslarının tədqiqi” adlandırır və bu məsələlərlə bağlı Afad müəllimin onomatoloq mövqeyini açıqlayır onun ciddi- elmi nəzəri görüşlərini təhlil süzgəcindən keçirir və belə nəticəyə gəlir ki, onomastikanın Azərbaycanşünaslıqda tədqiqi və geniş təhlili A. M. Qurbanovun adı ilə bağlıdır.

A.M. Qurbanov antroponimlərdən bəhs olunan kitablarında çox ciddi elmi-nəzəri təhlillər aparmış, həm dilimizdəki şəxs adlarının, ləqəblərin, titulların və s. zənginliklərini, həm də antroponimlərlə bağlı problem və qayğıları talantlı dilçi kimi aktual mövzuya çevirə bilmişdir. Sayalı Sadıqova monoqrafiyanın II fəslinin III bölməsində (“Azərbaycan dilçiliyində antroponimika problemlərinin tədqiqi”) düzgün olaraq vurğulayır ki, antroponimik vahidlərin tədqiqi alimin yaradıcılığının əsas xəttini təşkil edir. Dilin lüğət təkibində xüsusi yeri olan onomastik leksikanın araşdırılması, təhlili, elmi şəkildə ümumiləşdirilməsi dilimizin tarixinin mürəkkəb və zəruri məsələlərinin həllinə xidmət edir.

A.M. Qurbanov Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zəngin bir layını təşkil edən toponimlərin elmi-nəzəri, tarixi, etimologiyası, üslubi xüsusiyyətləri ilə bağlı çox qiymətli tədqiqatlar aparmışdır. Sayalı xanım monoqrafiyanın

II fəslinin IV bölməsində Afad müəllimin Azərbaycan etnonimləri, hidronimləri, oykonimləri, oronimləri ilə bağlı söylədiyi ən zəruri fikirlərə, elmi mülahizələrə öz münasibətini bildirir və monoqrafiya müəllifinin elmi təhlilləri, şərhləri oxucunu tam razı salır.

M. Qurbanov elmi dəlillərə, faktlara, mənbələrə, istinadlara söykənərək türkoloji dilçilik problemləri ilə də məşğul olmuşdur. Böyük dilçi-türkoloqun altayşünaslıqla bağlı yaradıcılığı çoxşaxəlidir və o cümlədən türkoloji dilçiliklə bağlı tədqiqatları da zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Sayalı xanım belə hesab edir ki, Afad müəllimin bu problemlərlə bağlı araşdırmalarını öyrənməklə çoxsaylı qədim türk qəbilə və tayfalarını, inkişaf etmiş sivilizasiyalı türk xalqlarının mənşəyini, təşəkkül və tərəqqi tarixini, onların yayılıb məskunlaşdıqları əraziləri, bunların səbəblərini geniş şəkildə təhlilini vermək olar. Sayalı xanım bütün bu məsələləri monoqrafiyanın II fəslinin V bölməsində (“Afad Qurbanovun yaradıcılığında türkoloji dilçilik problemləri”) ümumiləşdirir.

S. Sadıqova II fəslin VI bölməsində (“ Afad Qurbanov yaradıcılığında ümumi dilçilik problemlərinin tədqiqi”) Afad müəllimin ümumi dilçiliyə aid yazmış olduğu əsərlərinin ən vacib tərəflərindən söhbət açır və doğru olaraq göstərir ki, ümumi dilçilik problemlərinin tədqiqində Afad Qurbanovun öz dəsti-xətti konsepsiyası vardır. Bu ondan irəli gəlir ki, bir müəllim kimi 20 ilə qədər bu fənni tədris etmiş, ümumi dilçiliyin konsepsiyalarına dərinləndən bələd olmuşdur.

Akademik Afad Qurbanov müasir dilçiliyin aktual problemlərindən bəhs edən 50-yə qədər orijinal monoqrafiyanın müəllifidir. S. Sadıqova monoqrafiyanın II fəslinin

VII bölməsini (“Afad Qurbanovun tədqiqatlarında müasir dilçiliyin aktual problemləri”) alimin bu əsərlərinin təhlilinə həsr etmiş, geniş, əhatəli, dolğun şəkildə fikir söyləmişdir.

Bəli, illər keçir, nəsillər bir- birini əvəz edir. Xələflər sələfləri unutmur, necə ki, professor Sayalı Sadıqova kimi. Mən belə düşünürəm ki, Sayalı xanımın “Dilçilik elmində Afad Qurbanov irsi” monoqrafiyası unudulmaz akademikimizə tükənməz məhəbbətin ifadəsi olub, bu böyük alimin yaradıcılıq potensialını çox gözəl və hərtərəfli şəkildə əks etdirir.

İsmayıl Şıxlının 100 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı

2019-cu ilin mart ayında Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, istedadlı nəsir, tanınmış ədəbiyyatşünas, pedaqoq və ictimai xadim, Xalq yazıçısı İsmayıl Qəhrəman oğlu Şıxlının anadan olmasının 100 illiyi tamam olur.

İsmayıl Şıxlı koloritli xarakterlər və yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərə malik surətlərlə zəngin yaradıcılığı ilə Azərbaycan xalqının bədii fikir salnaməsinə yeni parlaq səhifə yazmış söz ustalarındandır. Ədibin məşhur “Dəli Kür” romanı ictimai şüurda dönüşə və özünüdərəkə yol açan mühüm ədəbi-mədəni hadisə kimi qiymətləndirilmişdir. Sənətkarın klassik irsin ənənələrini davam etdirməklə və folklor xəzinəsindən bəhrələnməklə meydana gətirdiyi əsərlərdə dərin həyat fəlsəfəsi öz dolğun ifadəsini tapmışdır. Üslubun mükəmməlliyi, bədii dilin obrazlılığı, daxili aləmin təsvirinin genişliyi və əlvanlığı İsmayıl Şıxlı nəsrinə xas olan səciyyəvi cəhətlərdir. Taleyüklü məsələlərə münasibətdə daim vətəndaş ziyalı mövqeyi nümayiş etdirmiş İsmayıl Şıxlının fəaliyyəti bütövlükdə azərbaycançılıq məfkurəsinə

sədaqətin və ənənəvi dəyərlərə ehtiramın bariz nümunəsidir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, müasir Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı naminə təqdirəlayiq xidmətlər göstərmiş Xalq yazıçısı İsmayıl Şıxlının anadan olmasının 100-cü ildönümünün qeyd olunmasını təmin etmək məqsədi ilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi və Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin təkliflərini nəzərə almaqla, Xalq yazıçısı İsmayıl Şıxlının 100 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirlər planını hazırlayıb həyata keçirsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 28 yanvar 2019-cu il.

İSMAYIL ŞIXLININ “AYRILAN YOLLAR” ROMANINDA TƏŞBEHLƏRİN MÜQAYİSƏ SUBYEKTLƏRİ

İsmayıl Şıxlı koloritli xarakterlər və yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərə malik surətlərlə zəngin yaradıcılığı ilə Azərbaycan xalqının bədii fikir salnaməsinə yeni parlaq səhifə yazmış söz ustadlarıdır.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bədii əsərlərin dilinin poetik xüsusiyyətlərinin araşdırılması və onların lingvistik istiqamətlərinin tədqiqi müasir dilçiliyimizdə olduqca aktual səslənən problemlərdəndir. Bu baxımdan xalq yazıçısı İsmayıl Şıxlının digər əsərləri kimi “Ayrılan yollar” romanı da zəngin dil faktları verir və klassik nəsr ənənələrindən gələn keyfiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Böyük yazıçının bu əsərinin dilində işlədilmiş təşbehlər özündən əvvəlki nəsr nümunələrinin lingvistikasını təkrar etmir, əksinə dil və üslub imkanlarının genişliyinə, xalq zəkasının, xalq psixologiyasının yüksək bədii-fəlsəfi təcəssümünə, canlı ifadə tərzinə və ümumxalq dilinə yaxın olmasına görə digərlərindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Prof. Ə.Tanrıverdi də doğru olaraq göstərir ki, yüksək bədii estetik dəyəri ilə diqqəti cəlb edən təşbehlərlə obrazlılıq yaratmaq, real, həqiqi olanı məcazi mənada çatdırmaq yazıçıdan fitri istedad tələb edir. Açığını deyim ki, İ.Şıxlının yaratdığı məcazlar içərisində təşbehlər təkcə sayı və intensivliyinə yox, həm semantikasına və poetik siqlətinə görə xeyli fərqlənir (1, 212). Müxtəlif bədii əsərlərin dilində əksini tapan təşbehlərin semantik xüsusiyyət-

lərindən bəhs edən prof. T.Hacıyev də haqlı olaraq yazır ki, insan təbiətin varlıqlarından biri kimi, özünü ümumi canlılar sistemi ilə müqayisə edir. İnsan öz ibtidai düşüncəsində insanlarla heyvanlar, insanlarla quşlar, insanlarla ağaclar, insanlarla bitki və çiçəklər arasında analogiya görür. İnsanların da heyvanlar, quşlar kimi güclüsü və zəifi, mərdi və namərdi, yaraşıqlısı və eybəcəri, ağaclar kimi qollu-budaqlısı və cılızı, bitkilər, çiçəklər kimi ətirlisi və tikanlısı vardır. Güclü kişini şirə, aslana, palıda, çinara, gözəl qadınıovuza, nərgizə, bənövşəyə bənzədirlər. Buna görə də insan dolayı şəkildə, sxem qurmaq yolu ilə getdiyi kimi, birbaşa da özünü güclü təbiət varlıqları ilə yanaşı qoyur (2, 28). Burada T.Salamoğlunun da “Dəli Kür” romanının dilində yazıçının işlətdiyi təşbehlər haqqında söylədiklərini yada salmaq olduqca əhəmiyyətli olardı. Alim “Tarixi və çağdaş ədəbi prosesə dair araşdırmalar” adlı monoqrafiyasında qeyd edir ki, bənzətmələr öz məzmununu insanla təbiətin sıx bağlılığından alır. Yazıçı qəhrəmanın psixoloji durumunu oxucuya çatdırmaq üçün onun hərəkətini güc, qüvvət simvolu olan vəhşi heyvanların hərəkəti ilə müqayisədə təqdim edir. Əsərdə **“... naqafil üstü alınmış pələng kimi hücum hazırlamışdı”, “qəfəsə salınmış yaralı pələng kimi dolandıqca...”** kimi çoxsaylı müqayisələr üslub keyfiyyətinə çevrilir (3, 42-43)

İ.Şıxlının “Ayrılan yollar” romanında əksini tapmış təşbehlər həm yazıçının təhkiyə nitqində, həm personajların dialoji nitq aktlarında müşahidə olunur ki, bu təşbehlərdən müqayisə subyektlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

1) Vəhşi heyvanlarla, sürünənlərlə müqayisə: - *Ürəyini sıxma, ona elə sözlər dedim ki, daş dəymiş ayı kimi donquldana-donquldana qaldı* (4, 11); - *Yüz hektarın*

əvəzinə yüz əlli hektar əkəndə nənəm də verər, Kazım **ilan çalmış kimi** dik atıldı (4, 16); Sayalı **ilan çalmış kimi** dik atıldı (4, 38); O, ilana acı verən **kərtənkələ kimi** həmişə Kosaoğlunun yanında hərlənir (4, 45)

2) **Ev heyvanları və quşlarla müqayisə:** Şahnaz **boğmalı hacıleylək boğazı kimi** uzun və əyri lüləklili sarı aftava-ləyəni götürüb gülə-gülə dayısı olan otağa girdi (4, 31); -Daha bundan artıq nə olacaq? Sənin əlindən çil-çəpər də qalmadı. **Keçi kimi** hara gəldi dırmaşırsan (4, 24); -Ə xalq səni özünə vəkil seçib? **Toy toxlusu kimi** nə düşübsən ortalığa? (4, 19); Kosaoğlu iri ovcunu su ilə doldurub üzünə çırpır, **at kimi** fınxırır ətrafa sıçradırdı (4, 13); Zeynəb ürəyinin **quş kimi** çırpındığını hiss etdi (4, 49) və s.

3) **Cansız əşyalarla müqayisə:** Göz işlədikcə uzanan düzlərin üzərinə **yorğan kimi** sərilən qar nazilir, bəzi yerlərdə isə yuxalıb xal-xal olurdu (4, 6); Yaz aylarında gurlayıb-çağlayan Alagöz çayı, indi **sap kimi** nazilib sakit-sakit axırdı (4, 6); Donu açılan yolun palçığı **saqqız kimi** ayağa yapışırdı (4, 6); Arxın dumduru suyu sır-sır buzları yığışdırıb apardıqca, onlar çiləklənmiş **şüşə kimi** cingildəyirdi (6, 6); O, yorğanın altında **yumaq kimi** bürünmüşdü (4, 98) və s.

4) **Folklor personajları və müxtəlif şəxslərlə müqayisə:** Amma qarı **Nəsib kimi** hörmətli adamın sözünü yerə sala bilməzdi (4, 15); **Molla Nəsrəddin kimi** elə gedənlərin boynuna yükləyirlər ki, rayonun ilanı dolsun (4, 16); -Afərin! İndi bildim ki, Səmədin oğlusan. **Atan kimi** dil altında qalan deyiləm (4, 23); O da, **İmran kimi**, qaşlarını çatıb diqqətlə adama baxırdı (4, 25); Pendiri səliqə ilə doğradı, **ev gəlini kimi** ortada hərlənib bankadan yağ, bal

çıxardı (4, 27); Deyəsən atası kimi tərsin biridir (4, 41) və s.

5) Silah, sursat adlarını bildirən leksik vahidlərlə müqayisə: Qızların yanından **güllə kimi** ötən it, özünü suya saldı (4, 35); Kişiyə elə gəldi ki, İmranın baxışları onu **nizə kimi** deşib o üzə keçir(4, 21)

6) Mücərrəd məfhumlarla müqayisə: Sonra Zeynəb yüngül addımlarla arxın yaxası boyu salınmış bağa girər, ağacların arasında gah **xəyal kimi** görünər, gah da yoxa çıxardı (4, 50) ; O, Zeynəbi şirin **xatirələr kimi** yada salardı (4, 51)

7) Təbiət hadisələri və səma cisimlərinin adları ilə müqayisə: Bacalardan burula-burula qalxan tüstü **duman kimi** kəndin üzərinə yığılmışdı (4, 6) ; Üzü **ay kimi** gözəl idi (4, 38); Pambıq tarlaları **qar kimi** ağappaq idi (4, 52) və s.

Yazıcının müqayisələrinin hər biri olduqca cəlbeedicidir və müxtəlif hadisələrin təsviri müqayisələr vasitəsilə oxucuda tam və aydın fikir oyaedir, həm də oxucuda obrazlar haqqında tam təsəvvür yaradır. “Ayrılan yollar” romanının mükəmməl keyfiyyətlərindən biri də budur ki,ş yazıçı personajın xasiyyətini, xarakterini verərkən bir deyil, bir neçə bənzətməsini təzad formasında işlədərək poetik mühiti mükəmməlləşdirə bilir. Məsələn,- **Arvad kimi and içməkdənsə, kişi kimi** üzə söz danış (4, 47)

Bu bənzətmələr romanda Zeynəbin nitq aktında işlədilmişdir. Zeynəb briqadir Kazımın Kosaoğluna orda-burda kolxozçulardan qeybət qırmasını, yaltaqlığını acıb göstərmək məqsədilə bu müqayisələrə müraciət etmiş və beləliklə də yazıçı Kazımın mənəvi xarakterik cizgilərini maraq doğuran bədii vasitələrlə qısa bir şəkildə verməyə nail olmuşdur.

Romanın dili olduqca obrazlı bir şəkildir və şübhəsiz ki, bunları yaradan dilin müxtəlif vasitələri ilə bərabər təşbehlərdir. Müqayisələr yazıcının yaratdığı bədii mətnlərdə və yaxud dialoji və monoloji nitq aktlarında mənə zənginliyini və obrazlılığı əmələ gətirir. Məsələn: *Ortada əl iyi kimi fırlanan Kazım gah dükana, gah anbara qaçır, gah da kolxozçuların birinin qapısını döyüb, “kişinin rayondan qonağı gəlib, bir heyvan ver” – deyirdi* (4, 40); *Sayalı evinin cah-cəlalını gördükcə sevinir, Qurbanın başına pərvanə kimi dolanırdı* (4, 40).

Göründüyü kimi, personajların sürətli hərəkətlərini təsvir etmək məqamında işlədilən bu təşbehlər (əl iyi kimi, pərvanə kimi) mətnləri olduqca obrazlı bir şəkllə salmışdır. Əgər bu təşbehlərin yerinə başqa ifadələr və ya sözlər işlətsək, mətn mühiti obrazlılıqdan məhrum olar.

Dilimizin öz təbiətindən doğan təşbehlər “Ayrılan yollar” romanının dilində olduqca güclüdür. Təşbehlər işlədilən mətnlər demək olar ki, başdan-başa bədii və poetik donə bürünə bilir. Məsələn: *O itiyi itmiş kimi darıxır, qapıdan kölgə keçəndə, yaxud bir şaqqıltı gələndə pəncərədən boylanır, elə bil kimi isə gözləyirdi* (4, 73-74); *Özü də Kosaoğlunun bacısı qızıdır... İmrana da elə bu lazımdır... Yağ içində böyrək kimi bəslənmiş qızı kimi ağzından çıxardar* (4, 76).

Təşbehlər təsvir edilən reallıqların özünəməxsusluqlarını yaradır və bu özünəməxsusluqlar yazıcının sənət axtarışlarındakı tendensiyanı üzə çıxarır, mənəviyyat və əxlaq məsələlərinə aydınlıq gətirir, ifadə edilən bədii qayeni obrazlaşdırır.

“Ayrılan yollar” romanında yazıçı demək olar ki, təşbehlərin leksik-semantik qruplarından bacarıqla istifadə

edərək igidlik, mərdlik, məğrurluq, mübarizlik bildirənləri, döyüş səhnəsini, qadın gözəlliyini ifadə edənləri, sevgi, məhəbbət, zövq və ehtiras haqqında olanları, qəzəb, hirs, hiddət ifadə edənləri, qorxu bildirənləri, dərd, qəm, kədər ofadə edənləri, nifrət və kin bildirənləri narahatlıq və məyusluq ifadə edənlərin və s. yaratması böyük yazıçının profesional məharətindən xəbər verir.

Beləliklə, mənalı sənət və fəaliyyət yolunu bənzərsiz bir şəkildə təsdiqləmiş, bədii və poetik fikir tariximizdə özünəməxsus dəsti-xətt qazanmış xalq yazıçısı İsmayıl Şıxlı çoxsaylı və çoxaspektli bədii yaradıcılığında, həmçinin “Ayrılan yollar” romanında təşbehlərdən məharətlə istifadə edən və bununla da nəsr dilinin normativliyinə ciddi əməl edən söz sənətkarlarımızdandır. Bu ustad sənətkarın “Ayrılan yollar” romanında, hər şeydən əvvəl, təşbehlər, müqayisələr düşünülmüş şəkildə məqsədəuyğun seçilmiş, yaradılmış və məzmunla, ideya ilə üzvi formada əlaqələndirilmişdir. Fikri, təsvir olunan hadisələri, bədii və poetik mətləb və qayəni daha təsirli ifadə edən, obrazlılıq yaradan müqayisə vasitələrini tapmaq imkanları yazıçı tərəfindən, şübhəsiz ki, asan başa gəlməmişdir. İ.Şıxlı dilin ifadəlilik imkanlarını daha çox bənzətmələr, müqayisələr, təşbehlər təşkil etdiyi üçün onun qanunauyğunluqlarını, incəliklərini bir söz sənətkarı, bir ustad yazıçı kimi böyük məharətlə, əzab-əziyyətlə axtarıb tapmışdır. Ona görə də yazıçı “Ayrılan yollar” romanı ilə (digər əsərlərinə kölgə salmamaq şərti ilə - M.H.) Azərbaycan bədii fikrinin ən tutarlı, ən gözəl, ən oxunaqlı bir ədəbi-bədii örnəyini yara-da bilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Tanrıverdi Ə. “Dəli Kür” romanının poetik dili. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2012
2. Hacıyev T. Yazıçı dili və ideya-bədii təhlil. Bakı, “Maarif”, 1979
3. Salamoğlu T., Tanrıverdi Ə. və çağdaş ədəbi prosesə dair araşdırmalar. Bakı, 2009
4. Şıxlı İ. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı, Azərnəşr, 1989

İSMAYIL ŞIXLININ “AYRILAN YOLLAR” ROMANINDA ATALAR SÖZLƏRİ VƏ MƏSƏLLƏRİN ÜSLUBİ İMKANLARI

Möhtərəm prezidentimiz İlham Əliyev 2019-cu il yanvar ayının 28-də Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, Xalq yazıçısı İsmayıl Şıxlinın 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Sərəncam imzalayıb. Sərəncama əsasən, Mədəniyyət və Təhsil nazirliklərinin, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin təkliflərini nəzərə almaqla, Xalq yazıçısının 100 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirlər planını hazırlayıb həyata keçirsinlər.

Sərəncamda vurğulanır ki, 2019-cu ilin mart ayında Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, pedaqoq və ictimai xadim, Xalq yazıçısı İsmayıl Şıxlinın anadan olmasının 100 illiyi tamam olur. İsmayıl Şıxlı koloritli xarakterlər və yüksək mənəvi-xalqi keyfiyyətlərə malik surətlərlə zəngin yaradıcılığı ilə Azərbaycan xalqının bədii fikir salnaməsinə yeni parlaq səhifə yazmış söz ustadlarından. Üslubun mükəmməlliyi, bədii dilin obrazlılığı, daxili aləmin təsvirinin genişliyi və əlvanlığı İsmayıl Şıxlı nəsrinə xas olan səciyyəvi cəhətlərdir. Taleyüklü məsələlərə münasibətdə daim vətəndaş ziyalı mövqeyi nümayiş etdirmiş İsmayıl Şıxlinın fəaliyyəti bütövlükdə azərbaycançılıq məfkurəsinə sədaqətin və ənənəvi dəyərlərə ehtiramın bariz nümunəsidir (1).

Göründüyü kimi, Sərəncamdan irəli gələn müddəalar biz dilçi alimlərin də qarşısında mühüm və təxirəsalınmaz vəzifələr qoyur. Belə ki, İsmayıl Şıxlinın əsərlərinin dili və poetikası haqqında çoxlu sayda məqalələr və monoqrafiyalar yazılsa da, hələ də bu sahədə araşdırılmağa

ehtiyacı olan xeyli sayda aktual problemlər qalmaqdadır. Böyük yazıçının yaratdığı obrazların, xarakterlərin proyeksiyası məhz doğma ana dilimizdən rəngarəng işığında rəsm edilmişdir. Yazıçının hər bir obraz və personajların dili onların daxili aləmindən, sosial mənşəyindən, cəmiyyətdə tutduğu mövqeyindən xəbər verir. Bir sözlə, İsmayıl Şıxlı ecazkar və füsunkar bədii dilimizin köməyi ilə kamil bir fırça ustası kimi unudulmaz obrazlar, surətlər qalareyası yaratmağa nail olmuşdur. Onun əsərlərində kənd, rayon, şəhər adamlarının, müxtəlif peşə və sənət sahiblərinin, vəzifəli şəxslərin hər birinin ayrı-ayrılıqda öz üslubi linqvistik tərzidir ki, bunlar da müəyyən polifaniyada özünü göstərir. Müəllifin əsərlərinin dilini poetikləşdirən, obrazlaşdıran, emosional və ekspressiv cəhətlərdən oxunaqlı edən nitq və dil vasitələrindən biri də atalar sözləri və məsəllərdir ki, min illərin sınağından çıxmış belə deyim və duyumlar, obrazlı, məntiqli ifadə və cümlələr xeyli saydadır. “Dəli Kür” romanında işlənmiş folklor örnəklərini mükəmməl və hərtərəfli bir şəkildə araşdıran prof. Ə.Tanrıverdi yazır ki, insan həyatının bütün tərəflərini özündə yaşadan, poetik təfəkkürdən süzülən, həcmə kiçik, mənacə dərin olan atalar sözləri əbədiyaşardır, bütün dövrlərin bəzəyidir. Bu cür keyfiyyətlərə malik atalar sözləri bəzən ən bəsit janrlardan biri kimi tədqim olunur ki, bu da yolverilməzdir (2, 26). C.Bəydili də bu xüsusda göstərir ki, çünki atalar sözlərinin arxaik görüşlərin ifadəsi olan mətnlərlə bərabər, bayatı, tapmaca, lətifə, nağıl və yerdə qalan digər folklor janrları ilə qarşılıqlı əlaqəsi ağız ədəbiyyatının hər bir şəklinin bir-biriylə bağlılığını, onlardan birinin digərini doğurduğu və yaşatdığı gerçəkliyini də aydın göstərir (3, 11).

Yazıcının “Dəli Kür”ündə işlənən və romanın ayrılmaz bir hissəsinə çevrilmiş atalar sözləri ilə bağlı bəzi cəhətlər prof. Ə.Tanrıverdi tərəfindən araşdırıldığından biz bu məsələyə toxunmağı lazım bilmədik. Lakin müəllifin – yazıcının “Ayrılan yollar” romanında bir neçə atalar sözüne təsadüf olunur ki, bunların da əksəriyyəti həm surətlərin, həm də yazıcının təhkiyə dilində müşahidə edilir ki, bu barədə danışmağı vacib bildik. Onu da qeyd etməliyik ki, əsərə daxil edilmiş atalar sözləri surətlərin dilinə uyğunlaşdırıldığı üçün ahangdar və poetik səslənir. Məsələn, “Ayrılan yollar” romanında yazıcının təhkiyə nitqində işlədilən atalar sözündə alliterasion ritm olduqca güclüdür. Başqa sözlə desək, Azərbaycan nəsrində xüsusi dəsti-xəttə malik olan İsmayıl Şıxlı “Ayrılan yollar” romanında Qurbanın gün-güzəranının, dolanışığının ağır olduğunu, kasıb həyat sürdüyünü daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırmaq üçün özünün təhkiyə nitqində **“Bir həsirdir, bir də Məmməd Nəsir”** atalar sözünü işlətməklə mətnin poetik strukturunu gözəlləşdirmişdir: *“Qurban yavaş – yavaş kənd içində sayılmağa başlayırdı. İclaslarda onu tərifləyir, yaxşı briqadir olduğunu söyləyirdilər. O daha da həvəslənir, hamıdan əvvəl yer əkdirir, səpinə başlayır, pambıq yığdırırdı. Yavaş-yavaş qızlar da ona baxmağa başladılar. Çirkin olduğuna görə əvvəllər heç kəs ona məhəl qoymurdu. Qızlar öz aralarında “yassarın biridir, üzünə baxanda adamın ürəyi bulanır, - deyirdilər, - ev-eşiği də yoxdur, **bir həsirdir, bir də Məmməd Nəsir**” (4. 34-35)*

“Ayrılan yollar” romanında atalar sözlərinin bəziləri qismən dəyişikliyə uğramış formada verilmişdir. Məsələn, xalq arasında **“İslanmışın yağışdan nə qorxusu”** atalar sözünü yazıçı **“İslanmışın yağışdan nə paki”** şəklində,

yəni sonuncu gələn sözdə dəyişiklik edərək işlətmişdir ki, bu da Zeynəbin nitq aktında müşahidə olunaraq bu obrazın qorxmazlığını, mübarizliyini arqumentləşdirir: “ Zeynəb heç nəyə fikir vermədən irəliləyir, öz-özünə Kosaoğlunu asıb-kəsirdi: “ Gərək elə hamı Kosaoğlunun qohumu olsun? Kolxozun xeyir-şərində biz də iştirak etsək dünya dağılmaz ki! Elə gərək hər şeyi qamarlayıb özləri götürsün? Kənd onların adına ha yazılmayıb? Daha bəsdir! Hər şeyi açıb lap gözünün içinə deyəcəm. **İslanmışın yağışdan nə pakı?** Onsuz da mənə dəli Zeynəb deyirlər” (4, 42)

Romanın poetik strukturuna daxil edilmiş atalar sözlərindən biri də “**Keçi can hayındadır, qəssab piy axtarır**” xalq deyimidir. Bu atalar sözü romanda İmranın daxili nitq aktında onun əsəbiləşmə məqamında işlədilmişdir: “ Zeynəbin, yenə köhnə adəti üzrə, xısın-xısın güldüyünü görən İmran əsəbiləşdi. O, hiss etdi ki, bu sakit gülüş qaqqılıya çevriləcək. “ Bu qızın da qəribə xasiyyəti var. **Keçi can hayında, qəssab piy axtarır**” (4, 86-87)

İsmayıl Şıxlının “Ayrılan yollar” romanında işlətdiyi atalar sözlərinin hər biri ayrı-ayrılıqdamənəvi baxımdan oxucunun qəlbinə və beyninə güclü təsir göstərir, qüvvətli və davamlı olur, öz dolğun semantik mənası, mətndə yerinə düşməsi ilə uğur qazanır və bu baxımdan “**Ağa deyir sür dərəyə, sür**”- atalar sözü Musanın nitqində işlənərək cüzi dəyişikliklə oxucuya təqdim olunur: “ – Ə, mənim üstümə niyə düşübsünüz? **Ağa deyir sür dərəyə, mən də sürürəm. Məndən nə istəyirsiniz? Gedin böyüyünüzün yanına**” (4, 92)

Yazıçı romanın dilində atalar sözlərindən klassik ədəbiyyatımızda olduğu kimi, ənənəvi üsulla yaralanmışdır. Belə halda söz sənətkarının ifadə etdikləri fikirləri poetik

kontekstin özündən doğur, obrazlı təfəkkür tərzindən mayalanan xalqımızın minilliklər ərzində yaratdığı isə məlum ümumiləşmiş bədii fikirləri daha da qüvvətləndirir. Roman-da sadə peşə sahibi olan traktorçu İmran və Kosaoğlunun verdiyi əməllərin və sifarişlərin arasında qalır və bilmir ki, hansının göstərişini yerinə yetirsin, bu məqsədlə də **“Yuxarı tüpürürsən bığ, aşağı tüpürürsən saqqal”** – atalar sözündən istifadə etməli olur: *“ Traktorçu nə edəcəyini bilmədi. Əvvəlcə İmrana, sonra Kosaoğluna baxdı.- Sözü düzü, heç bilmirəm neyləyim. Yuxarı tüpürürsən bığ, aşağı tüpürürsən saqqal. İndi mən hansının sözünə baxım?”* (4, 102)

Atalar sözləri digər nitq vasitələri kimi romanın poetik imkanlarına xüsusi intensivlik bəxş edir. Romanda “forma və məzmunu dəyişdirilməmiş, olduğu kimi istifadə olunan atalar sözləri yazıçının deyim üslubunda lakonizm törətməklə dil faktlarının sənət potensialını üzə çıxarır” (5, 317). Məsələn, romanda briqadirin nitq aktında işlədilən *“Adamı bitməz işə göndərirsiniz, adını da qoyursunuz yarıtmaz”* atalar sözü məndəki fikrin ifadə tərzinə çox gözəl bir şəkildə oynaqıq və axıcılıq gətirir: *“Elə bil briqadirin yaralı yerinə toxundular.*

-A Nəsim dayı, adamı bitməz işə göndərirsiniz, adını da qoyursunuz yarıtmaz. Ə kişi, mən neyləyim, gücüm çatmır. Tərs kimi, mənim briqadama düşmənlərin çoxu Kosaoğlunun qohum-əqrəbasıdır” (4, 168).

Yazıçı romanda bəzi atalar sözlərini inproviziyaya uğradaraq surətin öz məqsədinə müvafiq bir şəkildə işlətməmiş, bu məqamda nitq aktında ifadə olunan bədii fikir və qayə rəvanlaşdırılır, məna daha da real donə geyindirilir. Məsələn, yazıçı romanın əsas qəhrəmanı Kosaoğlunun

hirsələnmə məqamında işləndiyi “Dəli ipək buzovunu ayaqlayan kimi ayaqlamaq” məsələni obrazın nitq aktına elə məharətlə daxil etmişdir ki, o, yazıcının öz bədii qayəsinin tərkib hissəsi kimi görünür: “Kosaoğlu atını məktəbə sarı sürdü. Arvadın sözü onu bərk tutmuşdu. Kosaoğlu əsəbləşir, nəyin hesabına olur-olsun, kolxozu əldən verməmək haqqında fikirləşirdi. “Kim qabağıma çıxsa, **dəli ipək buzovunu ayaqlayan kimi ayaqlayacam**. Kosaoğlu ölməyib. Əlimi qatmamışam deyə pampıb tökülüb qalıb...” (4, 169).

Romanın dilində işlədilən atalar sözlərinin demək olar ki, hər biri kontekstual situasiyanı gücləndirmək və ifadə edilən bədii fikirlərin intensivliyini qorumaq məqsədi güdür. Dərin mənə, hikmətamiz fikir təlqin edən “Çobanın könlü olsa, təkədən pendir tutar” – məsəli romanda İmranın nitq aktında ciddi planda işlədilmiş, məsləhət çalarının ifadəçisi kimi çıxış etmişdir: “-Ə, buna nə vaxt? Çobanın könlü olsa, təkədən pendir tutar. Ayıbdır, get üzünü qırıxdır, yoxsa qızlara göz eləyərəm, səni hoydu-hoyduya götürərlər” (4, 179).

Beləliklə, böyük söz ustadı İsmayıl Şıxlı digər əsərlərində olduğu kimi, “Ayrılan yollar” romanının dilində də xalqımız içərisində özünə güclü mövqe qazanmış atalar sözü və məsəllərdən hadisələrin gedişinə, obrazların və surətlərin dünyagörüşünə uyğun olanlarını işlətməklə öz yazıçı bacarığını çox gözəl nümayiş etdirmiş, bu müdrik kəlamları müxtəlif vəziyyətlərdə işlənərək tutumlu bədii lövhələrin yaranmasına nail olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Əliyev İ. “Xalq yazıçısı İsmayıl Şıxlının 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” Sərəncamı, Bakı, 28 yanvar 2019
2. Tanrıverdi Ə. “Dəli Kür” romanının poetik dili. Bakı, Elm və təhsil, 2012
3. Bəydili C. Bütün sözlərdən ulu sözlər. Atalar sözü. Bakı, 2014
4. Şıxlı İ. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı, Azərneşr, 1986
5. Hüseynova M. Müasir Azərbaycan dili: Aşıq və el şairlərinin dil-üslub xüsusiyyətləri (Dərələyəz mahalı üzrə). Bakı, 2018

**Dil açanda ilk dəfə “ana” söyləyirik biz,
“Ana dili” adlanır bizim ilk dərsliyimiz.
İlk mahnımız laylanı anamız öz südüylə
İçirir ruhumuza bu dildə gilə-gilə.
Bu dil bizim ruhumuz, eşqimiz, canımızdır,
Bu dil bir-birimizə əhdi-peymanımızdır.**

TÜRK DİLLƏRİ DİALEKTLƏRİNİN QARŞILIQLI İNTEQRASIYA PROBLEMİ TƏDQİQ EDİLİR

*(Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Elmin İnkişafı Fondunun “Elm-Təhsil İnteqrasiyası”
məqsədli qrant müsabiqəsinin (EİF/MQM/Elm-Təhsil-1-
2016-1(26)-71/07/5-M-23) qalibi olmuş “Türk dilləri
dialektlərinin qarşılıqlı inteqrasiyası” adlı layihənin
rəhbəri Mahirə Hüseynova ilə söhbət)*

Bəri başdan qeyd edək ki, Türk dilləri ailəsinin arealı 41 dil, ləhcə və ya şivədən ibarətdir. Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Türkmənistan, Özbəkistan, Başqırdıstan, Tatarıstan, Tuva, Çuvaş, Yakutiya, Dağlıq Altay və Xakas yerli əhalisinin, Əfqanıstan, Çin, Bolqarıstan, Rumıniya, keçmiş Yuqoslaviya və Albaniyanın bir sıra xalqlarının genoloji (mənşəcə) və tipoloji cəhətdən qohum dilləri əhatə edən türk dilləri ailəsində kifayət qədər tədqiqata cəlb olunmalı problemlər qalmaqdadır. Məsələn, qədim və ortaq kökə malik türk dilləri dialektlərinin qarşılıqlı inteqrasiya məsələləri bu günəcən türkologiyada, demək olar ki, əsaslı və fundamental bir şəkildə araşdırma obyektinə çevrilməmişdir. Türkologiya üçün aktual olan həmin məsələ Azərbaycan dilçiləri üçün hansı qayğıları yaradır-sualı ilə ADPU-nun Müasir Azərbaycan dili kafedrasının müdiri, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Mahirə Nağı qızı Hüseynovaya müraciət edir və ətraflı cavab alırıq:

- O faktı yada salaq ki, türk dillərinin dialektlərinin hər biri ayrı-ayrılıqda öz ilkinliyinə, miqyasına, tarixi-lingvistik faktlarına görə olduqca zəngindir və bu dillərin

dialektlərində fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərin hərtərəfli araşdırılması türkologiyanın ən aktual vəzifələrindən biridir. Bu aktuallığı nəzərə alan Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Müasir Azərbaycan dili kafedrasının bir qrup əməkdaşı bir neçə ay bundan əvvəl “Türk dilləri dialektlərinin qarşılıqlı integrasiyası” mövzusunda lahiyə hazırlamış və həmin lahiyəni Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişaf Fondunun grant layihələri müsabiqəsinə təqdim etmiş və müsabiqənin qalibi elan edilmişlər. Artıq 3 aydan çoxdur ki, kafedranın bir qrup əməkdaşı bu mövzu üzərində araşdırma aparır. Həmin layihənin rəhbəri olaraq indidən deyə bilərik ki, maraqlı olduğu qədər də aktual olan bu araşdırmaların hələ davam edəcəyinə baxmayaraq ilkin nəticələrdən danışmaq olar.

- Mahirə xanım, “Türk dilləri dialektlərinin qarşılıqlı integrasiyası” mövzusunun aktuallığını şərtləndirən əsas cəhətlər barədə oxucularımıza bir qədər geniş elmi məlumatlar verməyinizi xahiş edirəm.

- Məlumdur ki, türk dillərinin daşıyıcısı olan xalqlar çox yaxın genetik ortaqlığa malikdirlər və bu mövzu indiyəcən dialektal aspektdə demək olar ki, kifayət qədər geniş şəkildə araşdırılmamış və cüzi şəkildə görülən işlər lokal və epizodik xarakterli olmuşdur. Bu da bir həqiqətdir ki, türk dillərinin dialekt sözlərində bu dillərin bir çox arxaikləşmiş, köhnəlmiş hesab edilən qədim elementləri, yarusları qorunub saxlanılır və bunların müqayisəli analizi çox gözəl tarixi-lingvistik nəticələr əldə etməyə imkan verir. Keçmiş postsovet məkanının tinelindən çıxmış türk xalqları 30 ilə yaxındır ki, yüksələn bir xətlə inkişaf edir və bu yüksəliş iqtisadi-siyasi sahələrdə olduğu kimi, dil

siyasətində də özünü biriz şəkildə göstərir. Bu mövzunu aktual edən əsas cəhətlərdən biri və birincisi mən deyərdim ki, ortaq türk dili ideyasının gerçəkləşməsi məsələsidir və bu məsələ sözügedən mövzunu kifayət qədər aktual edir. Türk dillərinin dialektləri, ağız sözləri, şivələri türk xalqlarının yaşam tərzini, düşdüyü tarixi-siyasi və coğrafi şəraiti özündə çox gözəl və hərtərəfli bir şəkildə əks etdirir. Bunu nəzərə alan kafedramızın alimləri türk dilləri ailəsinə daxil olan dillərdə dialektoloji vahidlərin müqayisəli və tarixi aspektdə öyrənilməsinə daha çox üstünlük verirlər ki, bu da heç şübhəsiz ki, bu mövzunun aktuallığını təmin edir. Başqa sözlə desək, türk dillərinin dialektoloji vahidləri mənsub olduğu xalqın məişətini, təsərrüfat həyatını, məskunlaşdıqları ərazinin xarakterik cəhətlərinin müəyyən edilməsində əsasamil olduğu üçün də bu mövzu olduqca aktual səslənir.

- Mahirə xanım, “Türk dillərinin qarşılıqlı inteqrasiyası” mövzusunda apardığınız araşdırmaların istiqamətləri barədə danışmağınız da oxucularımız üçün maraqlı olardı.

- Araşdırmanı 3 istiqamətdə aparırıq. Türk dilləri dialektlərində tarixən baş verən fonetik dəyişmələri nəzərə almadan və fonetik hadisələri düzgün qiymətləndirmədən səmərəli nəticələr əldə etmək mümkün deyildir və elə buna görə də araşdırmanın birinci istiqamətində türk dilləri dialektlərinin fonetik xüsusiyyətləri dayanır. İkinci istiqamətdə türk dilləri dialektlərinin leksik xüsusiyyətlərinin tədqiq etməyi nəzərdə tutmuşuq. Bu istiqamət də olduqca maraqlıdır və burada dialektoloji vahidlərin formalaşma tarixinə, areallarına, oxşar və fərqli cəhətlərinə, etimologiyasına daha çox diqqət yetirəcəyik. Üçüncü istiqamətdə

məqsədimiz türk dilləri dialektlərinin morfoloji xüsusiyyətlərini araşdırmaqdır. Burada qrammatik şəkilçilərin söydəyişmə imkanları, funksional-qrammatik kateqoriyaların başlıca müəyyənləşdirici əlati rolunda çıxış etməsi kimi linqvistik problemlər həm oğuz, həm də qıpçaq qrupu türk dillərinin dialektləri üzrə aparılacaqdır.

- Bu vacib və aktual araşdırma ilə 3 aydan çoxdur ki, məşğul olursunuz və layihə rəhbəri kimi görülmən işlər barədə nələri söyləyə bilərsiniz?

- Genetik cəhətdən türk dilləri ailəsinə və morfoloji-tipoloji cəhətdən iltisqi-aqqlütinativ dil qrupuna aid olan türk dillərinin fonetik, leksik, qrammatik dialekt vahidləri ilə bağlı xeyli sayda elmi məqalələri həm Azərbaycanda, həm də Rumiyada, Qazaxstanda, Türkiyədə, Tatarıstanda, Qırğızstanda nəşr olunan jurnallara ünvanlamış və bunların bir çoxu dərc olunmuşdur. Hətta mənim bu günlərdə "Azərbaycan dilinin yemək və içki adlarının tarixi-etimoloji lüğəti" adlı kitabım da işıq üzü görmüşdür. Lüğətdə Azərbaycan dilinin yemək və içki adlarının etimologiyası ilə bərabər, onların türk dillərində və dialektlərində nə dərəcədə geniş dairədə işlənməsinə də diqqət yetirilmişdir.

- Türk dilləri dialektlərinin bölünməsi və inteqrasiyası barədə dolğun məlumatlar əldə etmədən məqsədə gedən yolu fəth etmək çətin olar və mümkünsə bu barədə də qısa danışsınız.

- Türk dilləri dialektlərinin kompleks şəkildə öyrənilməsini qarşımıza məqsəd qoymuşuq. Bu kompleksdə qohum dillərin dialekt bölünməsi və inteqrasiyası da əsas yerlərdən birini tutur. Artıq türkoloqlar və əksər Avropa dilçiləri sübut edirlər ki, ilk dialekt parçalanması Ön Asiyadan başlamışdır. Ümumtürk dilləri dialektlərinin bu

və ya digər türk dillərinin ədəbi dillərinə integrasiyası ilə bağlı da məqalələr hazırlamış və onları da xarici mətbuat səhifələrində dərc etdirməyi nəzərdə tutmuşuq.

- **“Türk dilləri dialektlərinin qarşılıqlı integrasiyası” mövzusu olduqca əhatəli və maraqlıdır. Şübhəsiz ki, bu araşdırmanın bir il müddətində öhdəsindən gəlmək, mükəmməl, hərtərəfli bir şəkildə təkbəşinə yerinə yetirmək olduqca çətindir və layihə üzvləri və onların gördükləri işlər barədə nə deyərdiniz?**

- Bu mövzunun araşdırılmasına prof. Mirvari İsmayılova, prof. Qara Məşədiyev, dos. Könül Səmədova, baş elmi işçilərdən Zamiq Təhməzov, Pərviz İsmayılov olduqca gərgin zəhmət sərf edirlər və bu istedadlı alimlərin hər birinin ayrı-ayrılıqda gücünə yaxşı bələdəm. Mirvari İsmayılova güclü dil tarixçisidir, leksikoqrafdır. Qara Məşədiyev qədim yazılı abidələrimizin bilicisidir. Könül Səmədova qıpçaq qrupu türk dillərinin dialektləri ilə bağlı çoxlu sayda məqalələrin müəllifidir, istedadlı dialektoloqdur. Zamiq Təhməzov və Pərviz İsmayılov talantlı üslubiyyatçı, dil nəzəriyyəçisi və dialektoloqlardır. Mən bu alimlərin hər birinə güvənirəm.

Layihənin rəhbəri, ADPU-nun Müasir Azərbaycan dili kafedrasının müdiri, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Mahirə Hüseynova araşdırmaların nəticələri barədə indidən danışmağa bir o qədər həvəsli görünməsə də əminlikə demək olar ki, qarşıdakı ildə elmi ictimaiyyətə “Türk dilləri dialektlərinin qarşılıqlı integrasiyası” mövzusu üzrə işlənən lahiyənin materialları əsasında sanballı bir kitab təqdim ediləcəkdir. Əlbəttə, biz də xanım Mahirə Hüseynovaya və ümumilikdə layihənin bütün üzvlərinə bu gərəkli araşdırmalarında uğurlar arzulamaqla onu yada

salırıq ki, hazırda dünyada 180 milyondan artıq insanın danışdığı türk dillərinin öyrənilməmiş qatları çoxdur.

Azərtac.az

24 dekabr 2018

AZƏRBAYCAN AŞIQ VƏ EL ŞAİRLƏRİNİN DİL VƏ ÜSLUBU MAHİRƏ HÜSEYNOVANIN ARAŞDIRMALARINDA (müsaibə)

- Aşıq poeziyasının tarixini incələdikcə görürük ki, ustad aşıqların olmadığı zamanlarda aşıq poeziyasını davam etdirən və bir-birindən maraqlı, gözəl aşıq şeiri biçimlərində şeirlər yazanlar el şairləri olmuşdur. Görürük ki, el şairlərinin yaradıcılığı birbaşa aşıq poeziyası ilə sıx bağlıdır. Bu baxımdan el şairlərinin yaradıcılığı aşıq sənəti kontekstində yoxsa ayrıca öyrənilməlidir?

- Aşıqlar kimi el şairləri də elin içərisindən çıxmış adamlardır. Sadəcə el şairlərinin şeirlər deyir amma nə bunu ifa etmir, nə də məclisə çıxarmır. Ancaq aşıqlar dedikləri şeirləri ifa edir və onları diyar-diyar gəzib yayır. Mənə elə gəlir ki, el şairləri və aşıqların yaradıcılıqları eyni kontekstdə öyrənilsə eyibli bir şey deyildir. Artıq dünya o qədər mütərəqqiləşib ki, inkişafı da nəzərə almaq lazımdır. Bu gün el şairləri şeirlərini internet üzərindən yayımlayırlar deyə bəzən “el şairləri” deyilən bir anlayışın olmamağı meydana gəlir. Artıq bunlar xalqın içərisindən çıxmış adamlar hesab edilir və onların təhsili olub, olmamaqları nəzərə alınmır.

Azərbaycan aşıq və el şairlərinin əsərlərinin dili sənətkarlıq problemlərində qazandığı müəyyən istiqamətlərə, reallığı əksətdirmə prinsiplərinə, orijinal üslubi meyllərə görə də diqqəti cəlb edir. Konkret bədii materiallar göstərir ki, söz sənətkarlarının yaradıcılığında xalq danışığı dili elementləri ön plandadır və geniş şəkildə istifadəyə cəlb edilmişdir. Bu da aşıq və el ədəbiyyatı nümayən-

dələrinin bədiiliyin rəngarənglik keyfiyyətinə böyük əhəmiyyət verdiklərini və dilin bütün üslubi laylarından bacarıqla istifadə etdiklərini göstərir. Rəngarənglik keyfiyyətinin yaranması ən əvvəl dilin söz xəzinəsi, semantikasası ilə sıx şəkildə bağlıdır. Bu yüzilliklərin qələm adamları sözdən, onun semantikasının dərinliklərində gizlənən məna boyaları və rənglərindən böyük məharətlə istifadə edərək, onları üzə çıxararaq, poetik örnəklərin dilini çeşidli, müxtəlif ruhlu edə bilmişlər. Bütün bunları yaradan ayrı-ayrı dil materiallarının, ifadə vasitələrinin, leksik layların, onomastik vahidlərin, idiomatik ifadələrin, sintaktik göstəricilərin poetik məndəki üslubi imkanları, müqayisəli-tipoloji xüsusiyyətlərinin nəzərdən keçirilməsi filologiyamızda xüsusi aktualıq kəsb edir.

XIX-XX əsrlər aşiq və el şairlərinin yaradıcılığının dil və üslub xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinin aktualığı bir də onunla əlaqədardır ki, bu söz sənətkarlarının yaradıcılığı Azərbaycan tarixinin ən gərgin və ziddiyyətli dövrünə təsadüf etmişdir. Dilin hər hansı bir xalqın tarixini özündə əks etdirə bilmək qüdrətinə malik olduğunu nəzərə alsaq, məhz məsələnin bu cəhətdən də dilçilik aspektində işıqlandırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

- **Bölgələrimizdə el şairləri yaşayırlar və yaradıcılıqla məşğuldurlar. Onların içərilərində elə şairlər var ki, şairləri ümumxalq məhəbbəti qazanıb. İ.Cavadoğlu, B.Vətənoğlu, Şücaət və digər el şairlərini misal çəkə bilərəm ki, onların şairləri el-oba arasında sürətlə yayılıb. Məhz bu səbəblə el şairlərinin irsinin toplanmasında, öyrənilməsində və nəşri istiqamətində bir alim kimi hansı təklifləriniz var?**

- Çox yaralı bir mövzuya toxundunuz. Bəlkə mənim də yaradıcılığımda bir el şairliyi var deyə bu sualınız mənə ağır gəldi. Bu gün qaldırdığınız məsələyə çox böyük ehtiyac var. Şübhəsiz ki, bu bir nəfərin işi deyil və ara-sıra bu işlər görülüb. 1997-ci ildə ulu öndərimiz Heydər Əliyevin bu məsələ ilə bağlı xüsusi qərarı olub. Tapdaq altında olan ərazilərimizin türk yurdu olmasını dünyaya tanıtmmaq üçün yaşayan informatorlardan məlumatların toplanmasına başlandı. Və beləcə bu diyarlarımızın əzəli Azərbaycan torpağı olmasını dünyaya sübut edin. Bu sahədə mərhum professor Həsən Mirzəyevin xüsusi xidmətləri də olub. Həsən Mirzəyevin bu istiqamətdə xüsusi elmi fəaliyyətləri var.

Bunun ardınca H.Mirzəyevin, H.İsmayılovun, Ə.Ələkbərlinin tərtibçiliyi ilə AMEA Folklor İnstitutunun çapa hazırlayıb nəşr etdirdiyi “Azərbaycan folkloru antologiyası” çoxcildliyinin Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalını əhatə edən XV cildində folklorumuzun indiyə qədər toplanıb nəşr edilməmiş bir çox orijinal nümunələrinə geniş yer verilmişdir. Uzun müddətdir ki, Dərələyəz ağız ədəbiyyatının toplanıb yazıya alınması ilə məşğul olan folklorşünaslardan biri də Alı Aliyevdir. O, Afiqə Alıqızı ilə birgə yazdıqları “Sazlı-sözlü Dərələyəz” kitabında *Aşıq Nəbinin 2 gəraylısını, 4 qoşmasını, Oktay Əhmədovun 5 qoşmasını, Bəhram Aliyevin 3 gəraylısını, 1 qoşmasını, Aşıq Behbudun 2 gəraylısını, 14 qoşmasını, 2 bağlamasını, 2 dastanını, el şairi Anaxanımın 1 gəraylısını, Aşıq Əlinin 1 qoşmasını, Aşıq Talıbın 1 gəraylısını, 1 qoşmasını, el şairi Əşrəfin 5 müəllifli bayatısını, Aşıq Xanların 3 qoşmasını, Aşıq Abdullanın 3 qoşmasını, 2 divanisini, Aşıq Məhəmmədin 1 qoşmasını, el şairi Rzaqulunun 1 gəray-*

lısını, 10 qoşmasını, 1 dəyişməsinə, Aşıq Qulunun 2 gəraylısını, 2 qoşmasını, el şairi Zakir Şəhriyazın 8 qoşmasını, Aşıq Mehдинin 2 gəraylısını, 6 qoşmasını, el şairi Vahid Əzzizin 4 qoşmasını, el şairi Naringül Də-rələyəzlinin 5 qoşmasını, el şairi Aydın Də-rələyəzlinin 1 gəraylısını, 5 qoşmasını, Aypara Də-rələyəzlinin 1 gəray-lısını, 3 qoşmasını informatorlardan toplayaraq vermiş və yeri gəldikcə bu sənətkarların poetik irsindəki ədəb-ərkan sistemini və onların qaynaqlandıqları didaktik və fəlsəfi ideyaları da təhlilə cəlb etmişdir.

- İndi isə elmi fəaliyyətinizlə əlaqədar olaraq araşdırdığınızı Də-rələyəz mahalının ədəbi mühitindən söhbət açardıq. Burada yetişən el şairləri və aşıqları kontekstində söhbətimizi davam etdirərdik.

- Təəssüf ki, XVIII əsrdən üzü qədimə getmək mümkün olmadı. Də-rələyəz al oğuzların yaşadığı məskən olub. Burada saysız-hesabsız el aşığı və ya şairləri olsa da XVIII əsrdən üzü qədimə gedə bilmədik. Hətta Tiflis arxivinə də müraciət etdik və arxivlərin Peterburqa apardıldığı deyildi. Təbii ki, Peterburqa da müraciət etdik və buradan da bir müsbət cavab ala bilmədik. Həmin arxivlərin isə çoxu yandırılmış və məhv olunmuşdur. Çünki vaxtilə müxtəlif dövrlərdə hakimiyyətdə olanlar el şair və aşıqların səsini eşitməyi bəllər. Həmçinin bir savadlı adamda tapılmayıb ki, bunlar irsini toplayıb saxlayardılar. Bir növ şifahi xarakter daşımışdır.

Aşıq və el şairləri özlərinin əsərlərinin fərdi şəkildə nəşrinə keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində başlamışlar. Belə ki, ustadı Aşıq Fətullanın təcnis-təxmis kürəsində bi-şən, el sənətinin sirli dünyasını mənimsəyən və ona dərin-dən bələd olan Aşıq Mehдинin “Qurban olum torpağına,

danışma...” kitabı 1995-ci ildə “Gənclik” nəşriyyatında çap olunur. Aşıq-şairin bu kitabına onun bayatıları, deyişmələri, şeir və ustadnamələrindən seçmələr salınır. Bu seçmələrlə Aşıq Mehdi Odlar yurduunun ulu torpaqlarını, ürəyi açıq övladlarını, halal süfrələrini saf, təmiz bir məhəbbətlə tərənnüm edir.

- Dərələyəz folklorunun toplanmasında, yaşlı informatorlardan məlumatların əldə edilməsində Həsən Mirzəyevin xüsusi əməyi olmuşdur. Onun 14 cildlik əsərinin 8-ci cildliyi Dərələyəz folklorundan bəhs edir ki, sizin də tədqiqatınızın əsas xammalı Həsən Mirzəyevin əsərlərinə söykənir. Söhbətimizi bu istiqamətdə davam etdirərdik...

- Bu işdə yenə Həsən Mirzəyevə rəhmət deyərək onun əməyini qiymətləndirməliyik. O, yaşlı vaxtında hər bir bölgəmizdə yaşayan Dərələyəzlilərlə görüşərək yaşlı informatorlardan məlumatları toplayıb. Yəni yazılı məlumatlarımız olmadığı üçün bu informasiyaları biz yaşlı informatorlardan əldə edirdik. Mən çox az miqdarda məlumat toplamışam. Əsasən informasiyaları Həsən Mirzənin kitablarından əldə etmişəm.

70 illik sovet dönməində Qərbi Azərbaycanın nəinki Dərələyəz, heç bir bölgəsinin folkloru yüksək səviyyədə nə yazıya alınmış, nə də tədqiqata cəlb olunmuşdur. Müasir Azərbaycan folklorşünaslığında ilk dəfə olaraq tarixi həqiqətləri, xalqımızın mənəvi sərvətlərinin gələcək nəsillərə çatdırmaq üçün bu missiyanı böyük türkoloq-dilçi alim H.Mirzəyev öz üzərinə götürdü. Məsələnin həddən artıq çətinliyi barədə alim belə yazır: “... Düzdür, əvvəlcə bu işi yerinə yetirməkdə çətinlik çəkirdim, çünki ürəyimdə cərrahiyyə əməliyyatı aparılmışdı. Lakin heç kim bu ağırlığı

üzərinə götürmədi. Dedilər ki, hal-hazırda Dərələyəz camaatının hərəsi bir yana dağılıbdır. Onlardan məlumat toplamaq çox çətindir. Yenə sən özün yaxşısan. Sən həm folkloru sevirsen, həm ona yaxşı tanışsan, həm də yazdığın “Dərələyəz toponimləri və şivə sözləri” (2003) və “Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı” (2004) adlı kitablarında bu məsələyə dair çoxlu faktlar vardır. Bundan başqa, səni bütün Dərələyəz camaatı tanıyır. Hansına desən, o dərhal faktları yazıb verəcəkdir. Odur ki, bu işi sən yerinə yetir. Mən də bu təklifi qəbul etdim” (170, 3). Əhalinin təklifini qəbul edən tədqiqatçı öz vəzifəsini layiqincə yerinə yetirərək, pərən-pərən düşən, respublikamızın müxtəlif bölgələrinə səpələnən dərələyəzlilərdən folklor örnəklərini toplayır, sistemə salır və qızıl fondumuza daxil ola biləcək 767 səhifəlik “Dərələyəz folkloru” (2006) kitabını nəşr etdirmişdir.

- İndi isə bir dilçi alim kimi Dərələyəzin el aşığı və şairlərinin əsərlərində dil məsələlərini təhlil etmisiniz. Söhbətimizi bu istiqamətdə davam etdirərdik.

İlk dəfə olaraq ayrı-ayrı söz sənətkarlarının özünə-məxsus fərdi üslubunun təyin edilməsi tədqiqat işinin elmi yeniliklərindən biridir. İki əsrlik zaman kəsiyində dilimizin lüğət tərkibinin ümumi mənzərəsinin tipik cəhətlərini əks etdirmək fonunda poetik örnəkləri müasir estetik fikrin işığında təhlildən keçirmək və elmi şərhini vermək tədqiqatın yeniliyi sayıla bilər. İşin əsas elmi yenilikləri sırasında yer alan cəhətlərdən biri də odur ki, aşığı və el şairlərinin əsərlərində işlənən onomastik vahidlərin linqvopoetik özəlliklərinin təhlili barədə də geniş şəkildə professional mühakimələr yürüdülmüşdür. Çağdaş zamanəmizə qədər Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalının şivə leksikasının

tədqiq edilmədiyini nəzərə alsaq, bu problemlə bağlı irəli sürülən mühakimələr də yeni səslənir. Bütün məqamlarda dil faktlarının kontekstual şəraitdə yaratdığı poetik-üslubi keyfiyyətlərlə bağlı fikir və düşüncələr əsaslı yeniliklərlə müşayiət edilir.

- **Sizin qələminizin məhsulu olan “Aşıq və el şairlərinin poetikası” əsəri də maraqla qarşılanıb. Burada ciddi nəzəri məsələlərə yer verilib. Belə ki, kitabda bədii təsvir və ifadə vasitələrinə də geniş yer verilib. Amma biz bəzən günümüzdə yaşayan şairlərin şeirlərində düzgün işlənməmiş bədii təsvir və ifadə vasitələrinə rast gəlirik. Bu baxımdan şeirdə bədii təsvir və ifadə vasitələrinin əhəmiyyətindən danışardıq.**

Uzun əsrlərdən bəri insanların bədii-estetik duyğularının formalaşmasında, bir-birini əvəz edən nəsillərin vətənpərvərlik, humanizm, bəşəri dəyərlər, yurdseverlik ruhunda tərbiyyə olunmasında folklor örnəklərinin, o cümlədən onun tərkib hissəsi olan aşıq və el ədəbiyyatının rolunun əvəzsizliyini nəzərə aldıqda da bu məsələ olduqca aktual səslənir. Şübhəsiz ki, uzun müddət sovet ideoloji basqısı altında olan Dərələyəzin aşıq və el şairlərinin əsərlərinin poetikası məsələlərinə birtərəfli və bəsit şəkildə yanaşılmış və buna görə də onların bədii irsi tədqiqata cəlb olunmamış, elmi-nəzəri cəhətdən, ədəbiyyatşünaslığın və folklorşünaslığın elmi-nəzəri metodları baxımından işlənməmişdir. XIX-XX əsrlər Azərbaycan folklorunun inkişaf yollarını, onun xarakterik xüsusiyyətlərini, bu əsrlərin ayrı-ayrı nümayəndələrinin yaradıcılığını hərtərəfli araşdırmaq baxımından aşıq və el şairlərinin ədəbi irsi zəngin bir mənbə kimi olduqca qiymətlidir. Söz sənətkarlarının poetik irsi eyni zamanda iki yüz illik bir dövrün ictimai-siyasi

problemlərini, ictimai dövlət quruculuğunu, dövlətin daxili və xarici siyasətini öyrənmək baxımından da əhəmiyyətliyətlidir.

Bu tədqiqat əsəri 2 əsrlik zaman kəsiyində yaşayıb-yaratmış söz sənətkarlarının bədii yaradıcılığının poetika problemlərinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Məsələnin bu mövqedən qoyuluşu ayrı-ayrı əsərlər, ayrı-ayrı aşıqlar, ayrı-ayrı el şairləri haqqında yeni fikir və mülahizələr söyləməyə geniş imkanlar açır. Bu baxımdan da aşıq və el şairlərinin poetika problemlərinin araşdırılması səmərəli elmi addım hesab olunmalıdır. Azərbaycan folklorşünaslığında bəzi aşıqların poetikasının öyrənilmə təcrübəsi də bu fikri tamamilə təsdiq edir. İki əsr ərzində yetişən çoxlu sayda söz sənətkarlarının poetikasını bir tədqiqatda araşdırıb başa çatdırmaq, şübhəsiz ki, mümkün deyildir. Buna görə də biz bu əsərdə aşıq və el şairinin yaradıcılıq sferasındakı ən spesifik cəhətləri, obrazlar şəbəkəsini, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin tədqiqini əsas diqqət mərkəzində saxlayırıq.

- Siz həm dilçi, həm də tədqiqatçı bir alim kimi həm də gözəl şeirlər müəllifisiniz. Şair olmaq zülm-dürmü? Şairlikdən və şeirlərinizdən söhbət açardıq.

Bənzərin var bulaqların gözüne,

İcazə ver üzüm qoyum üzünə.

Dönüm torpaq olum ayaq izinə,

O izi özümdə saxlayım, ana!

Bu, gəncliyimizə aşılmalı olduğumuz hisslərdir. Və əminliklə demək olar ki, həmin hisslərlə böyüyən gənclik Vətən qarşısında borcun nə demək olduğunu daha yaxşı dərk edər.

Poeziyanın əbədi mövzusuna toxunanda da səmimi olmaq lazımdır. O qədər səmimi ki, istəyimizin notları dərhal diqqət çəksin. Və o hisslərin məsumluğu, bakirəliyi oxucunu heyrləndirəcək boyda olsun. Müraciətlərimizin ünvanı isə mübhəmdir: ən diqqətli oxucu belə o ünvanı dəqiqləşdirməkdə aciz ola bilər. Bu, təkcə mənim deyil, daha çox bir Ananın istəkləridir. O istəksə Mahirə Nağıqızının şeirində beləcə səslənir:

Gəl, bahar ömrümə çiçəklər gətir,
Ruha sığal çəkən küləklər gətir,
Arzular, istəklər, diləklər gətir,
Gəl verək əl-ələ, bir dünya quraq.

Ümumiyyətlə, “Analı dünyam” adlı kitabımda leyt-motiv Ana haqqı üzərində qurulub. Nazlı ananın portretinə diqqətlə baxan hər kəs orada onun köynəyindən çıxmış anaların siluetini aydınca görə bilər. Əlbəttə, ana Mahirə də hər bir məqamda övladlarına üz tutur, on-ların şəxsinə bütün övladlara səslənir, sevginin yolunu o qədər aydın göstərir ki:

**Səssizlik içində sevilir insan,
Səssizlik içində düşünmək asan.**

- Yeni çap olunan əsərlərinizdən də söhbət açardıq.

Ümumiyyətlə, yaradıcılıq iki qol üzrə, həm elmi, həm də bədii qollar üzrə inkişaf edir. Keçən il, 2018-ci ildə 3 dərs vəsaitim – *1) Müasir Azərbaycan dili: Aşıq və el şairlərinin yaradıcılığının dil, üslub xüsusiyyətləri. (Dərəlayəz mahalı üzrə) Bakı: 2018; 2) IX-XX əsrlər Azərbaycan aşıq və el şairlərinin əsərlərinin lingvistik təhlili (dərs vəsaiti). Bakı: “Avropa” nəşriyyatı, 2018; 3) Üslubi morfologiya (folklor mətnləri əsasında). (dərs*

vəsaiti). Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2018 və Azərbaycan dilinin yemək və içki adlarının tarixi-etimoloji lüğəti. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2018 adlı lüğətim çap olunub.

Bədii yaradıcılıqda isə artıq bir kitab qədərində şeirlərim toplanmışdır. Yəqin ki, bu il 2019-cu ildə bu şeirlər kitabım işıq üzü görəcəkdir. Axıncı şeirlər kitabım “Ruhuna beşiksə, tanı, Vətəndir!” isə 2017-ci ildə çap olunmuşdur. Onu da deyim ki, 2 bayatılar kitabım da 2017-ci ildə çap olunmuşdur.

- Sonda oxuculara sözünüz...

Oxuculara haqqın, ədalətin tərəfində olmağı arzulayıram. Arzu edirəm ki, gənclərimiz milli ruhda böyüsünlər, soy-kökümüzdən uzaq düşməsinlər, dəyərləri dəyərləndirə bilsinlər. Vətəni sevsinlər, onu qorumağı bacarsınlar. Torpaqlarımızın geri qaytarılması üçün müəlləh olsunlar.

“NAXÇIVAN SANCAĞININ MÜFƏSSƏL DƏFTƏRİ”NDƏ VERGİ ADLARININ TARİXİ- ETİMOLOJİ TƏHLİLİ

Orta əsrlər dövrü Azərbaycanda tətbiq edilmiş vergi adlarının tarixi-lingvistik istiqamətdə, eyni zamanda bu adların ümumtürk dillərinə qarşılıqlı integrasiyasının üzə çıxarılmasında tarixi sənədlərin rolu böyükdür və XVIII əsrin 20-ci illərinin sonlarında osmanlıların tərtib etdiyi “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri” (1727) adlı mənbənin də bu sahədə misilsiz əhəmiyyəti vardır. “Müfəssəl dəftəri”n “Giriş” hissəsində akademik Z.Bünyadov və H.Məmmədov yazırlar ki, mənbə ilə tanış olacaq oxucuya bəlli olmayan vergi adlarına rast gələcəkdir. Bunların bir qismini osmanlılarda qəbul olunmuş şəkildə saxlamayıb, sərbəst tərcüməsini verdik ki, oxucu dəftərlə tanış olduğu zaman mətndən asan şəkildə yararlanı bilsin və osmanlılar dövrü Naxçıvan sancağındakı təsərrüfatın həyatı barədə özündə müəyyən təsəvvür yarada bilsin. Bununla belə bir sıra vergilərin adlarını dəyişməz şəkildə saxlamış q ki, bunlarla bağlı qısa məlumat verməyi lazım bilirik. Məsəl üçün, “adəti-ağnam” – qoyun və keçi üçün alınan vergidir. Osmanlı vergi siyasətinə görə, hər iki qoyun və ya keçi üçün 1 ağça vergi alınır. “Müfəssəl dəftəri”ə görə Naxçıvan sancağı üzrə “adəti-ağnam” vergisinin hərəsinin 62.768 ağça olduğunu nəzərə alsaq, bütün sancaqda bu dövrdə 125 mindən artıq qoyun və keçi olduğunu söyləyə bilərik (1, 18). “Müfəssəl dəftəri”i tərcümə edənlər tarixçi olduqlarından vergi adlarının tarixi-lingvistik istiqamətdəki təhlilinə girişməmişlər və şübhəsiz ki, bu istiqamətdə

araşdırma aparmaq dilçi alimlərimizin üzərinə düşür. Dəftərdə qeydə alınmış “adəti-ağnam” vergi adı mürəkkəb quruluşludur. Birinci komponentdə işlənən “adət” sözü ərəb dilindən alınmalardan biri olub, “adətin cəmi”, yəni “adətlər” deməkdir. “Adətən” sözünün də əsasını “adət” sözü təşkil edir. Mənası “adət üzrə, həmişəki kimi; bir qayda olaraq” deməkdir. Vergi adının ikinci komponentində işlənən “ağnam” sözü ərəb dilində “ğənəm” şəklində çıxış edir və dilimizə tərcümədə “qoyunlar” mənasını bildirir (3, 175). Deməli, bu vergi adı etimoloji baxımdan “adəti üzrə qoyunlar üçün vergi” mənasını ifadə edir.

“Müfəssəl dəftəri”də ödənilən vergilər arasında torpaqla bağlı vergi adlarına rast gəlirik. Bunlardan biri **çift** vergisi adlanırdı. “Rəiyyətin istifadə etdiyi əkin sahəsinə **çift** deyilirdi. Çiftlərin sahəsi dönümlə ölçülürdü. Bir dönüm, eni və boyu 40 addım olan sahəyə bərabər idi. **Çiftin** sahəsi torpağın məhasuldarlığından asılı olaraq dəyişirdi. **Çift** vergisi ildə bir dəfə nəğd pulla alınardı. Yarım çift vergisi çift vergisinin yarısına bərabər idi. Bu verginin qarşılığında xristianlardan 25 axça “nenəkçə” vergisi alınardı. Müsəlmanların torpağı az və yaxud da heç olmayan evlilərdən 18 ağça “bennak”, subaylarından isə 6 ağça “rəsmi-mücərrəd” alınardı (1, 19). Ümumtürk dillərində və dialektlərində demək olar ki, “**çift**” sözünə rast gəlmədik.

“Dəftər”də adı çəkilən vergi adlarından biri də “dönüm”dür. Dönüm vergisi ayrılmış əkin sahələrindən əlavə sahə üçün ildə bir dəfə ödənilirdi. Bu verginin həcmi əkin sahəsinin məhsuldarlığına bağlı idi. Müasir Türkiyə türkcəsində **dönüm** sözü “on sot, hektarın onda biri”

mənasında işlənir (2, 188). Bu söz digər türk dillərinə və dialektlərinə inteqrasiya olunmamışdır.

“Müfəssəl dəftəri”də “yava və qaçqın” adlı vergi haqqında da maraqlı məlumatlar əks olunmuşdur. **Yava** sözü Azərbaycan dilinin Sabirabad, Şahbuz, Salyan, Culfa, Kəlbəcər, Laçın, Kürdəmir dialekt və şivələrində həm zərf, həm də sifət kimi çıxış edir: – Səfər yava (pis) danışır; Oyn xəsyəti **yavadı**; – Ə, bı nə yava itdi (Şahbuz); Yava danışma (Laçın); Sərdargilin iti **yavadı** ya, kəndardan keçin (Kürdəmir); Sizin itiz yavadı, nəyə saxlayırsız (Culfa).

Yava sözü eyni zamanda Kürdəmir şivəsində sifət yerində çıxış edərək “zirək, cəld” anlamını bildirir: – *Təzə sədrimiz yava adamdı* (4, 239).

Yava sözü Türkiyə türkcəsində **yave** fonetik variantında “cəfəngiyyat, boşboğazlıq” anlamında işlənir. Bu söz eyni anlamda, başqırd, qazax, özbək, qırğız, türkmən, uygur, tatar dillərində də işlənir (2, 976).

“Dəftər” də qeydə alınmış **qışlaq, yaylaq, otlaq** adlı vergi adlarının tarixi-etimoloji təhlilini də nəzərdən keçirmək olduqca əhəmiyyətliyədir. “Hər hansı bir kəndin adına yazılmış vergilərin hamısını həmin kəndin rəiyyətləri ödəmirdilər. Bunlardan otlaq üçün toplanan vergini, yaylaq və qışlaq vergilərini qeyd edə bilərik. **Otlaq** vergisi başqa bir kənddən müvəqqəti olaraq gələnlərdən nəğd pulla alınardı. Yaylaq və qışlaq vergisini qonşu kənddən sürüsünü gətirib otaranlardan alardılar. Ancaq qonşu kənddən gəlribu kənddə torpaq əkib becərirdisə, deməli lazım olan vergiləri verirdisə, həmin rəiyyət bu kəndin müvəqqəti sakini sayılır və əgər sürüsü bir idisə, onu byrada otardığı üçün yaylaq və qışlaq vergisini verməzdi. Nəğd pulla və ya naturada verilən bu vergi ildə bir dəfə toplanardı” (1, 20).

Qışlaq, yaylaq, otlaq leksik vahidlərin **kök + şəkilçi** modeli əsasında formalaşmışdır. – laq formatı yer, məkan, yurd mənalı isimlər düzəltmək funksiyasını yerinə yetirir. **Otlaq** sözü Türkiyə türkcəsində **otlak**, başqırd türkcəsində **utlavık** qırğız türkcəsində **ottök**, özbək türkcəsində **otlâk**, tatar türkcəsində **utlavık, utlau**, türkmən türkcəsində **otlağ**, uyğur türkcəsində **otlan, otluk** (2, 301) fonetik variantlarında işlənir.

Müasir Azərbaycan dilində **qışlaq** termini həm ümumi, həm də xüsusi isim kimi çıxış edir. Azərbaycan ərazisində qışlaq coğrafi termini əsasında yaranmış 20-dən çox oronim, oykonim qeydə alınmışdır. “Qış” və “-laq” komponentlərindən ibarət olan bu söz “qış yurdu” mənasındadır. Türkdilli xalqlarda bu sözün **kıstan** (qazaxlarda), **keşlok** (özbəklərdə və türkmənlərdə), **kışto** (qırğızlarda), **kıştax** (yakutlarda), **kıstaq** (tuvinlərdə) formaları vardır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Orta Asiyada “**kışlak**” kənd məfhumunu ifadə edir.

Yaylaq sözü “yay yurdu” anlamındadır. Bu söz Türkiyə türkcəsində **yayla**, Azərbaycan türkcəsində **yaylaq**, başqırd türkcəsində **yâylâv**, qazaq türkcəsində **yaylav**, qırğız türkcəsində **caylô**, özbək türkcəsində **yâylâv**, türkmən türkcəsində **yâylâ**, uyğur türkcəsində **yaylak** (2, 978-979) fonetik variantlarda çıxış edir.

“Müfəssəl dəftəri”də “meyvə ütrü”, “üzüm ütrü”, “bal ütrü”, “ot ütrü”, “kəkül ütrü”, “soğan ütrü” və s. vergi növləri qeydə alınmışdır ki, bu adların birinci tərəfində işlənən sözlərin mənası başa düşüləndir. Lakin ütr termini arxaikləşdiyindən, yəni dilimizin lüğət tərkibini tərk etdiyindən onun mənası müasir oxucu üçün qaranlıqdır. “Ərəb və fars sözləri lüğəti”ndə qeyd edilir ki, ütr ərəb

dilinə məxsus söz olub, iki mənada işlənir: 1) onda bir (1110); 2) məhsulun onda bir miqdarında olan dini vergi (3, 662).

Naxçıvanın hər bir kəndindən osmanlılar “dəştibani” vergisi də alırdılar. Mürəkkəb quruluşa malik bu vergi adı “dəst” və “biyaban” sözləri sinonim leksik vahidlər kimi çıxış edərək hər ikisi “səhra, çöl, biyaban” mənasını bildirir. Görünür, bu dövrdə rəiyyətlər səhradan, çöldən, biyabandan heyvanları otarmaq və əkin-biçin üçün istifadə etdiklərinə görə bu vergi növü belə adlandırılmışdır.

XVIII əsrin ilk onilliklərində osmanlıların əhalisinə tətbiq etdiyi vergilərdən biri də “badi-hava” adlanırdı. Bu vergini Naxçıvanın demək olar ki, bütün kəndləri ödəyirdi. “Badi - hava” vergi adının birinci komponentində gələn “badi” leksik vahidi həm ərəb, həm də fars dilində 3 mənada işlənir: 1) səbəb, səbəb olan; 2) əvvəl, ilk, baş; 3) baş, təşəbbüsçü, qızıqsıdaran, səbəbkar. Bu söz fars dilində də üç mənada işlənir: 1) küləkli, yelli; 2) yelkənli; 3) nəfəsli (musiqi aləti) (32). Bu mənaların hər biri “Dəftər”də qeydə alınmış vergi adına uyğun gəlmir. Uyğun gələni ərəb dilindəki “badi” sözüdür ki, mənası “çöl adamı, səhra sakini, köçəri” deməkdir. Ərəb dilində “çöl, səhra” mənasında işlənən “badiyə” sözünün əsasını da “badi” leksemi təşkil edir (3, 32).

Osmanlılara ödənilən vergilər içərisində “ağıl” üçün veriləcək vergi növü də mühüm yer tuturdu və bu vergi də heyvandarlıq sahəsi ilə bağlı idi. Ağıl sözü Azərbaycan dilinin Şəki, Balakən, Zəngilan, Biləsuvar, Şirvan dialekt və şivələrində 3 mənada işlənir: 1) tövlə; 2) qışlaqda qoyunlar üçün qamışdan tikilmiş yer; 3) yay mövsümündə mal saxlamaq üçün ətrafı hasarlanmış üstü açıq yer. –

İneyi ağıla bağlif qabağına ot töhdü (Şəki); – Ağıl çox mökəm tikilmişdi, içəri heç külək də keçməzdı (Şirvan); – Ramazan inəkləri ağıla salıb darvazanı bərkıtdı (Balakən); – Bala, malları sal ağıla (Zəngilan); – Mən bu ağıla qoyun salmaram (Cəbrayıl) (4, 70).

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində heyvan-darlıqla bağlı işlənən bu söz Türkiyə türkcəsində ağıl, Azərbaycan türkcəsində ağıl, özbək türkcəsində âğıl, qazax türkcəsində avlı, qırğız türkcəsində ağı, türkmən türkcəsində âğıl, uyğur türkcəsində eğil (2, 8-9) fonetik variantlarında çıxış edir.

Ödənilən vergilər arasında qarovulçuluqla, gözətçiliklə bağlı vergi barəsində də maraqlı məlumat var. Bu növ vergi “rahdarı” adlanırdı. “Rahdari” vergisini Naxçıvanın bəzi kəndləri osmanlılara ödəyirdilər. Məsələn, Qışlağat nahiyəsinə tabe olan Yezdabad kəndi 1727-ci ildə osmanlılara 12.000 ağça məbləğində “rahdari” vergisi ödəmişlər. Bu söz fars dilində kök+kök+şəkilçi modeli əsasında formalaşmışdır: rah+dar+i. “Rahdar” sözü “yol qarovulçusu, yol növbətçisi” mənasındadır. Bu sözün əsasını “rah” sözü təşkil edir. “Yol qarovulçusu” mənasında işlənən “rahban” sözü də “rah” leksik vahidindən intişar tapmışdır. “Rah” sözü həm fars, həm də ərəb dilində çoxmənalı söz hesab olunur. Belə ki, bu söz fars dilində “yol”, “məslək”, “üsul”, “hava, mahnı”, ərəb dilində isə “şərab, çaxır”, “sevinc, kef” (məcazi mənada) anlamları mövcuddur (3, 510).

“Müfəssəl dəftər”də bitki adları əsasında yaranmış xeyli sayda vergi adları qeydə alınmışdır ki, bunlar aşağıdakılardan ibarətdir: **buğda vergisi, arpa vergisi, sumax vergisi, düyü vergisi, pambıq vergisi, mərcimək**

vergisi, noxud vergisi, tənbəki vergisi, darı vergisi, kərdiyar vergisi, paxla vergisi, maş vergisi və s. Bu bitki adlarının əksəriyyəti ümumtürk dillərində və dialektlərində bu gün də işlənəlməkdədir. Məsələn, **maş** sözü Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində **“lobya”** mənasında işlənir. Bu söz Ordubad, Cəbrayıl, Qaxaz, Şahbuz, Salyan dialekt və şivələrində “maş”, Quba dialektində isə “moc” formasında çıxış edir: – *Mən maş şorbasını çox sevirəm (Ordubad); – Həyatımızda çoxlu maş əkmışdim (Cəbrayıl); – Bil ki, bir az maş əhmışdim, onu da dolu koppadı getdi (Şahbuz); – Bu il yaxşı moc yığduq (Quba) (4, 317-318).*

“Müfəssəl dəftər”də bitki adları ilə bağlı elə vergi adları göstərilir ki, onları ilk baxışda anlamaq çətinlik törədir. Misal üçün, “noxud növü” anlamında bu gün “Naxçıvan” dialektində işlənən “kürüşnə” sözü “kərəsnə” şəklində yazıya alınmışdır. Və yaxud “pərnic” formasında qeydə alınmalı olan bu söz “parnic” şəklində yazıya alınmışdır. Araşdırmalarımız göstərir ki, Azərbaycan dilinin Qazax dialektində və Cəbrayıl şivəsində “kürüşnə” şəklində işlənir və iki mənanı ifadə edir: 1) yumurtalıqdakı qabıqlanmamış kürü – yumurta (toyuq və s.); 2) kürü: – Toyuğu bilsəydim kəsməzdim, qarnında kürüşnə var (Cəbrayıl) (4, 217).

Müasir Türkiyə türkcəsində “pirinc” sözü pirinc formasında “düyü” mənasında işlənir. Düyü sözü başqırd dilində döğö, tatar dilində dögi, türkmən türkcəsində tuvi fonetik variantlarında çıxış edir (2, 706).

Beləliklə, “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə qeydə alınmış vergi adlarının tarixi-etimoloji aspektdə araşdırılması, həmin leksik vahidlərin mənşəyini müəyyənləşdirilməsi, türkdilli xalqlardakı izlərinin

müqayisəli yolla təhlil edilməsi çağdaş zamanəmizdə olduqca aktualıq kəsb edən məsələlərdəndir.

Ədəbiyyat

1. “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri” . Bakı, “Sabah”, 1997.
2. Karşılaştırmalı türk ləhcələri sözlüyü. Ankara, 1993
3. Ərəb və fars sözləri lüğəti (Azərbaycan klassik ədəbiyyatını oxumaq üçün), Bakı, “Yazıçı”, 1985
4. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964.

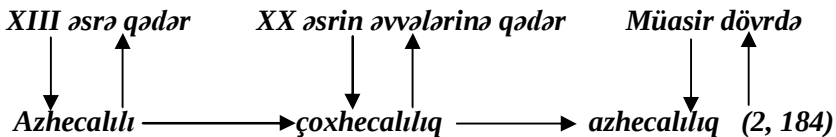
“NAXÇIVAN SANCAĞININ MÜFƏSSƏL DƏFTƏRİ”NDƏ ANTROPONİMİK VAHİDLƏRİN TƏRKİBİ VƏ SEMANTİKASI

Dilin leksik sistemində antroponimik vahidlər də xüsusi əhəmiyyətə malikdir və onların müəyyən tarixi qaynaqlar əsasında araşdırılması müasir dövrümüzdə olduqca böyük aktuallıq kəsb edir. Azərbaycan antroponimlərinin tədqiqi prosesində 1727-ci ildə osmanlı türkləri tərəfindən tərtib olunmuş *“Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”* adlı mənbənin də olduqca böyük əhəmiyyəti vardır. Bu qiymətli mənbənin demək olar ki, bütün səhifələrində antroponimik vahidlərə rast gəlmək mümkündür. Müəyyən antroponimik vahidi fərqləndirmək, müasir işlənmə formasını aşkara çıxarmaq üçün də bu qaynaq olduqca qiymətlidir. “Müfəssəl dəftər”i dilimizə tərcümə edən Z.Bün-yadov və H.Məmmədov yazırlar ki, dəftərdə antropo-nimlərlə bağlı xeyli material vardır. Ermənilərdə müsəlman adları ilə bərabər türk adlarının da geniş şəkildə istifadə olunmasını görürük. Akademik S.S. Cikiyanın türk mənşəli erməni soyadları haqqında bir məqaləsi var. Ancaq bu məqalə tarixi aspektdə işlənməyibdir. Onun üçün də hazırladığımız bu dəftərə əsasən ermənilərdə türk adlarının ayrı-ayrı bölgələrə görə yayılması, istifadə dərəcəsini müəyyənləşdirmək mümkündür. *(Dəftəri çapa hazırladıqdan sonra, vergi mükəlləfiyyəti daşıyan qeyri-müsəlmanların adlarının siyahısını mətni ağırlaşdırmamaq üçün mətndən çıxarıb, onu qeyri-müsəlmanların ümumi sayı ilə əvəz etməyi məqsəduyğun hesab etdik. Bununla belə dəftərə salınmış bütün qeyri-müsəlmanların adı və atalarının*

adından ibarət siyahını tədqiqat aparmaq üçün mütəxəssislərə təqdim etməyə hazırıq!) Bu işin dəyəri ondan ibarət olacaqdır ki, gələcəkdə Gəncə - Qarabağ, İrəvan, Tiflis və digər əyalətlərin **“Müfəssəl dəftər”**i nəşr olunduqca bu qəbildən olan işlərin aparılmasında bir ənənə yaranır və çox mühüm elmi nəticələr əldə etmək mümkün olardı. Odur ki, dilçilərimiz bu işə indidən, xüsusilə kompüterlərdən istifadə etmək şərtilə qoşulsalar yaxşı olardı (1, 21).

“Müfəssəl dəftər”də demək olar ki, qadın adlarına rast gəlmirik, çünki vergi ödəyiciləri bu dövrdə kişilərdən ibarət idi. Dəftərdə qeydə alınmış kişi adlarının bəzilərində müasir ədəbi dilimizlə müqayisədə fonetik cəhətdən səs əvəzlənməsi və səs artımı hadisələri müşahidə olunur. Məs: **Axan - Ayxan; Raif – Rauf; Kəlbəli – Kərbəlayi; Veyis – Veys; Haqnəzər – Haqnəzər; Maxsud – Maqsud; Təhmas – Təhməz və s.**

“Müfəssəl dəftər”də əks olunmuş şəxs adlarının heca tərkibinə görə qruplaşdırmaq olduqca maraqlıdır. Böyük onomatoloq alim A.Qurbanov yazır ki, şəxs adlarında maraqlı fonetik xüsusiyyətlərdən biri heca tərkibinin müxtəlif olmasıdır. Tədqiqat və müşahidələr göstərir ki, heca tərkibinə görə Azərbaycan şəxs adları çox müxtəlif inkişaf mərhələləri keçmişdir. Bu inkişafı aşağıdakı şəkildə təsəvvür etmək olar:

“Müfəssəl dəftər”də kişi adlarını heca tərkibinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

1) Birhecalı şəxs adlarına dəftərdə demək olar ki, tək-tək hallarda rast gəlmək olur. Məs: **Sam, Zal və s.**

2) Dəftərin antroponimik layında ikihecalılıq çoxluq təşkil edir. Misal üçün, vergi siyahısının tərtib olunduğu ildə Naxçıvan şəhərinin **“Yuxarı məhəllə”** adlı hissəsində 307 vergi ödəyicisi qeydə alınmışdır ki, bu vergi ödəyicilərinin adları və soyadlarının çoxunu ikihecalılıq təşkil edir. Məs: **Əli, Osman, Tağı, Xəlil, Nəzər, Qara, Mahmud, Məmməd, Bayram, Qasım, Əmir, Əsgər, Səfi, Novruz, Cəbi, Rəfi, Bünyad, İsa, Sadıq, Mirzə, Nəsir, Səfər, Rəcəb, Baba, Oruc, Budaq, Zakir, Rəsul, Həsən, Əhməd, Şəfi, Yusif, Nəcəf, Əliş və s.**

3) Mənbədə kişi adlarından üçhecalılıq ikihecalılığa nisbətə bir qədər azlıq təşkil edir, yəni 100-ün nisbətindədir. Məs: **Xanməmməd, Əlifxan, Süleyman, Abdulla, Pirməmməd, Həsənxan, Vəlixan, Əliyar, İbrahim, Şahsuvar, Səfərxan, Muradbəy, Mehrəli, Haqverdi, Niftalı, Nəqdəli, Kəkilxan, Şahnəzər, Salavat, Alıxan, Əlibəy, Hüseynxan və s.**

4) Üçhecalı antroponimlərin əksəriyyətində olduğu kimi, dördhecalı şəxs adları da ikikomponentlik əsasında əmələ gəldiyindən dəftərdə çoxluq təşkil edir. Məs: **İmamverdi, Tanrıverdi, İmamqulu, İmaməli, Əbdülqasım, Xalıqverdi, Allahverdi, Xudaverdi, Mövcudəli, Bünyadəli, Tanrıqulu, Niyazqulu, Qurbanqulu, Mürşüdəli, Həzrətqulu, Novruzəli və s.**

5) Beş və daha çox antroponimlər **“Müfəssəl dəftər”**də azlıq təşkil edir. Məs: **Murtuzqulu, Bəradərqulu, Bərəkətqulu, Salavatqulu və s.**

“Müfəssəl dəftər”də qeydə alınmış kişi adlarında çoxsözlü – çoxkomponentli antroponimlər üstünlük təşkil edir ki, onları aşağıdakı kimi nəzərdən keçirə bilərik:

a) Antroponimlərin birinci və ikinci komponentlərində “xan” sözü işlənənlər: **Babaxan, Vəlixan, Həsənxan, Bədirxan, Xanmirzə, Xanməmməd, Mərhamxan, Məmmədxan, Misirxan, Muradxan, Hüseynxan, İsmixan, Rzaxan, Cəfərxan və s.**

b) Şəxs adlarının birinci və ikinci tərəflərində “qulu” sözü işlənənlər: **Şahqulu, Bərəkətgulu, Məmmədqulu, Quləhməd, Əliqulu, İmamqulu, Məşədiqulu, Aləmqulu, Quluverdi, Allahqulu, Səfərqulu, Həzrətgulu və s.**

c) Antroponimlərin ikinci tərəfində “verdi” sözü işlənənlər: **Mövlamverdi, Şahverdi, Allahverdi, İmamverdi, Quluverdi, Haqverdi, Qəniverdi, Movliverdi, Xudaverdi, Muradverdi, Əliverdi və s.**

d) Şəxs adlarının birinci və ikinci komponentlərində “mirzə” sözü işlənənlər: **Mirzəhüseyn, Mirzəkazım, Mirzəağa, Əlimirzə, Mirzəşükür və s.**

e) Antroponimlərin birinci komponentində “şah” sözü işlənənlər: **Şahnəzər, Şahqulu, Şahverdi və s.**

f) Şəxs adlarının ikinci komponentində “bəy” sözü işlənənlər: **Atabəy, Əxibəy, Ağabəy, Səfibəy, Əlibəy**

“Müfəssəl dəftər”də antroponimlərin qrammatik xüsusiyyətlərini araşdırarkən onların nitq hissələrinə görə qruplaşması da diqqəti cəlb edir. Mənbədə isim+isim və isim+feil modelli şəxs adları üstünlük təşkil edir.

a) Dəftərdə isimdən yaranmış şəxs adları aşağıdakılardır: **Budaq, Səfər, İsmayıl, Hüseyn, Həsən, Əhməd, Əsəd, Tağı, Sadıq, Əli, Qasım, Rəşid, Zeynal, Cəfər, Rəcəb, Tahir, Qurban, Abdulla, Mürşüd və s.**

b) Dəftərdə sifətdən yaranmış antroponimlərə aşağıdakıları misal göstərə bilərik: **Qara, Sarı, Azad, Bala, Qaraca, Zorba, Böyükağa və s.**

c) İsim+isim modeli şəxs adları: **Murtuza+qulu, Əli+məmməd, Səfər+əli, Vəli+məmməd, Əli+xan, Novruz+əli, Dərgah+qulu, Ağə+xan, Xan+məmməd, Həsən+xan, Əli+məmməd, Əmir+bəy, İmam+qulu və s.**

d) İsim+feil modelli antroponimlər: **Şah+verdi, Haq+verdi, Pir+verdi, Xuda+verdi, Şah+gəldi, Əli+verdi və s.**

Ata adı kateqoriyası onomastik sistemdə mühüm lay təşkil edir və “**Müfəssəl dəftər**”də qeydə alınmış vergi ödəyicilərinin soyadları yerində ata adı işlənmişdir. A.Qurbanov da doğru olaraq göstərir ki, antroponimik sistemi təşkil edən onomastik kateqoriyalardan biri ata adıdır. Ata adı antroponimik modeldə əsas komponentlərdən birini təşkil edir və şəxsin ailə başçısının adını bildirir. Hər bir ata adı xüsusi şəxs adından əmələ gəlir (2, 210). Dəftərdə demək olar ki, müasir soyadlarımızla müqayisədə saydüzəldən şəkilçilərlə (**-lı, -li, -lu, -lü, -zadə, -ov, -yev və s.**) düzələn antroponimlərə rast gəlmirik. Mənbədə soyad yerinə “**oğlu**” leksik vahidindən istifadə olunur ki, bu da rəsmi ata adını bildirir. Məsələn: **Heydər Zaman oğlu, Həsən xan Qürbət oğlu, Qasım Ocaqqulu oğlu, Qurbanqulu Xanəli oğlu, Əli Qurban oğlu, Köçəri Nəzər oğlu, Sübhan Məmməd oğlu, Tahir Hüseyn oğlu, Rəcəb Cəbi oğlu və s.**

“**Müfəssəl dəftər**”də dini titul bildirən sözlər də qeydə alınmışdır: “Molla”, “Hacı” və “Kəblə” sözləri vergi ödəyicisinin adının əvvəlində işlənərək həmin şəxsin və ya bu müqəddəs yerləri ziyarət etməsini, ya da vaxtilə bu

titullara yiyələnməsini bildirir. Məs: *Hacı Haqnəzər, Kəlbə Əli, Hacı Ağalı, Hacı Allahverdi, Seyid Haşım, Hacı Rəcəb, Molla Əli, Hacı Məmməd, Səfər Kəlbə Əli oğlu, Oruc Hacı Ələsgər oğlu və s.*

“*Kəblə*”, “*Hacı*”, “*Molla*” və “*Seyid*” kimi dini titul bildirən sözlərin etimoloji baxımdan təhlili də xüsusi maraq doğurur. *Kəblə* sözü *Kərbəlayi* leksik vahidinin dialekt və şivə variantıdır. Kərbəlayi sözünün əsasında “*kərb*” sözü dayanır. Bu söz ərəb dilinə məxsus olub, mənası “*qüssə; kədər; qəm; hüzn*” deməkdir. Mürəkkəb quruluşa malik olan *Kərbəla* xüsusi adı da “*kərb və bəla*” sözləri əsasında formalaşmışdır. Bu söz Azərbaycan dilində 2 mənada işlənir: 1) *qəm və bəla; müsibət*; 2) *İraqda şiələrin müqəddəs ziyarətgahlarından birinin adı* (burada peyğəmbərin nəvəsi, birinci imam Əlinin oğlu Hüseynin məqbərəsi mövcuddur ki, həmin məqbərə hər il şiələr tərəfindən ziyarət edilir və ziyarət edən adamlar Kərbəlayı adı alırlar. Kərbəlayı xüsusi adı “Kərbəla şəhərində Hüseyn məqbərisini ziyarət etmiş adama verilən ad” deməkdir.) (3, 283-284).

Hacı sözü ərəb dilində “*hacc*” və “*hacı*” fonetik variantlarında yazılır. *Hacc* sözü Məkkəni ziyarət etmə, *hacı* sözü isə “Məkkəni ziyarət etmiş dini adam” anlamındadır (3, 712).

Seyid dini titul bildirən sözü ərəb dilinə məxsus olub, bu dildə 2 “y” samiti ilə yazılır və iki mənada işlənir: 1) *ağa, cənab*; 2) “*nəsilcə Məhəmməd peyğəmbərin nəslinə mənsub olan*” (3, 538).

“*Müfəssəl dəftər*”də az-az olsa da, ləqəblər də müşahidə olunur. Məs: *Keçə Hüseyn Xətib oğlu, Çanaqqı oğlu Murtuzəli* və s. Bu vergi ödəyicilərinə *keçə* və

çanaqçı ləqəbi həmin şəxslərin sənət və peşələri ilə bağlı olaraq verilmişdir. **Keçə** sözü Azərbaycan dilinin bəzən dialekt və şivələrində **keşə (ç-ş)** fonetik variantında işlənir. Gürcüstanda **Keşəli** adlı oykonim qeydə alınmışdır. X.Əliyev yazır ki, kəndin adı sənətkarlıqla bağlı olaraq yaranmışdır. **Keçə** uzun müddət xalqımızın məişətində geniş istifadə olunmuşdur. İndi də yaylaqlarda dəyə və alaçıqları keçə ilə örtürlər (4 74).

Tarixən də və hal-hazırda da ağacdən çanaq qablar düzəldib satanlar çanaqçılar adlandırılmışlar. Azərbaycan toponomik sistemində əsasən **“çanaq”** sözü təşkil edən 5-ə qədər toponim qeydə alınmışdır. “Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət”də Xocalı rayonu ərazisinə mənsub olan Çanaqçı oykoniminə belə bir qısa toponimik oçerk həsr edilmişdir: “*Xocalı rayonunda kənd. Çanaqçı çayının sahilində, dağətəyi ərazidədir. Yaşayış məntəqəsinin XX əsrin ortalarında keçmiş Qaradağ kəndindən köçüb gəlmiş dörd ailə salmışdır. Həmin ailələr əvvəllər ağacdən çanaq qablar düzəldib satmaqla məşğul olduqları üçün onlar çanaqçı adlanmışdır*” (5, 532).

Beləliklə, araşdırmalarımız göstərir ki, “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə onomastik sistemdə xüsusi lay təşkil edən antroponimik vahidlərin tərkib və semantik baxımından özünəməxsus xarakterik əlamət və xüsusiyyətləri vardır. Buna görə də “Müfəssəl dəftər”də qeydə alınmış vergi ödəyicilərinin adlarının, ləqəblərinin, titullarının linqvistik baxımdan hərətrəfli bir şəkildə araşdırılması müasir onomalogiyamızın qarşısında duran vacib məsələlərdəndir.

Ədəbiyyat:

1. “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”. Bakı, 1997.
2. Qurbanov A. “Azərbaycan dilinin onomalogiyası”. Bakı, “Maarif”, 1988.
3. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, “Yazıçı”, 1985.
4. Əliyev X. Gürcüstanın türk mənşəli toponimləri. Gəncə, 1999.
5. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət, Bakı, 1999

**“NAXÇIVAN SANCAĞININ MÜFƏSSƏL
DƏFTƏRİ”NDƏ QEYDƏ ALINMIŞ
ETNOTOPONİMLƏRİN TARİXİ-LİNQVİSTİK
TƏHLİLİ**

Etnotoponimlər yarandığı dövrün siyasi, ictimai, iqtisadi, mədəni həyatı ilə bağlı olduğundan qədim tariximizin ən nadir inciləri sayılır. Dilin tarixi inkişafı prosesində ən az dəyişməyə məruz qalan da məhz bu qəbildən olan nominativ dil vahidləridir. 1727-ci ildə Osmanlı türkləri tərəfindən tərtib edilmiş “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə qeydə alınmış etnotoponimlər də xalqımızın tarixi, dili, etnogenezisi, coğrafiyası və coğrafi koordinantları haqqında çox qiymətli məlumatlar verir. Naxçıvan Azərbaycanın ən qədim yaşayış məskənlərindən biridir və vaxtilə bu regionda yaranmış, formalaşmış, günümüzə qədər gəlib çatmış tayfa, xalq, nəsil, tirə adlarının tarixi mənbələr əsasında tədqiqinin olduqca böyük əhəmiyyəti vardır və bu baxımdan da “Müfəssəl dəftər” də bu əhəmiyyətin dərəcəsini birə-beş artırır. Hesablarımıza görə, bu qiymətli mənbədə 350-yə qədər toponim qeydə alınmışdır ki, onlardan çoxu etnonimik səciyyəlidir.

“Müfəssəl dəftər”də qeydə alınmış etnotoponimlərin tarixi kökləri ümumtürk xalqları yaşayan ərazilərlə birbaşa bağlıdır və onların tarixi-linqvistik, areal cəhətlərinin zəngin materiallar və faktlar əsasında saf-çürük edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, götürək, Qazançı etnotoponiminin “Müfəssəl dəftər”də qeyd edilir ki, Qazançı kəndi 21.164 ağca ödəməklə Naxçıvan sancağına tabe olan Əlincə nahiyəsinin tərkibindədir. (1, 26)

Qazançı etnotoponimi kök+şəkilçi+şəkilçi modeli əsasında formalaşmışdır. V.V.Radlova görə “kaz//qaz ” və onun “qas//kas” fonetik variantının qırğız, saçay, köybil dillərində “yüksəklik”, “ucalıq”, anlamları vardır (2, 345). R.Eyvazova yazır ki, qaz//qas sözü yer, qıy, hətta cins atlarında da işlətmişdir. Qazın adında “qaz” – uca, yüksək, ulu, - “ulu, -an” isə feli sifət şəkilçisidir. Hər iki tərkibdən yaranmış, Qazan – ucalan, yüksələn, ululaşan anlamındadır (3, 83). M.Seyidov yazır ki, “qaz//qas” tərkibindən yaranmış yer, əski qala adları Mahmud Kaşğarlının əsərində verilmişdir. “Divan”da göstərilir ki, Əfrasiyabın qızının adı Qaz olmuşdur. “Qas”la “qaz” eyni sözün fonetik variantları olması “ucalıq” anlamındadır. VII yüzillikdə “Qəz \\\ kaz \\\ qaz” dağ silsiləsi adı kimi verilmişdir. Araşdırmaçıların dediyinə görə, “Qəz \\\ qaz” Kunlunya və Tyan-Şan dağ silsilələridir. “Qəz \\\ qaz” – a Qafqazda, Yuğurstanda və ona yaxın yerlərdə, eranın ilk yüzilliklərindən rast gəlinir (4, 107).

Hazırda Azərbaycanın ərazisində “Qazan” komponenti aşağıdakı oykonimlər, oronimlər, hidronimlər mövcuddur: Qazanbatıq (Saatlı rayonu), Qazanbulaq (Goranboy rayonu), Qazanköşkü (Cəlilabad rayonu), Qazandah (Şamaxı rayonu), Qazanzəmi (Cəbrayıl rayonu), Qazangöl (Ordubad rayonu), Qazangöl (Tovuz rayonu), Qazangül (Zaqatala rayonu), Qazanlı (Yevlax rayonu), Qazançı (Ağdam rayonu), Qazançı (Culfa rayonu), Qazançı mineral bulaqları (Culfa rayonu) (5, 111-112). “Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğəti”ndə göstərilir ki, Qazançı etnotoponimi “kazan” etnonimindən və “-çı” mənsubiyyət şəkilçisindən ibarətdir. Türk dili qədim bulqarların “kazan” (qazan) tayfasının adını əks etdirir.

Mənbələrə görə, onlar ilk dəfə eradan əvvəl II əsrdə bulqarların tərkibində Zaqafqaziya ərazisinə gəlmişlər. Eramızın ilk əsrlərində hunların, onların ardınca suvar və avarların, daha sonralar isə xəzərlərin tərkibində Azərbaycanca məskunlaşmışlar. İnqilaba qədər Qafqazda “qazan” etnonimi ilə bağlı 24 coğrafi ad vardır. Cənubi Azərbaycan ərazisində, habelə Ukrayna, Baş Qırğıstan, Tatarıstan, Qərbi Sibir və s. yerlərdə qazanlarla bağlı məlumatlar var (5, 112).

“Müfəssəl dəftər”də Naxçıvan sancağına təbə olan Dərəşahbuz nahiyəsində Muğan adlı etnotoponim qeydə alınmışdır (1, 28). Azərbaycan toponimliyində Muğan etnonimi haqqında çoxlu məqalələr yazılmış və onun yaranması, mənşəyi və etimologiyasına dair maraqlı irəli sürülmüşdür. Muğan etnotoponimi kök + şəkilçi modeli əsasında formalaşmışdır. Bu etnotoponimin vaxtilə bu ərazidə yaşamış “Muğ” adlanan tayfanın adından əmələ gəlmişdir. Respublikamızın ərazisində Muğan komponentli 19 toponim qeydə alınmışdır: Muğan (Biləsuvar rayonu), Muğam (Şirvan rayonu), Muğan daşı (Bakı şəhəri), Muğan düzü (Kür-Araz ovalığı), Muğan Gəncəli (Sabirabad rayonu), Muğanlı (Ağdam rayonu), Muğanlı (Bərdə rayonu), Muğanlı (Ağcabədi rayonu), Muğanlı (Qubadlı rayonu), Muğanlı (Zaqatala rayonu), Çay Muğanlı (Zaqatala rayonu), Muğanlı (Zəngilan rayonu), Muğanlı (Kürdəmir rayonu), Muğanlı (Xocavənd rayonu), Muğanlı (Şərur rayonu), Muğanlı (Şamaxı rayonu), Muğancıq Mehrab (Şərur rayonu), Muğancıq Müslüm (Şərur rayonu) (5, 369-370).

Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə, Tacikistan, Özbəkistan, Ermənistan və s. ölkələr onu göstərir ki, Muğan

etnotoponiminin tarixi-lingvistik baxımından etimologiyası ziddiyyətli fikirlərlə doludur. “Muğ” leksik vahidini ilan totemi ilə bağlayanlar fikirlərini əsalandıra bilmirlər. Həmçinin “muq” tayfa adı ilə bağlayanların əksəriyyəti bu sözü fars mənşəli hesab edirlər və beləliklə də çox güclü səhvlərə yol vermiş olurlar. Maraqlı cəhət budur ki, muğlar vaxtilə Azərbaycanın aborigen sakinləri olmuş və bu ərazidən də dünyanın müxtəlif yerlərinə səpələnmişlər. Qeyd etdiyimiz kimi, Muğan etnotoponimi təsadüf nəticəsində üst-üstə düşmür. Müqayisəyə baxsaq, görərik ki, Gürcüstan ərazisində də Muğanlı bir neçə yaşayış məntəqəsinin adıdır: Muğanlı, Kirəc Muğanlı, Yor Muğanlı.

Maraqlı cəhət bir də ondan ibarətdir ki, tarixçilərin, coğrafiyaşünasların və dilçilərin fikir və mülahizələri üst-üstə düşmür və nəticədə müxtəlif fikirlər meydana çıxır. V.A. Nikonov “muğ” sözünün anlamında “atəşpərəst” leksik vahidinin dayandığını söyləyir və fikirimizcə, bu, tam doğru fikirdir (6, 278). Özbək dilçisi S.Karayev də bu etnonimi atəşpərəstliklə əlaqələndirirlər. A.Qurbanov toponimlərin fikirlərindəki ziddiyyətlərə münasibətini bildirərək göstərir ki, həm adonim, həm də oykonim kimi işlənən iki “Muğan” toponimi eyni mənşəli deyildir (6, 362). Bu fikirdə də anlaşılmazlıq var. Mənim təxmini düşüncəmə görə muğ – muq sözü “günəş” anlamındadır. Çünki birinci göydəki günəş yaranmış və od, atəş ondan intişar tapmışdır.

“Müfəssəl dəftər”də qeydə alınmış kənd adlarından biri də Atdallıdır. 1727-ci ildə Osmanlı türklərinə vergi ödəyiciləri siyahısında ən yüksək yeri tutur, yəni 8.202 axca vergi ödəyir (1, 30). Təkcə, Naxçıvan, ərazisində “Abdal” komponentli 5-ə qədər etnotoponim qeydə alınmışdır. Məsələn, Ordubad rayonu ərazisindəki Abdal oroetnonimi

haqqında mənbələrdə göstərilir ki, adballar qədim türkdilli hunların içərisindən çıxmışlar. V.V. Bartold abadel//abdal adını fonetik formalarıdır. Alban tarixçisi Movses Kalankatlı Albaniyada yaşayan abdal tayfalarının adını çəkir və onun verdiyi məlumata görə, heptallar (abdallar) Makedoniyalı İsgəndər dövründə (e.ə. IV əsr) buraya köçürülmüşlər. Hər halda abdal tayfasının Qafqaz Albaniyasında eradan əvvəl yaşaması ehtimal olunur (5,8) və “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftərində” qeydə alınmış eyniadlı toponim həmin tayfanın adını özündə əks etdirir.

“Müfəssəl dəftər”də qeydə alınmış qədim etnonimlərdən biri də Sal etnooykonimidir və 1727-ci ildə bu yaşayış məntəqəsi Naxçıvan sancağına tabe olan Azadciran nahiyəsinin tərkibində olmuşdur. Osmanlı türklərinə 2.200 axça ödəmişlər. Sal etnonimi haqqında toponimik ədəbiyyatları vərəqləyirəm və məni heyrat bürüyür. Salvarlının Azərbaycana, o cümlədən Naxçıvana gəlmələrinin 686-cı ilə aid edirlər. “Gəlmə” sözünü heç cürə qəbul edə bilmirəm. “Sal” leksik vahidinin mənası “möhkəm”, “əyilməz” deməkdir və türk xalqlarında möhkəmliyi, dönməzliyi, çox məqamlarda daş cismi ilə müqayisə etmişlər. Naxçıvan Muxtar Respublikasında qeydə alınmış Salvartı dağ adının xalq etimologiyası fikrimizcə, özünü doğrultmur. Fikrimizcə, Salvartı sözü canlı dilinə uyğunlaşdırılmış, “Salvarlı” xüsusi adını təhrif edilmiş formasıdır. “Salvarlı” sözü kök + kök + şəkilçi modeli əsasında yaranmışdır. “Sal” tayfa adı “var” qədim türk dillərində yaşayış yeri, məskəni, “-lı” şəkilçisi isə mənsubluq, aidlik bildirir və beləliklə də, “sal” tayfasının yaşadığı yer, ərazi anlamına uyğun gəlir. Sal tayfa adlarının üzlərinə Türkmənistanda (Salaq), Ermənistanda (Sallı), Gürcüstanda

(Salluti), Türkiyədə (Sal), Cənubi Azərbaycanda (Salağ) kimi yaşayış məntəqə adlarında rast gəlmək mümkündür.

“Müfəssəl dəftər”də qeydə alınmış etnotoponimlərin əksəriyyəti qədim formada yazıya alınmışdır. Naxçıvan sancağına tabe olan Şurut nahiyyəsində “Gənzək” adlı etnotoponim qeydə alınmışdır ki, bu xüsusi ad da müasir dilimizdə şəhər adı kimi işlənən “Gəncə” oykonimi ilə yaxından səslənir. Q.Məşədiyev yazır ki, M.Kaşğarının “Divan”ında Gəncək türk qəbiləsinin adı çəkilir. XI əsrdə Talas yaxınlığında yerləşən bir şəhərin adı da Kencək olmuşdur (8, 687). Məlum olduğu kimi, qıpçaq qrupu dillərindən fərqli olaraq, oğuz qrupu dillərində bir çox hallarda sonundakı -g, -q səsləri düşür və söz əvvəlində karsamitlərin cingiltiləşməsi meyli güclənir. Bu hal ən çox Azərbaycan dili üçün səciyyəvidir. Deməli, Gəncə sözü tarixən “Gənzək // Gencek” sözü ilə bağlı ola bilər (7, 69).

Gəncə etnotoponimində ekstralinqvistik amillər müşahidə olunur ki, bu da türk xalqları yaşayan ərazilərdə həmin tayfanın tarix etibarilə daha çox qədimlərə bağlılığını göstərir. Çünki istər ümumi, istərsə də xüsusi sözlərdə fonetik dəyişmələr, həm daxili, həm də xarici səbəblərdən asılı olaraq müəyyən dövr ərzində baş verir. Amur vilayətindəki Qonja, Dağıstandakı Xundax, Gürcüstandakı Qandzani, Tacikistandakı Qançi, Ermənistandakı Xanacax (7, 56) yer adları bu qəbildəndir.

“Müfəssəl dəftər”də Naxçıvan sancağına tabe olan Sisyan nahiyyəsində 5.959 axça ödəməklə Şəki etnotoponimi qeydə alınmışdır (1, 33). Mənbələrdə göstərilir ki, Şəki etnonimi *saka* // *şaka* tayfasının adı ilə bağlı olaraq yaranmışdır. Bəzi tədqiqatçılar *saka* // *şaka* sözünü farsdilli hesab edirlər ki, bunlar da kökündən yanlıştır. Bizans

tarixçisi Menandr 568-ci ildə yazmışdır ki, türklər qədimdə **saka** adlanırdılar. Hazırda Qazaxıstanda, Özbəkistanda, Qırğızıstanda, Türkmənistanda saklar // şaklar tayfaları yaşayırdılar. Türkiyə və Tatarıstan ərazilərində də Şəki adlı yaşayış məntəqələri mövcuddur. 1948-ci ildə Qərbi Azərbaycan zərərli köçürülmüş Dərələyəz mahalının **Gülü-düz, Qovuşuq, Ələyəz, Qabaxlı, Gədikvəng, Cabud, Köçbəy, Terp, Gomur** kəndlərinin əhalisi hazırda Şəki rayonunda məskunlaşdıqları ərazini Şəki kəndi adlandırırlar.

Beləliklə, “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə qeydə alınmış etnotoponimlərin tarixi linqvistik təhlilini bir məqalə həcmində şərh etmək mümkün deyildir. Azərbaycan xalqının, həmçinin Naxçıvan ərazisində mövcud olan etnik qrupların və tayfa birləşmələrinin tariximizdə oynadığı rolun müəyyən edilməsində, etnotoponimlərdə əks olunan mədəni irsin öyrənilməsində belə bir tarixi mənbə olduqca qiymətlidir və bu aktual məsələ böyük bir araşdırmanın mövzudur.

“Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri” əsasında Azərbaycan etnotoponimlərinin tədqiq olunmasının böyük elmi əhəmiyyəti vardır. Çünki xalqımızın qədim tarixinin, həmçinin Naxçıvan ərazisində tarixən məskunlaşmış etnik qrupların və tayfa birləşmələrinin siyasi, iqtisadi, mədəni irsimizdə oynadığı rolun müəyyənləşdirilməsində də bu xüsusi adlar böyük əhəmiyyət kəsb edir ki, həmin oimlər etnolinqvistik qruplar və etnik birləşmələrlə mövcud olmuş əlaqələri aşkara çıxarmağa imkan verir. Bütün bunlar isə özlüyündə Azərbaycan xalqının etnogenezi problemi ilə sıx əlaqədardır və məqalədə qısaca olaraq bu məsələlərdən bəhs olunmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı, “Sabah”, 1997
2. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. I, СПб, 1899
3. Eyvazova R. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. Bakı, “Elm”, 1995
4. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, Yazıçı, 1989
5. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı, 1999
6. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, 1988
7. Общесоюзный классификатор – система обозначений объектов административно-территориального деления союзи СССР и союзных республик, а также населённых пунктов, т. I, II, - М., 1976
8. Məşədiyev Q. Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri. Bakı, Elm, 1990

Mündəricat

Elmi təfəkkür və ifadə tərzinin harmonik vəhdəti.....	4
1. Prezidentin dil haqqında Fərmanı ana dilimizə qayğının təzahürüdür.....	22
2. Dilimiz ruhumuzun qidasıdır	34
3. Dilimizi qorumaq ən müqəddəs borcumuzdur.....	38
4. Mətbuat dilində durğu işarələri səhvlərinə yol vermək bağışlanılmazdır	43
5. “Nəsimi ili” ilə bağlı plan və perspektivlərimiz.....	51
6. Nəsiminin əsərlərində dialektizmlər və onların ümumtürk dillərinə qarşılıqlı integrasiyası	57
7. Dialectics in the works of Nasimi and their integration into the Turkish language	64
8. Nəsiminin dilində qayıdış əvəzlilikləri və onların ümumtürk dillərinə qarşılıqlı integrativliyi	70
9. M. P. Vaqifin şeirlərində bəzi toponim və hidronimlərin leksik-semantik və üslubi xüsusiyyətləri	78
10. M. P. Vaqifin əsərlərinin dilində bağlayıcıların funksional-poetik dəyəri.....	86
11. Cəlil Məmmədquluzadənin məqalələrində işlənmiş bəzi toponimlərin leksik-semantik və üslubi xüsusiyyətləri.....	100
12. Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərində alınma sözlərin leksik-semantik və üslubi imkanları	107
13. Hüseyn Cavidin “Topal Teymur” dramında köməkçi nitq hissələrinin kommunikativliyinə və mənşəyinə dair	118

14. Hüseyn Cavidin dramlarının dilində xitablar ekspressivlik yaradan vasitə kimi	128
15. Cəfər Cabbarlı yaradıcılığının üslubi xüsusiyyətləri	137
16. Cəfər Cabbarlının pyeslərində dialektizmlərin üslubi imkanları və şivələrimizdəki arealları	146
17. C.Cabbarlının yaradıcılığında okkazionalizmlərin üslubi imkanları	153
18. C.Cabbarlının pyeslərində kalamburlar gülüş yaratma vasitəsi kimi	160
19. C.Cabbarlının pyeslərində ləqəblərin etimoloji-semantik təhlili	167
20. Mikayıl Müşfiqin yaradıcılığında anaforanın poetik funksionallığı	176
21. Mikayıl Müşfiqin əsirlərində mötərizə və tire işarələrinin üslubi imkanları	184
22. Akademik Məmməd Cəfərin dialektologiya sahəsində araşdırmaları	193
23. Hüseyn Cavidin dil və üslubu akademik Məmməd Cəfərin təqdimatında	200
24. Ə.Dəmirçizadə Azərbaycan dilçilik məktəbinin banilərindən biri kimi	208
25. Dilçilik elmimizin korifeyi	216
26. Akademik Həmid Araslının “Şairin həyatı” əsrinin dilində dialektizmlər və onların üslubi, leksik, semantik xüsusiyyətləri	223
27. Akademik Həmid Araslının elmi yaradıcılığında dil məsələləri	229
28. “Türkologiyamızın Afad Qurbanovu” monoqrafiyasının bəzi məziyyətləri haqqında bir neçə söz	241

29. Parlaq elm adamı və təhsil təşkilatçısı.....	247
30. Afad Qurbanov yaradıcılığının layiqli tədqiqi	255
31. İsmayıl Şıxlının “Ayrılan yollar” romanında təşbehlərin müqayisə subyektləri.....	262
32. İsmayıl Şıxlının “Ayrılan yollar” romanında atalar sözləri və məsəllərin üslubi imkanları.....	269
33. Türk dilləri dialektlərinin qarşılıqlı inteqrasiya problemi tədqiq edilir.....	277
34. Azərbaycan aşığı və el şairlərinin dil və üslubu Mahirə Hüseynovanın araşdırmalarında	283
35. “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə vergi adlarının tarixi-etimoloji təhlili	293
36. “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə antroponimik vahidlərin tərkibi və semantikasası	301
37. “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə qeydə alınmış etnotoponimlərin tarixi-lingvistik təhlili.....	309

MAHİRƏ HÜSEYNOVA

DİLİN ELMİ VƏ ESTETİK PROBLEMLƏRİ

Nəşriyyatın direktoru: Hüseyin Hacıyev
Texniki redaktor: Gülbəniz Məmmədova
Dizayn: Müşfiq Hacıyev
Montajçı: Elmira İsmayılova

Çapa imzalanmış 11.06.2019-cu il
Kağız formatı 60x84^{1/16}, çap vərəqi 20
Sifariş 225, sayı 200

ADPU-nun mətbəəsi
Bakı, Ü.Hacıbəyli küçəsi, 68
Tel: (+912) 493-74-10
Email: poliqrafiya@mail.ru